

Academ

Sección de Lingua / Seminario de onomástica

Estudos de Onomástica Galega III

Os alcumes

deno

REAL ACADEMIA GALEGA

Estudos de Onomástica Galega III

Edita:
Real Academia Galega

ISBN:
978-84-947823-4-3

Depósito Legal:
C 2389-2018

<https://doi.org/10.32766/rag.337>

© Real Academia Galega, 2018

Deseño da colección:
Grupo Revisión Deseño

Maquetación:
Real Academia Galega

Impresión:
Lugami Artes Gráficas
Infesta, 96
Tel. 981 774 171
lugami@lugami.com
15319 Betanzos

**REAL
ACADEMIA
GALEGA**

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

Estudos de Onomástica Galega III

Os alcumes

Xornada de estudo

Pontevedra, 20 de outubro de 2018

Edición de Ana Isabel Boullón Agrelo

REAL ACADEMIA GALEGA

Limiar

Sobre os outros nomes das persoas

Víctor Fernández Freixanes

Presidente da Real Academia Galega

Este é a terceira edición das Xornadas de Onomástica Galega que, coa colaboración da Deputación de Pontevedra, organiza a Real Academia Galega na cidade do Lerez. Dentro da preocupación xeral do patrimonio da lingua, da súa fixación, actualización e atención permanente, están os nomes das cousas (lexicografía), os nomes das persoas (antroponimia) e os nomes da terra, os nomes dos espazos que habitamos e humanizamos (toponimia). O seminario de Onomástica da Academia ocúpase desta área da lexicografía, consciente do importante patrimonio que representa.

Nas primeiras xornadas abordamos a cuestión específica da toponimia e o *Nomenclátor* de Galicia, proxecto ambicioso (e necesario) no que a Real Academia Galega vén traballando dende hai anos, na procura da identificación, peneira e fixación da enorme riqueza lingüística dun país que, ao longo dos séculos, foi elaborando un nome para cada cousa e lugar, unha das xeografías máis humanizadas do mundo. Nas segundas xornadas, o centro de reflexión foi a antroponimia, cunha preocupación específica: os aspectos legais, sociais e lingüísticos dos nomes e apelidos das persoas.

Desta vez, o obxecto de estudo das xornadas foron os alcumes.

Segundo o dicionario da Academia un *alcume* é “o nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias”. Tamén podemos dicir: *alcuño*, *adeallo* ou *nomeada* (sinónimos). Na cultura popular, na sociedade galega tradicional, o alcume identificaba a persoa e, ás veces, a estirpe, a familia, que o herdaba e transmitía dunha xeración a outra ata o punto de nomear tamén a casa, as propiedades, o lugar que esa familia habitaba. En moitos casos, para recoñecer a familia ou a persoa, a propia administración pública e as empresas de servizos (teléfono, correos) tiñan que botar man dos alcumes.

O *sobrenome* non é exactamente o mesmo que o alcume, aínda que ás veces ambos os conceptos se acheguen moito. O sobrenome defínese como un “nome distinto do propio, polo que é coñecida unha persoa”. Non fai referencia a defecto ou circunstancias que o determinen. O alcume vén dado dende fóra da persoa, imposto polo grupo, moitas veces mesmo contra o desexo do afectado. O sobrenome, pola contra, pode vir de fóra ou non, e mesmo pode ser promovido polo propio individuo. O *pseudónimo* é un “nome ficticio co que o autor ou autora asina a súa obra para esconder a súa identidade”. Neste caso a intención é manifesta e a súa utilización refírese case sempre ao ámbito da creación artística. Cando ese autor ou autora crean un personaxe distinto para se expresar por eles, podemos falar de *heterónimos*.

O centro de reflexión e debate foron neste caso os alcumes, entendidos asemade como crónica íntima da persoa e do grupo social. Viaxar polos alcumes é viaxar pola historia próxima, particular, doméstica da sociedade (sobre todo da sociedade tradicional), un capítulo da nosa intrahistoria. Os especialistas trataron nesta edición das xornadas aspectos tan suxestivos como as relacións coa sociedade rural, a Galicia medieval, as relacións cos apelidos (moitos dos cales teñen a súa orixe nos alcumes), a identificación de alcumes concretos nunha bisbarra, barrio ou arrabalde (tal é o caso da Moureira pontevedresa), mais tamén aspectos tan concretos e non menos interesantes como o uso de alcumes nos espazos da Rede (a wikipedia, a blogosfera, as redes sociais) ou a súa utilidade como material auxiliar para a crítica literaria, a botánica, a historia das comunidades etc.

O estudo dos nomes, a súa significación e derivados, ben de persoas, ben de lugares, grupos humanos, familias, especializacións laborais, profesións etc., é un universo extraordinariamente rico a través do cal os especialistas (mesmo tamén a sociedade) constrúen e reconstrúen decote a identidade do propio país. Vaia o noso agradecemento á Deputación de Pontevedra e ao espazo físico do Museo polo seu apoio, e mais á nosa académica correspondente, Ana Boullón Agrelo, que asumiu a dirección e coordinación do proxecto.

I

Relatorios

Antropoloxía do alcume: casuística nunha comunidade rural /
/ XOÁN CARLOS GARCÍA PORRAL

Alcumes e sobrenomes medievais en Galicia /
/ ROSARIO SOTO ARIAS

Aproximación á clasificación dos alcumes en Galicia /
/ LIDIA GÓMEZ MARTÍNEZ

Os alcumes da Moureira: nomes con historia /
/ ANXOS RIAL VIDAL

Os sobrenomes nos apelidos / LUZ MÉNDEZ

Alcumes colectivos no *Portal de ditados tópicos galegos* /
/ DAVID RODRÍGUEZ

Nomes de usuario/a de editores/as da Wikipedia.
Motivacións da escolla / ADRIÁN ESTÉVEZ IGLESIAS

Antropoloxía do alcume: casuística nunha comunidade rural

Xoán Carlos García Porral
IES Pintor Colmeiro de Silleda

Na linguaxe oral, e máis ben no ámbito do rural, o alcume é, con frecuencia, o substituto normal do nome propio. Segundo o *Diccionario da Real Academia Galega*, o alcume, na súa primeira acepción, é un “nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias”. Segundo esta definición, a persoa é sempre a destinataria dos sobrenomes, podendo estenderse estes a un conxunto de xentes (familias e pobos enteiros), ou a individuos. Neste último caso, os alcumes poden rematar xunto co individuo alumado, ou pode pasar aos seus descendentes. Non hai unhas normas concretas para a súa continuidade.

Miguel A. Rebollo di dos alcumes, alias, sobrenomes, hipocorísticos e pseudónimos, que son substantivos (posúen características morfolóxicas e sintácticas), polo que se insiren entre os nomes propios. Pero máis polo miúdo, entre os alcumes e os nomes propios hai sensibles diferenzas:

En los mote, de ordinario, se reconocen expresiones con valor adjetivo, integradas en un nombre y en proceso de desemantización. En contraste con el nombre propio (NP), teóricamente opaco, la transparencia del mote (M) representa la intención de caracterización particularizante y en exclusiva respecto al portador (1993: 346).

É o que se coñece co nome de antonomasia: figura semántica que consiste en substituír un nome común (por exemplo, *mullereiro*), por un propio (*Don Juan*), ou á inversa, un nome propio por unha caracterización universalmente recoñecida do posuidor. A maiores, o nome propio non admite traducións dunha lingua a outra, pero o alcume si.

Que unha persoa sexa depositaria dun alcume non é algo exclusivo no rural galego, aínda que neste traballo tentaremos abordar o feito do alcume dende esa realidade socio-cultural. Basta con poñer o exemplo do estudo que realizou Matías Campoy sobre os alcumes na obra *La Reina Isabel cantaba rancheras* de Rivera

Letelier. Este libro retrata o mundo das pampas salitrosas do norte de Chile. Os personaxes que na obra habitan esa rexión, carecen, por completo, de nome propio. No seu lugar atópanse alcumes. Segundo o profesor Campoy,

los protagonistas de la novela se destacan gracias a sus apodos del resto de aquellos viejos que no hicieron ningún mérito para conseguirlo y por lo tanto están condenados al anonimato. Precisamente, son las características del apodo las que permiten al autor configurar a estos personajes que al lector le costará olvidar (Matías 2005-2006: 321).

Ergo, ser alcumado, tanto para ben como para mal, marca a diferenza entre ser un máis, pasando desapercibido entre a xente, ou ser alguén que merece un chisco de atención aínda que nada máis sexa por un sobrenome que, polo menos, fai cavilar o porqué do mesmo. Cando se atopa a resposta a ese porqué, entón é cando se pode comprender mellor a historia e as relacións socio-veciñais construídas arredor da persoa ou familia alcumadas. A recompilación de alcumes nunha aldea do rural galego e a análise dalgún deles como elemento definidor da identidade da persoa alcumada fronte á veciñanza, constitúen o obxectivo central deste traballo.

Pero antes pararémonos nunhas nocións introdutorias sobre o alcume e en como este tamén é obxecto da disciplina antropolóxica.

1. NOCIÓNS INTRODUTORIAS SOBRE O ALCUME

1.1. Orixe e motivación dos alcumes

A cuestión sobre a orixe e o porqué dos alcumes é o punto de arranque deste breve estudo. Tras consultar algunha da bibliografía existente relacionada con este tema, podemos apuntar os seguintes factores como causantes do fenómeno do alcume.

1.1.1. A endogamia e a individualización

Tal como explica o profesor Fidalgo Santamariña nun dos paneis que tratan o feito dos alcumes en Vilanova dos Infantes (Museo dos Zapateiros), a endogamia que se deu, nalgún momento, entre as familias vilanovesas pode terse

en conta coma un dos factores clave para entender a orixe destes sobrenomes¹. Ante o feito de coincidir con moita frecuencia os nomes e apelidos das xentes, o normal era que se lles asignase algún outro relacionado con calquera circunstancia persoal para poder diferenciarse entre eles: unha característica física, unha prenda que se utilizara con frecuencia, unha palabra que un pronunciara un día e causara gracia... Como dicía Celso Emilio Ferreiro no seu libro *A taberna do Galo*, no que explica algúns alcumes que tiñan os veciños de Celanova,

eiqué todo cristo ten un alcume, unhas veces acaído e outras aldraxante, asegún a mala leite do alcumador [...] Penso que moitos dises alcumes son fillos da casualidá, ou dun defecto físico ou dun acontecer chocarreiro calquera (Piñeiro 2009: 8).

Unha postura similar é defendida por Pilar Zapico (2007: 366), cando propón a idea de que os alcumes xorden pola necesidade dunha individualización progresiva da persoa ao longo do tempo, por mor dunha presenza repetida de antropónimos.

1.1.2. As capas baixas da sociedade

Para Rebollo Torío (1993: 348) o fenómeno do alcume atópase máis estendido no campo e nas capas baixas da sociedade ca na cidade e nas capas altas, sendo moi frecuente o seu uso entre o grupos marxinais.

A noso xuízo, aínda que o alcume soe estar vencellado ao mundo rural, non cabe descartar a posibilidade de que o feito de alcumar tamén sexa (ou fora) un fenómeno habitual no ámbito urbano, posiblemente asociado a individuos de familias nativas da vila-cidade ou a individuos que se fixeran notar por algo e que precisaban ser alcumados para seren distinguidos e identificados.

1 Luís Soto Fernández (1902-1981), un exiliado que na década de 1960 describiu como era a Vilanova dos Infantes que el coñecera de neno, fala de máis de 500 alcumes entre os seus veciños (na revista *Vieiros* 1968). Non se para a describilos, pero con esa recompilación deixou claro que o costume de alcumar, característico en todo o mundo rural galego, era moi importante nesa vila. No ano 2003, Eduardo Vázquez Rodríguez fixo unha primeira catalogación de alcumes, e nela contabiliza 331 dos 500 que xuntara Luis Soto. Este dato indica que en 90 anos foron diminuíndo o emprego e o coñecemento dos alcumes de Vilanova.

1.1.3. A función social e o ambiente

Pilar Zapico (2007: 366) apunta a función social que teñen os alcumes como facilitadores das relacións humanas como outro dos factores que deron (dan) orixe á súa invención.

Unha idea similar postúlaa Mª Rosario Soto cando di que os alcumes son froito do ambiente: poden nacer no seo da propia familia, na escola, ou na comunidade, entre veciños, sendo necesario un certo grao de trato e de coñecemento da persoa alcumada (Soto 2007: 314).

1.1.4. A imaxinación

Segundo Ana Belén Escourido, a creación dun alcume adoita ser resultado da imaxinación dunha única persoa. A súa consolidación depende do grao de aceptación na comunidade onde nace e da súa velocidade de difusión (2007: 149).

1.2. Tipoloxía e clasificación dos alcumes

Os alcumes non deixan de ser, no fondo, unha caricatura verbal, moitas veces herdada das xeracións precedentes (Zapico 2007: 366). Aínda así, cómpre concretar os motivos que dan lugar á súa invención.

Segundo Soto Arias (2007: 314-319), a orixe dos alcumes pódese atopar nun topónimo, nun antropónimo, nun oficio ou actividade, no mundo vexetal, no mundo animal, nas cualidades, características e atributos, en valores neutros, en valores escatolóxicos e do sexo, en erros da pronuncia, en préstamos, no cristianismo, en castelanismos e, finalmente, en onomatopeas.

Unha clasificación similar a esta dánola Escourido Pernas (2007: 150-151): antropónimos, topónimos, aspecto físico, forma de ser e o carácter, forma de falar, profesión, nomes de animais, habilidades que un ten, temas escatolóxicos, anécdotas, e sen orixe coñecida.

Rebollo (1993: 349-350) establece tres grupos:

- a. Pola súa *motivación*: intrínsecos (características físicas e psíquicas); extrínsecos (oficios, vestimenta, e orixe); herdados (de antepasados, e por deformación do nome ou apelido); e indefnidos.

- b. Pola súa *forma*: os constituídos por unha soa palabra e os constituídos por máis dunha palabra.
- c. Pola *cantidade*: os que designan unha persoa, os que designan unha familia e os que designan un grupo.

Na realización do traballo de campo, decidimos tomar como modelo de agrupamento e clasificación a que deseñou Ana Belén Escourido.

1.3. Desaparición dos alcumes

O ocaso dos alcumes no ámbito do rural ten dúas causas moi ben definidas:

- A propia evolución na dinámica das relacións sociais, coa paulatina diminución dos traballos cooperativos e dos festexos e celebracións veciñais, en aras dun individualismo social tinguido pola influencia do mundo urbano.
- As novas xeracións, que ou non coñecen ou non usan estes sobrenomes tradicionais.

No ámbito *urbano* coidamos que este ocaso no uso dos alcumes non ten tanta repercusión, xa que este tipo de denominación nunca estivo asentada coa mesma intensidade ca no ámbito rural. Ademais, estes espazos están definidos por un marcado carácter castelanizante, fronte ao mundo rural no que a maioría da poboación é galego falante. E se a isto lle engadimos que os alcumes son de uso oral, con canta máis razón que as zonas urbanas non notaran este descenso na invención e emprego de alcumes.

Caso á parte sería o uso dos alcumes en vilas cunha poboación en torno aos 15.000 habitantes (caso, por exemplo, da vila de Lalín, capital do municipio ao que pertencen as aldeas estudadas para a elaboración deste traballo). Nestes casos, a maior parte delas viron incrementado o seu censo de poboación coa chegada de xente procedente do rural na procura de traballo nos sectores secundario e terciario. E é de supoñer que o cambio non sería tan radical como para abandonar os usos e prácticas definidoras do mundo rural, entre elas o sentirse membros dunha casa en concreto (aínda que esa casa estea na aldea) ou o ser

capaces de recoñecer e individualizar a unha persoa por medio dun alcume. Posiblemente sexa necesario un estudo no que se analice o decaemento no uso dos alcumes entre as novas xeracións, tanto nas que son nativas deste tipo de vilas como nas que funden as súas raíces no rural a través da xeración inmediatamente anterior. Neste traballo só nos centraremos en dúas comunidades eminentemente rurais, xa que consideramos que son as que mellor nos poden axudar a explicar o fenómeno do alcume como elemento definitorio e individualizante.

2. O ALCUME, OBXECTO DE ESTUDO DA ANTROPOLOXÍA

Os alcumes, máis alá da súa importancia desde o punto de vista lingüístico, son uns feitos socio-culturais dende os que é posible aproximarse ao estudo antropológico das comunidades, preferentemente, rurais. Normalmente os estudos relativos aos sobrenomes adoitan enfocarse dende a lingüística. Por iso, seguindo ao profesor Martín Camacho, cómpre establecer as diferenzas entre a Etnolingüística (EL) e a Antropoloxía Lingüística (AL), rama da antropoloxía dende a que enfocaremos o presente estudo (Martín 2016: 193-194).

1. Á EL interésalle o estudo dos elementos lingüísticos (topónimos, estranxeirismos, etimoloxía das palabras...), mentres que a AL decántase por aspectos como a participación (a correlación dos actos comunicativos coa intervención dos individuos na vida da súa comunidade).
2. A EL é unha disciplina lingüística, non etnolóxica nin etnográfica, que estuda a variación da linguaxe e das linguas en relación coa civilización e a cultura. A AL é unha das ramas da antropoloxía xeral, que se interesa polo estudo da linguaxe dentro dunha determinada comunidade.
3. A EL é unha disciplina lingüística que debe ser desenvolta por lingüistas, mentres que a AL é unha disciplina antropolóxica da que se ocupan os antropólogos.
4. A EL ten a linguaxe como obxectivo prioritario do seu traballo (estudar os feitos lingüísticos en canto condicionados pola cultura). A AL toma a linguaxe coma un medio para acadar un fin. O seu obxectivo prioritario é analizar como a linguaxe constitúe un dos compoñentes que configuran a esencia do ser humano e da súa vida social e cultural.

5. A EL pode desenvolver os seus estudos en referencia a calquera lingua. Pola contra, a AL prefire o estudo de comunidades limitadas e ben localizadas (Duranti 2000: 375-376).
6. En canto ao método de traballo, o antropólogo lingüista aborda as súas investigacións como parte da investigación etnográfica global dunha comunidade (Duranti 2000: 126-142). A súa investigación baséase no traballo de campo e no contacto continuado coa comunidade estudada, e ten a finalidade de analizar a linguaxe como unha parte máis da vida social e cultural de cada comunidade. Pola contra, o etnolingüista traballa de xeito diferente. Por un lado non é imprescindible que realice un estudo de campo, pois pode facelo tamén a partir de fontes documentais (dependerá do tema en concreto que se aborde). Por outro lado, cando realice unha investigación de campo, non precisa integrarse na vida da comunidade correspondente nin estar en contacto permanente cos seus membros, dado que o seu obxectivo non é situar os datos lingüísticos como un compoñente máis da vida desa comunidade, senón analízalos en si mesmos e explícalos pola súa relación coa cultura.

Estas diferenzas non queren dicir que a EL non poida aproveitar os datos e informacións que proporcione a AL. Ambas comparten ámbitos de interese e, por tanto, temas de estudo. Como di Martín Camacho,

lo que las diferencia son el marco epistemológico, el enfoque, los fines y los métodos de cada una, de modo que la etnolingüística podrá tomar para sí datos de la antropología lingüística, pero reformulándolos y adaptándolos a su propio marco teórico, que no es otro que el de la lingüística general y, dentro de él, el de las disciplinas interesadas en analizar el papel del lenguaje en la vida del ser humano (2016: 194).

3. OS ALCUMES NO ÁMBITO RURAL

Nas sociedades tradicionais e campesiñas os alcumes e os nomes das casas son mellores definidores ca os nomes e apelidos. No rural galego a xente noméase polo nome da casa. A pregunta “e logo de que casa es?” ou “de quen vés sendo?”

é tradicional entre a xente das aldeas. Vivir baixo o paraugas dunha casa con nome é o primeiro elemento identitario dunha persoa ante o resto da sociedade.

Xulia Marqués, nunha entrevista que lle fixeron no diario *El Progreso* (Veiga 2017), establece unha diferenza entre os nomes das casas e os alcumes. Os primeiros determinan a pertenza dunha vivenda a unha comunidade e fixan a identidade das casas e dos seus moradores. Os alcumes son algo propio da lingua oral e reflicten a inventiva das comunidades tradicionais. Ambas maneiras de denominar á xente son claros exemplos dunha resistencia á castelanzación da onomástica persoal.

Pero tanto uns coma os outros estanse perdendo por motivos xa expostos no apartado 1.3. En Lalín, por exemplo, nomes de comercios (*Vaitelgho, Caghanaescada, o Vaivén, o Gorrión...*), de bares (*A Marquesina, As Palmeras, A Imperial...*), ou ata de camións (*Niño Jesús*), xa pasaron (ou están pasando) ao esquecemento. Pérdese con eles un patrimonio onomástico que desempeñaba un papel esencial na conformación e afirmación da identidade dun pobo.

No rural aínda se vai mantendo a denominación pretérita das casas, a non ser que se constrúa unha nova ou veña un novo inquilino para unha xa existente. Entón as denominacións xa non son tan imaxinativas e quedan reducidas ao nome, apelidos ou profesión do novo veciño, ou ao espazo xeográfico que este ocupa na aldea.

Dito isto, e seguindo as premisas da antropoloxía lingüística, a continuación imos exemplificar o dito ao abeiro dun traballo de campo realizado en 55 casas das aldeas de Cotarelo e Pareizo (Concello de Lalín)

3.1. Recolleita e clasificación

Como base deste traballo, en primeiro lugar realizouse unha recompilación dos nomes das casas (55 en total) e dos alcumes (39) dalgúns dos individuos, actuais ou pasados, que formaron parte das casas das aldeas estudadas. A recolleita distribuíuse en dúas táboas: unha, para clasificar os nomes das casas; e outra, para facer o mesmo cos alcumes. Como base de ambas clasificacións seguimos a deseñada por Ana Belén Escourido (2007: 150-151).

Na táboa relativa aos nomes das casas, iremos concretando a tipoloxía dalgún deles (sobre todo nos herdados da antroponimia e da toponimia), así como algunha aclaración con respecto a aqueles nomes que sexan máis significativos.

Respecto da táboa dedicada aos alcumes, vencellaremos cada un deles á casa da que o individuo alcumado forma parte, ademais de tentar dar unha pequena explicación do motivo de cada un dos alcumes recollidos.

Clasificación dos nomes das casas

Nome da Casa	Antropónimo			Aclaracións
	Nome	Hipocorístico	Apelido	
Modesto	×			
Batán			×	O nome desta casa ten a súa orixe nun apelido. De feito, na mesma aldea viven uns parentes desta familia que aínda conservan o Batán como apelido. A súa orixe tamén podería ser toponímica, facendo referencia ao aparello de madeira, construído xeralmente nun curso de auga, que consta duns mazos que ao se moveren alternativamente pola acción da auga, van batendo os tecidos fabricados nos teares para desengraxalos e que entupan.
Ineso		×		Ben podería ser unha masculinización de nome feminino <i>Inés</i> .
Prieto			×	
Calviño-Colmenero			×	<i>Colmenero</i> é o apelido do novo propietario desta casa, tamén coñecida polo apelido do seu antigo dono, <i>Calviño</i> .
Carballude			×	
Queitano	×			O nome de <i>Queitano</i> é unha alteración de <i>Caetano</i> , que pode ser tanto nome como apelido. Neste caso consideramos que é mellor tratalo como nome, xa que os veciños si teñen escoitado o uso de <i>Caetano</i> como nome, pero non como apelido.
Ricardo	×			
Paulos	×			

Ramón de María	×			O nome do propietario desta casa (Ramón) é <i>de María</i> por ser este o nome da súa nai. Segundo os informantes, esta muller, alá pola década de 1940, foi a primeira que usou pantalóns na aldea, ademais de deixarse ver fumando tabaco de picadura de cando en vez.
Laureano	×			
Leonisa	×			
Manolo da Toxa	×			O nome do propietario desta casa (Manolo) é <i>da Toxa</i> por ser este o nome da casa da que procede.
Fáilde			×	
Ramón de Masi	×			O nome do propietario desta casa (Ramón) leva de <i>Masi</i> por ser este o seu pai (ver <i>Masi</i>).
Trini		×		Hipocorístico de <i>Trinidad</i> .
Mariño-Enrique	×			Son dous nomes que se empregan para referirse á mesma casa.
Claudio	×			
Sara	×			
Jesús do Bieito	×			O nome do propietario desta casa (Jesús) é <i>de Bieito</i> por ser este o nome da casa da que procede, que ao mesmo tempo era o nome do seu avó.
Generosa	×			
Avelino do Coto	×			O nome do propietario desta casa (Avelino) é <i>do Coto</i> por ser este o nome do lugar da aldea no que se atopa a casa. Prevalece o antroponimo ante o topónimo.
Ladrilao	×			Variación do nome <i>Ladislao</i> .
Cidre-Andresíño		×		<i>Andresíño</i> é o hipocorístico de <i>Andrés</i> , propietario actual desta casa, tamén coñecida polo nome do seu antigo dono, <i>Cidre</i> , que lla deixou en herdanza.
Masi		×		Hipocorístico de Máximo.

Lareo			×	
Bieito-Xulián	×			Esta casa é coñecida indistintamente polos dous nomes.
Xilo		×		Esta familia leva o apelido <i>Gil</i> . Podería ser un hipocorístico do dito apelido en galego.
Álvaro	×			
Delia	×			
Ghustavo	×			
Manolo de Abel	×			
A de Mensamino	×			O nome de <i>Mensamino</i> vén a ser unha variación de <i>Maximino</i> .
Ghoriñas		×		Posiblemente é unha variante de <i>Ghoriño</i> (véxase).
Ghoriño		×		Segundo a profesora Ana Boullón, pode ser hipocorístico de <i>Gregorio</i> .

Fonte: elaboración propia.

Nome da Casa	Topónimos		Aclaracións
	Topónimo	Xentilicio	
Carreira	×		A casa atópase situada preto dun camiño hábil para os carros.
Reboredo	×		O nome desta casa, máis ca un apelido, fai referencia a unha <i>reboira</i> 'lugar poboado de carballos'. Posiblemente de aquí lle veña o nome, xa que ata hai pouco na eira desta casa aínda había algún carballo.
Gouxa	×		Segundo Sarmiento, <i>gouxa</i> fai referencia a unha matogueira, a un bosque, a unha carballeira...

O Ballote	×		<p>Segundo Carré Alvarellos, podería referirse ao bolo de fariña de millo que se coce no caldo. Tamén se coñece co nome de <i>bolo do pote</i>. Esta explicación parece probable, xa que a xente que habitou a primeira casa deste lugar da aldea de Pareizo, sempre se dedicou a cocer e vender pan. O pan levábano ata Lalín tanto a pé como a cabalo.</p> <p>Para Sobreira Salgado, con este termo un podería referirse a un home pobre e de mal goberno.</p> <p>Aínda que o termo non aparece no <i>Nomenclátor de Galicia</i>, coidamos que é mellor incluílo dentro do grupo dos topónimos, pois as terras que circundan as catro casas que conforman este lugar son denominadas co mesmo termo, <i>O Ballote</i>.</p>
Coto	×		Nome co que se coñece o lugar da aldea no que se atopa a casa desta familia.
O Portugués		×	O dono da casa, tal como o nome indica, veu de Portugal.
Reboira	×		
O Cubano		×	Tal como o seu nome indica, un antepasado desta casa estivo en Cuba emigrado. Paralelamente, tamén é coñecida como <i>a do Micón</i> .
Toxa	×		O nome fai referencia ás toxearas.

Fonte: elaboración propia.

Nome da Casa	Aspecto físico
Riza-Bautista	Non sabemos moi ben de onde ven o nome de <i>Riza</i> . Posiblemente proceda da forma do pelo dos membros desta familia (pelo rizado), que se incorporaron á aldea a mediados da década de 1930 para traballar como caseiros. Como curiosidade, esta familia estaba composta polos proxenitores e oito fillas. Pode ser esta a causa do cualificativo <i>rizo</i> substantivado en forma feminina? O nome de <i>Bautista</i> servía para distinguilo da casa dun irmán seu, Eduardo, que chegara canda el á aldea.
O Chaval	Ver apartado 3.2.2 – B (exemplo de alcume que tornou en nome da casa, sendo ben aceptado polo alcumado. Por iso non o incluiremos na táboa dos alcumes).
Riza-Eduardo	Ver <i>Riza-Bautista</i> .

Fonte: elaboración propia.

Nome da Casa	Profesión
Xastre de Cotarelo	Algún antepasado desta casa desenvolveu a profesión de xastre. De aí o nome.
Panadeiro	Os antepasados desta casa sempre se dedicaron a cocer e vender pan ás outras casas do lugar e aos veciños de Lalín.
Xastre de Pareizo	Ao igual que acontece coa casa do <i>Xastre de Cotarelo</i> , en Pareizo tamén hai unha familia coñecida como <i>a do Xastre</i> por un antepasado que se dedicou a ese oficio.
Municipal	O home desta casa, de nova construción, é policía local en Lalín.
Taberna do Reboira	Ata non hai moitos anos, nesta casa houbo taberna. Era unha especie de ultramarinos de aldea, na que os produtos estrela eran o viño e o augardente. Tamén era un lugar de xogo de cartas para os veciños.
Ferreiro	Antigamente nesta casa houbo unha forxa. Polo visto, o home que traballaba nela era un bo ferreiro, quedándolle a denominación para esta familia.

Fonte: elaboración propia.

Nome da Casa	Anécdota
Casala	Unha feminización de <i>casal</i> 'conxunto de casas que forman un pequeno grupo no campo ou dentro dun pequeno núcleo de poboación'. De feito, a casa desta familia formaba parte dun conxunto de tres vivendas con parentesco entre elas. De aí pode vir o seu nome.
Cachufo	O nome desta casa venlle polo cabeza de familia, nativo doutra parroquia, na que a súa familia é coñecida como <i>a de Cachufo</i> . Posiblemente, hai bastantes anos, a casa que tiveran non fora do mellor. De feito, os veciños destas aldeas nomean como <i>cachufo</i> calquera construción que sexa pequena, pouco consistente ou mal artellada.

Clasificación dos alcumes existentes nas dúas aldeas

Alcume	da Casa de...	Aclaracións
Antropónimos		
Lalao	Ladrilao	Posiblemente sexa un hipocorístico de <i>Ladrilao</i> .
Topónimos		
O Catasós	Batán	O home desta casa veu da parroquia de Catasós, de aí o alcume. No estudo realizado xa puidemos apreciar como este alcume, pouco a pouco, se vai ir impondo ao nome da casa.

Aspecto físico		
Zarronco	Claudio	Segundo Marcial Valladares, este termo fai referencia a un insecto imaxinario, pero feo, co que se asusta ou pon medo aos nenos. O alcumado causaría unha sensación similar nos cativos, de aí o nome de <i>Zarronco</i> .
Fol	Taberna do Reboira	A diferenza do anterior, este alcumado posúe unha prominente barriga, difícil de encher con calquera comida. El mesmo reconece que o seu fol (= estómago) é malo de manter.
O Trompo	Ghoriñas	Este alcume vénlle dado pola morfoloxía do seu corpo: redondo coma un trompo.
O Mouro	Ineso	O alcume fai referencia á cor da súa pel.
Cornello	Ineso	O <i>cornello</i> é un fungo que adoitaba aparecer nas espigas do centeo. Curiosamente nestas aldeas ese fungo recibe o nome de <i>corvo do centeo</i> . A súa cor é negra. O alcumado con este nome tiña a pel escura (é o mesmo que o alcumando <i>O Mouro</i>).
O Longo	Calviño	O alcumado recibía este nome pola súa altura.
Torrisca	Paulos	A estremada fracura da alcumada deu pé a que fora comparada cun torrisco.
Tupino (O Coxo, Patachica, O Pata)	Ramón de María	<i>Tupino</i> fai referencia aos cabalos que teñen os cascos moi longos, feito que os obriga a andar na punta dos mesmos. Tamén se refire ás vacas que teñen os cascos curtos. O alcumado ten unha perna moito máis curta ca outra, polo que coxea a pesar de ter un zapato ortopédico. De aí os outros alcumes: <i>O Coxo</i> , <i>Patachica</i> ou simplemente <i>O Pata</i> .
A Piruleira	Leonisa	Segundo Eligio Rivas, o <i>piruleiro</i> é a manivela ou panca acabada en bóla coa que se acciona a sulfatadora. Esta panca é estreita e delgada, como o é a alcumada
Forma de ser / carácter		
O Minuto	Ricardo	Din que o alcumado sempre andaba dicindo “voume alá que teño prisa”, “voume alá que non me chega o tempo”, “voume alá porque me é hora”... De aí o alcume <i>O Minuto</i> .
O Fuegho	Xastre de Pareizo	O alcumado sempre andaba a correr. Non se paraba con ninguén. Sempre andaba <i>coma un fuegho</i> .
O Cataplán	Ghoriño	O alcume é unha onomatopea. Seica o alcumado sempre andaba a paso lixeiro, a trote, coma se cos seus pés fora facendo <i>cataplán, cataplán...</i>

Candonga	Generosa	Polo visto, o que máis destacaba da persoa alcumada era a facilidade que tiña para afagar ou adular a calquera de maneira interesada.
Forma de falar		
Carugho	Queitano	O alcumado sempre andaba con esta palabra na boca (unha variante de <i>caragho</i> , eufemismo por <i>carallo</i>).
O Fungán	Toxa	Cando falaba, o alcumado facíao resoando polo nariz, isto é, fungaba.
Quimquin-miango	Gouxa	Ver apartado 3.2.2.A.
Profesión		
O Ferreiro	Toxa	Un dos antepasados desta familia foi ferreiro, de aí o alcume. A veces, aplicábase como nome á casa.
O Petapouco	Gouxa	O patriarca desta casa foi carpinteiro. Polo visto era bastante seguro nas obras que acometía, pero realizábaas con moita paciencia. De aí o alcume <i>O Petapouco</i> .
Pani	Panadeiro	Hipocorístico. O alcumado é da casa do <i>Panadeiro</i> .
O Avogadillo (O Contable)	Batán	O alcumado tende a facerse notar en calquera acto, reunión ou actividade que se desenvolva a nivel comunitario, e sempre manifestando a súa opinión como a máis acertada.
Nomes de animais		
Perico	Reboredo	O alcume fai referencia ao carneiro. Tamén pode ser un becerro que xa anda detrás das vacas para cubrilas. O alcume ben puidera facer referencia a tendencia que tiña o alcumado a andar tras das mozas.
O Rabelo	Xastre de Cotarelo	Ver apartado 3.2.1.B.
O Perico	Generosa	Ver <i>Perico</i> .
O Saltón	Ghoriño	O alcumado posúe un corpo espigado e unha longas pernas. As zancadas que dá son longas, igual cas dun saltón.
Micón	O Cubano	Quizais teña orixe na denominación <i>mico</i> aplicada aos gatos.
Habilidade		
O Ramista	O Ballote	O alcumado tiña unha habilidade que hoxe se bota de menos na aldea: levar as rendas na organización da festa da patroa (Virxe das Angustias, antigamente celebrada o 5 de outubro).

Escatolóxicos		
O Pirolas	Prieto	A todas luces, o alcume fai referencia ao órgano xenital masculino (por referencias dos informantes, era dun tamaño notable).
Anécdota		
Nemesio Carrancas	Modesto	Ver 3.2.1.A.
Artiache	Trini	Esta marca comercial de galletas foi a empregada para alcumar a esta persoa. O motivo é moi sinxelo: non se daba fartado desa lambetada.
O Lalín	O Ballote	O alcume fai referencia á época de mozo do alcumado, que era capaz de chegar á vila de Lalín cos zapatos impecables, a pesar de ir andando por congostras e carreiros, moitas veces cheos de lama.
O Perrecho	Lareo	Ver 3.2.1.C.
Prefacio	Lareo	O alcumado, a xuízo dos informantes, estaba versado en leis. Sempre andaba observando e aconsellando como se habían de facer as cousas, sobre todo as relacionadas coa xustiza.
Miguel Ligeró	Ramón de María	<i>Miguel Ligeró</i> foi un cantante e actor de revista e cine. O alcumado debía ter especial predilección ou certo parecido con este artista.
Tripón	Taberna do Reboira	Aínda que é un aumentativo de <i>tripa</i> , o alcumado non posúe unha barriga fóra do común. O alcume venlle dado polo extraordinario apetito que posúe.
Orixe descoñecida		
Chiparra	Carballude	O termo parece en relación con <i>chaparra</i> ‘persoa grosa e de pouca estatura’. Pero o alcumado, neste caso, nin era pequeno nin groso. Descoñecemos o motivo de tal alcume para este caso concreto.
O Rulleiro	Chaval	O termo <i>rulleiro</i> fai referencia a un remuíño. Descoñecemos o porqué deste alcume na persoa que o identificaba.
Conchito	Coto	O alcume parece ser unha masculinización do nome <i>Conchita</i> . Pero é que nesa casa, segundo os informantes, non houbo quen levara ese nome. Posiblemente alguén llo puxo porque lle pareceu simpático. Outra explicación non lle dan dado.

Fonte: elaboración propia.

3.2. Análise dalgún dos alcumes da aldea

Sendo fieis ao título do traballo, cómpre agora deterse en cinco dos alcumes enumerados na táboa anterior. Faremos unha dobre clasificación. Dun lado, analizaremos os alcumes de *Nemesio-Carrancas*, *O Rabelo* e *O Perrecho* como exemplos de alcumes malsoantes e despectivos cara á persoa alcumada. Doutro, fixarémonos nos alcumes de *Quinquin-miango* e *O Chaval* como modelos e alcumes aceptados polos individuos alcumados.

3.2.1. Alcumes malsoantes

A. Nemesio-Carrancas: o alcume como crítica

A orixe deste alcume atópase nunha anécdota. O alcumado era o máis vello de tres irmáns, que tamén foron alcumados como *o Porreiro* e *Pamplona*. Do primeiro non sabemos a razón do seu sobrenome. Do segundo, disque llo asignaron por ter feito o servizo militar na capital navarra.

Volvendo ao noso protagonista, o seu alcume debeuse a que nos meses de verán, cando se facía a colleita nos agros, este home sempre andaba coas pernas máis abertas do normal por mor das rozaduras que lle provocaban na entreperna a suor, o po e mesmo o tecido do pantalón. O feito de andar *escarranchado* trouxo consigo que os veciños lle puxeran o sobrenome *o Carrancas*, alcume que el non aceptaba de bo grao.

Á par, a un veciño da mesma aldea, cunha deficiencia psíquica importante, déuselle por chamarlle *Nemesio*. Este veciño acostumaba a axudarlle ao Carrancas nos traballos da terra (chamáballe as vacas para arar, gradar...), e cando non o facía ben, o noso protagonista berráballe. O axudante púñase nervioso, e a maneira que tiña de vingarse do seu trato era dicíndolle: *Nemesio, Carrancas*.

Este sobrenome quedou institucionalizado, pero nunca se lle dicía á cara. Sempre era por detrás del para criticalo ou mofarse. Mais un día, estando reunidos os homes da aldea, un cativo de tres ou catro anos, que por casualidade estaba alí, achegouse a el, tiroulle do pantalón e díxolle: “Nemesio, Carrancas”. Sorprendido polo dito do neno, O Carrancas colleuno por un brazo e preguntoulle: “Neno, ti iso non o aprendiches só; quen cho dixo?”. Os veciños riron todos por mor da inocencia do neno. Risas que non serían tal se quen pronunciara o alcume fora un par do alcumado.

Conclusións a partir deste alcume

- a. O alcume *o Carrancas* xorde a partir dunha actitude física do protagonista (andar escarranchado polas rozaduras na entreperna no tempo da calor), ao que se lle engade o inventado de *Nemesio* como vinganza do veciño que lle axudaba de vez en cando na realización das tarefas da terra.
- b. O uso do alcume *Nemesio, Carrancas*, incidía en dous ingratos recordos para o alumado: 1) o mal que o pasaba fisicamente no tempo de calor, e 2) a vinganza verbal que lle procuraba o veciño do que el se aproveitaba para realizar os traballos da terra.
- c. O emprego deste alcume estaba vetado para os veciños do alumado, a non ser que estes o usasen ás súas costas. A chamada de atención que el lle fai ao cativo, a pesar de ser un acto inocente, deixa entrever o mal que lle sentaba que se referiran a el como *Nemesio, Carrancas*.
- d. Polo tanto, en que casos se empregaba este alcume? Pois para criticalo por algo ou para mofarse del. E sempre en grupos reducidos ou con persoas dignas de confianza que non irían despois xunta el dicíndolle: “fulano chamouche *Nemesio, Carrancas*”.

B. O Rabelo: o alcume como insulto

Este alcume é un deses que lle senta tremendamente mal á persoa á que se refire. O nome da casa é *A do Xastre*, supostamente porque un antepasado desta familia desempeñou ese labor. Non se sabe ben cal é a orixe do sobrenome *o Rabelo*, aínda que puidera proceder da existencia dun can rabelo nesa casa, por non ir máis alá nas elucubracións e atribuírlle o de “rabelo” a un varón pretérito na liñaxe familiar.

Como no caso de *Nemesio, Carrancas*, o home desta casa leva moi mal que lle digan á cara *Rabelo*. Nin cando se está de broma e de festa. Basta recordar como un ano pola matanza, a súa filla máis nova, no momento do chamuscado dos porcos, se dirixiu a seu pai dicindo: “Papá, e este porco é rabelo!” (a rapaza dixo unha verdade, pero a inocencia traizoouna), ao que este lle contestou: “Miña filla, non se di rabo, dise cola”. Ante o matachín e os veciños que lle ían axudar, non quería que o conto transcendera en burla.

Conclusións a partir deste alcume

- a. O emprego deste alcume non só estaba vetado para os veciños do alumado, senón tamén para os da propia casa. A chamada de atención que lle fai á filla por empregar o termo *rabelo* así o demostra. Hai que educar aos da casa no desterro dese alcume.
- b. En que casos se empregaba este alcume? Ao igual ca no de *Nemesio*, *Carrancas*, para críticoalo por algo ou para mofarse del. Pero ademais, non deixa de ter un compoñente de insulto gratuito cando por calquera cuestión, maior ou menor, un se dirixe ao protagonista con este alcume.

C. O Perrecho: o alcume como mofa

Este alcume foille asignado ao protagonista pola que despois se acabaría convertendo na súa sogra. E é que cando aquel ía mocear coa que despois foi a súa esposa, a nai desta non tivo maior ocorrencia ca dirixirse a el nos seguintes termos: “E este perrecho é o que anda detrás da miña filla!”. Este alcume despectivo non ten que ver cunha posible masculinización do aparato xenital feminino. Máis ben garda relación coa estatura do alumado: un home que, ademais de pequeno, era un miñaxoia a ollos da que chegaría a ser a súa sogra. O alcume correu como a pólvora e axiña se institucionalizou. Oficialmente o nome da casa é *a de Lareo*, primeiro apelido do protagonista, pero todo o mundo a coñece pola *Casa do Perrecho*.

O alumado tiña fama de sabichón, polo que non era moi popular entre os veciños. Ante calquera mínima oportunidade, aproveitaban para vacilalo e facer burla del. Na década de 1960, chegou un cura novo á parroquia. Ademais de cumprir coas súas obrigas litúrxicas e espirituais, xa nos primeiros meses de párroco decidiu mercarlles tenzas de monte aos veciños para poñer en funcionamento unha granxa de vacas. Unha desas tenzas era propiedade do noso protagonista, do que o crego era descoñecedor do seu sobrenome. Tras preguntar entre algúns fregueses polo dono da terra en cuestión, estes dixéronlle que era do *Perrecho*. Así que, sen darse tempo a si mesmo para comprobar a veracidade do nome, presentouse na casa do alumado. Casualmente foi este o que lle saíu ao encontro. Cando o cura o tivo diante, díxolle: “É vostede o señor *Perrecho*?”. O noso protagonista, sorprendido ante un home de sotana que se dirixía a el mediante un alcume, que de por si aborrecía, e aínda por riba precedido de “señor”,

respondeulle: “Eu son José Lareo Facorro, pra usté e pra todo o mundo”. Quería deixar claro que el tiña un nome polo que había que dirixirse a el.

Conclusiones a partir deste alcume

- a. Este alcume é daqueles que para nada son ben vistos polas persoas ou polas familias ás que fai referencia. De aí que o alcumado tente sempre corrixir calquera intento de dirixirse a el baixo ese pseudónimo. E canta maior importancia se lle dá, menor é o caso que a xente fai da advertencia.
- b. O pouco grao de aceptación que tiña entre os veciños ao velo como un sabichón aínda o prexudicaba máis. A veciñanza, lonxe de reparar no uso desaxeitado que se facía deste alcume, aínda o aproveitaba para provocar situacións cómicas arredor do protagonista.
- c. Estas situacións de comicidade en torno ao alcumado, tiñan a súa extensión nas novatadas que se lles facían aos recentemente chegados á parroquia, aínda que, como neste caso, fose o cura.

3.2.2. Alcumes aceptados polos alcumados

A. Quinquin-miango: o alcume como nostalgia

Este alcume ten a súa orixe nunha mala dicción do nome e apelidos por parte dun cativiño cando empezou a ir á escola alá pola década de 1940. Cando o mestre lle preguntaba polo seu nome, o neno respondía “Antonio Quinquin-miango”, no canto de Antonio Calviño Miguélez. Tanta graza lles facía ao resto dos rapaces, que no tempo permaneceu o sobrenome de *Quinquin-miango* para dirixirse a el.

Conclusiones a partir deste alcume

- a. O emprego deste alcume transmite un certo grao de nostalgia por un tempo pasado, o da infancia, no que a inocencia dos nenos se poñía de manifesto a través das primeiras verbas faladas.
- b. O alcume non é empregado como burla ou crítica negativa cara a persoa alcumada. Máis ben adoita utilizarse diante da persoa á que se refire, suscitando bos recordos e risas mutuas.

B. O Chaval: o alcume impoñe ao nome propio e ao da casa

Con este sobrenome se dirixía o pai ao seu fillo, aínda cando este xa era mozo. Tanto insistiu o pai en chamarlle *Chaval* ao fillo, que o nome actual da casa pasou de ser a *Casa de Alvarellos* (nome co que era coñecida nos tempos do pai do alcumado), a ser a *Casa do Chaval*.

Moi pouca xente lle chama polo nome de pía ao alcumado. Hai quen, despois de levar anos vivindo en veciñanza, aínda non sabe cal é o seu nome propio. Posiblemente unha das razóns pola que este sobrenome se impuxo ao de pía foi a estatura do protagonista, bastante inferior á media.

Conclusións a partir deste alcume

- a. Referirse ao *Chaval* na aldea e no conxunto da parroquia non ten equívoco posible. Todos relacionan unha persoa e unha casa concretas con ese alcume. Este é un exemplo claro de como un sobrenome se impuxo sobradamente a un nome de pía.
- b. O alcume non é empregado como burla ou crítica negativa cara a persoa á que se refire. Identifica non só a unha persoa senón a unha casa e, por engadido, a toda unha familia.
- c. Cando un se dirixe directamente ao alcumado, hai quen o fai usando o seu nome propio (aqueles que o coñecen), e hai quen o fai dicíndolle *Chaval*.

3.3. Cando e por que se empregaban os alcumes malsoantes nesta aldea?

Os alcumes que son ben aceptados polos individuos que os portan non adoitan levar consigo unha carga mal intencionada cando unha persoa se dirixe a outra substituíndo o seu nome de pía polo alcume. Onde adoita haber problemas é nos malsoantes. De aí que lle preguntáramos aos entrevistados polos motivos nos que ese tipo de alcumes eran empregados. As súas achegas resúmense nestas cinco situacións:

- Cando había unha discusión. Conforme se ían quentando os ánimos, estes derivaban no recurso aos alcumes dos protagonistas da mesma.

- Cando había un preito de por medio. Unha alteración nas horas de rega ou o cambio dun marco podían dar pé a unha demanda. Familias que historicamente se levaban ben, trocaban a súa boa afinidade por rifas na xustiza. Os nomes de pía deixaban paso aos alcumes, se é que xa os tiña a familia rival, ou inventábase daquela.
- En ausencia do alcumado. Cando estaban dous ou máis reunidos e falaban dun terceiro que non estaba presente. Se o estaban a criticar, referíanse a el polo seu alcume.
- Como broma. Podía ser que o que pronunciaba o alcume dunha persoa que estaba presente, o fixera como parte dunha broma. Fora broma ou non, o alcumado non adoitaba recibir de bo grao que se dirixiran a el cun sobrenome.
- Cando entre dous falaban dun terceiro referíndose a el polo seu alcume. Pero no momento no que este se incorporaba ao grupo, xa era chamado polo seu nome de pía. Había un cambio de rexistro no que todos aparentaban ser amigos.

Para os informantes, o porqué da orixe dos alcumes radica fundamentalmente nestes motivos:

- Existía xente á que se lle daba por poñer alcumes (e dábaselle ben). Agora xa non hai diso.
- No caso dos alcumes malsoantes, estes empregábanse pola envexa do que o alcumado podía ter (terras, vacas boas e moitas...), por ser agudo ou por ser vago, por ser guapo ou feo, por ter cartos ou ser pobre...
- Finalmente, algúns alcumes servían para infravalorar e/ou acentuar os defectos das persoas alcumadas, resultando un tanto ofensivos.

BIBLIOGRAFÍA

- DdD = Santamarina, Antón (coord.) (2006-2018): *Diccionario de diccionarios* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <http://sli.uvigo.es/ddd/index.php>
- De las Heras de Zanini Matos, Marcela Adriana (2006): “Antropología lingüística: nuevas relaciones entre lengua y cultura”, en *Actas del III simposio internacional José Carlos Lisboa de didáctica del español como lengua extranjera*. Río de Janeiro: Instituto Cervantes, 291-295. Dispoñible en: https://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/publicaciones_centros/PDF/rio_2006/35_heras.pdf
- Duranti, Alessandro (2000): *Antropología Lingüística*. Madrid: Cambridge University Press.
- Escourido Pernas, Ana Belén (2007): “Sobrenomes na parroquia de Miñotos (Oourol, Lugo)”, en Luz Méndez e Gonzalo Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento” (Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002)*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 149-158.
- Martín Camacho, José Carlos (2016): “Hacia una caracterización de una disciplina lingüística (casi) olvidada: la Etnolingüística”, *ELUA* 30, 181-212. doi: 10.14198/ELUA2016.30.09
- Matías Campoy, Emiliano (2005-2006): “La misión fundante de los apodos en *La Reina Isabel cantaba rancheras* de Rivera Letelier”, *Cuadernos del CILHA* 7/8, 321-336. Dispoñible en: <http://ffyl1.uncu.edu.ar/IMG/pdf/campoycilha78.pdf>
- Piñeiro, Carolina (2009): “Vilanova dos Infantes: a patria dos alcumes”, *Raigame* 6, 8-9.
- Rebollo Torío, Miguel A. (1993): “El apodo y sus características”, *Anuario de estudios filológicos* 16, 343-350. Dispoñible en: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/58796.pdf>
- Rodríguez Rodríguez, Anaír e Xosé Manuel Moo Pedrosa (2007): “Aproximación ao estudo formal dos alcumes de Leirado (Salvaterra de Miño - Pontevedra) e Vilaverde (Santa María de Quins, Melón - Ourense)”, en Luz Méndez e Gonzalo Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento” (Santiago de Compostela, 2, 3*

- e 4 de setembro de 2002*). Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 215-226.
- Soto Arias, Mª Rosario (2007): “Estudo dos alcumes de catro localidades galegas”, en Luz Méndez e Gonzalo Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento” (Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002)*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 313-326.
- Soto Fernández, Luís (1968): “Antre pau e pau: fame, medo, diáspora e trauma”, *Vieiros* 4.
- Veiga, Marta (2017): “A realidade lingüística na que nacen os alcumes e os nomes das casas mingua en contornas urbanas, que son ámbitos castelanizantes [Entrevista a Xulia Marqués]”, *El Progreso* 22/X/2017.
- Zapico Barbeito, Pilar (2007): “Os alcumes nas Encrobas”, en Luz Méndez e Gonzalo Navaza (eds.), *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento” (Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002)*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 363-374.

Alcumes e sobrenomes medievais en Galicia

Rosario Soto Arias

Asociación Galega de Onomástica, IESP Eusebio da Guarda (A Coruña)

1. INTRODUCCIÓN

A importancia deste estudo dos sobrenomes é dobre. En primeiro lugar, os alcumes e sobrenomes fálannos da historia, da presenza doutras culturas na península e na nosa terra e dos oficios que había naquela sociedade, e permítenos valorar debidamente o Camiño de Santiago, por onde penetran non só arte e comercio, senón tamén mitos, lendas, tradicións e palabras. Poñamos un par de casos de alcumes produto da influencia do Camiño francés: *Ferragonte*, unha máis que posible variante de *Ferragudo*, o xigante que loitara contra Rolán, na versión do cantar nos *Miragres de Santiago*, datado en 1390 (Lorenzo 2004: 58). O alcume estaranos indicando un atributo físico, bo tamaño corporal ou fortaleza, por exemplo. En Galicia *Rolán* ou *Roldán* chegou a ser máis coñecido ca o Cide. Un auténtico heroe xerador de mitos e relatos épicos desde Roncesvales ata Santiago. A día de hoxe rexístranse 414 ocorrencias do apelido *Rolán*. Un último exemplo: *Teixafin rrey d'Arabia*, así amentado nos *Miragres de Santiago* (Lorenzo 2004: 69). É un nome mítico, que, como dicimos, dá conta da influencia do camiño francés; na *Chanson de Roland* aparece un personaxe chegado de Arabia chamado *Xemalfin* na tradución do finado profesor Flores (1989: v. 2813), *Gemalfin* na versión orixinal francesa ou anglo-normanda.

En segundo lugar, o estudo dos sobrenomes presenta un claro interese filolóxico: tiramos datos de morfoloxía e datos fundamentais para o coñecemento do léxico común. A través dos alcumes percibimos a forza creadora que xorde da efervescente mestizaxe cultural dese tempo neste recanto da península ibérica: hispano-romanos, francos, normandos, hebreos, árabes, godos, itálicos... Galicia aparece como un rico laboratorio de formas e o Camiño francés un forno prodixioso onde se cocen centos de verbas: algunhas callarán, prenderán. Outras non. Grazas aos alcumes somos capaces de percibir a necesidade de reenfocar a

importancia lingüística do Camiño e situar, aínda que sexa a través dun par de humildes palabriñas, o foco, a orixe dalgunha voz, aquí e non necesariamente aló, máis ao leste ou máis ao sur. Neste sentido é importante considerar o fenómeno da datación dalgunhas palabras-alcumes. Vexamos casos concretos.

Chacota (1290). A súa documentación adiántase en máis de 200 anos á primeira concorrencia nos *corpora* do castelán (1517 no CORDE e DCECH).

Choupeiro (1318). Esta documentación adiántase 200 anos á primeira para o portugués da voz *choupa*, datada no DELP e en Cunha 1989 no s. XVI, considerada no DCECH como orixe da correspondente voz castelá: sendo xustos, haberá que redefinir a orixe desa familia léxica en territorio non exactamente portugués, senón galego-portugués.

Dereado (1156). Repítese como *dereadus* noutro documento de 1210. A primeira datación no CORDE é de 1300 (*derrengada*), e no DELP (s. v. *derrear*) *derreado* aparece documentado no século XIV como alcume.

Felpinus (1252). Outras voces coa mesma raíz documentadas nos corpus manexados son: *Felpoes* (1210), *Felpeiro* no século XIV (XEL) e *Felpeto* (1513, XEL). Existe a posibilidade de que teñamos aquí membros da familia de *felpa*. No DdD figura *felpa* ‘tecido de seda, algodón...’, que ten pelo por unha cara’. Como alcume cadraríalle talvez ‘peludo’, pero tamén podemos pensar nun comerciante ou fabricante dese tecido, ou simplemente na persoa que o viste. A primeira documentación para o castelán de *felp-* no que nós sabemos é a do CORDE, en 1543 (*felpa*). O DCECH sinala que en castelán esta familia léxica debe ser de procedencia galorrománica, unha hipótese revisable.

Mordac (1247). Supoñendo que poidamos ler aquí *mordaç*, cousa probable, en portugués este adxectivo non se documenta ata o século XIV (Cunha 1989), e en castelán ata o XV (CORDE).

Nata (1238) e *Nateyro*, documentado como sobrenome con anterioridade (1214). Corominas e Pascual consideran que se trata dunha voz ibero-romance “probablemente del mismo origen que el fr. *natte* ‘estera’”, que documentan tardiamente en castelán e portugués (DCECH s.v. *nata*). Aínda que o CORDE adianta a documentación castelá a 1250, quizais haxa que considerar que o foco de expansión se sitúa no noroeste da península, á vista dos textos incluídos no COD. Ademais, no DELP *nata*

aparece documentada nun texto galego de 1257; en textos portugueses a palabra non se data ata o s. xv.

Palmeyra (1122-1465), *Palmeyro* (1260). Como topónimo, *Palmeira* aparece desde 1074 (COD). O adxectivo concordado pode ter valor xentilicio. Pero *palmeiros* tamén eran os peregrinos a Terra Santa, de onde traían palmas, e sabemos que unha das primeiras peregrinas aos santos lugares na historia foi a galega Exeria, no s. iv. A opinión de DCECH de que o nome da árbore se estende na península tomando “como modelo” o catalán quizais deba ser reconsiderada de acordo con estes datos.

Papanata (1299). Aínda que non sabemos en que sentido se orienta semanticamente este alcume, se á acción de comer ou á de pasmar, o caso é que a datación da voz é anterior en centos de anos á primeira documentación de *papanatas* en castelán (s. xviii, CORDE).

Paparus (1175). Nos dicionarios galegos *páparo* defínese como ‘papaleisión’ (DdD). A primeira documentación de *páparo* (‘home rústico e papaleisión’, DLE) en castelán é de 1605 (CDH). Non figura nos repertorios portugueses consultados.

Redeyro (1262). A primeira documentación para o castelán *redero* é do s. xiv (CORDE). Non figura nos repertorios portugueses consultados.

Roncha (1259, XEL). Descoñecemos en que sentido foi usado este alcume, en sentido físico (‘con ronchas no corpo’), ou moral (‘persoa pesada’). A primeira documentación que dá o DCECH para *roncha* é cara a 1400. No DELP non consta a datación.

Os alcumes e sobrenomes cos que traballamos están tirados de dous corpus: o CODOLGA (COD) e mais o *Xelmírez* (XEL). A maior parte dos textos están en latín, un latín medieval no que se mesturan xa moitas voces romances. Para identificar o 98% dos alcumes e sobrenomes guiámonos pola fórmula *A dictus/dicta B* e *A cognomento B*, onde A é o nome propio ou nome posto canda o nacemento, acompañado moitas veces do que hoxe chamamos o apelido, e B é o sobrenome ou alcume. A segunda fórmula é máis frecuente na alta Idade Media, mentres que a primeira é a máis produtiva en alcumes e a predominante na baixa Idade Media e, máis en concreto, no século XIII, século que podemos denominar de ouro para a nosa cultura. As devanditas fórmulas permitíronnos elaborar un corpus de 1320 sobrenomes, que foron inicialmente o obxecto do noso estudo.

Mais, tras unha primeira análise decidimos reducir o corpus, debido a varios factores; un deles é o espazo, e outro é a opacidade, o grao extremo de dificultade explicativa que presentan moitos sobrenomes; así, *Alforos*, *Bacala*, *Rinol*, *Telerys*, *Zalot* etc., son voces das que ignoramos a orixe, o significado, a que familia léxica pertencen, e só poderíamos ofrecer hipóteses demasiado arriscadas sobre elas; téñase en conta que moitas formas son hápax, palabras que só se documentan unha vez nos corpus. Así pois, os aquí estudados son 534, os que nos parecen máis representativos e significativos.

Cronoloxicamente, o primeiro texto estudado que citamos no apéndice dátase no ano 883; o texto máis serodio, onde se documenta o sobrenome *Amorosa*, é do ano 1500. Porén, a maior parte dos textos estudados dátanse no século XIII. As cadeas onomásticas citadas inclúense íntegras no apéndice, ordenadas alfabeticamente¹.

2. A TRANSMISIÓN FAMILIAR

Alcumes e sobrenomes teñen en común o feito de non seren impostos no nacemento ou no bautismo: son por definición distintos ao nome escollido nese momento e son distintos ao patronímico que adoita ser marcado cun sufixo, como *az*, *ez*, *-iz* etc. Boullón (1999: 72) di que “os alcumes son aqueles sobrenomes motivados por algunha atribución persoal: particularidade física, moral, biográfica ou profesional”. Pero acaso non están motivados sobrenomes como *Afonso o Sabio*, ou *o Casto* ou *o Grande*? Podíamos dicir que o alcume tende á connotación negativa en maior grao có sobrenome, e sería certo, mais impreciso. O factor diferencial estaría na substitución: o sobrenome identifica pero non eclipsa o outro nome. O alcume pode, en troques, substituílo totalmente: un exemplo témolo en *Laxeiro*. Todos sabemos quen é o pintor Laxeiro, pero poucos coñecen o seu nome e apelidos. Ante a imposibilidade de asegurar cando hai verdadeiramente substitución e cando non nos textos medievais, optamos por estudar todos os casos formando un todo. Exactamente, examinamos un conxunto de 1320 casos. Malia as concatenacións de sobrenomes que poden

¹ Nel inclúense todos os exemplos citados tirados dos corpus, independentemente da súa adscrición lingüística e territorial actual (hai algún exemplo da actual Asturias ou do norte de Portugal). Adóitase citar só a primeira das atestacións.

aparecer de forma esporádica (*O judío o rubio e capado Jácome Ramos* 1484, XEL, ou *Petrus Pelagii, dictus faber, dictus carestia* 1274, COD), o normal é que a cada persoa lle corresponda un só alcume. Asígnanselles a homes e a mulleres, pero só un 14,4% son aplicados a estas últimas, non porque se lles poñan menos alcumes, senón porque as mulleres están menos presentes na documentación. Hai sobrenomes que só aparecen unha vez e hainos moi produtivos: *Calvo* –máis de dez ocorrencias como sobrenome–, *Furtado*, *Mauro/Mouro* –máis de 30– e *Touro* –máis de dez.

Dato importante é que os alcumes se herdán: na documentación estudada hai algún caso claro. E incluso hai familias enteiras que comparten un alcume, como os *Aldruba* (Pastor 1999: 182 e ss). Vexamos algúns exemplos de sobrenomes herdados:

Iohanni Fernandi, dicto Codesso (1258) e *Fernandus Iohannis dictus Codesso* (1273), ambos na documentación de san Clodio (COD), posiblemente pai e fillo; *Mayor Eanes, dita Cereyeyra, filla que fuy de Johan Cereyeyro* (1332, XEL); *Laurentius dictus Galardus et filius eius Pelagius dictus Galardus* (1234, COD); *Iohan Perez dito Sallon, filo de Pedro Sallon* (1299, XEL); *eu, Johan Johanes dito Capeyron et ffillo que foy doutro Johan Capeyron* (1300, XEL); *Veremudo Iohannis, dicto Malaver* (1225, Caaveiro, COD) e *Garcia Veremudi, dicto Malaver* (1240, Caaveiro, COD), *Maria Petri dicta Merchaa et filius meus Petrus Mercham* (1267, Toxosoutos, COD).

E en todos aqueles casos en que o alcume non cadra co estatus actual do suxeito supoñemos que o sobrenome é herdado. Por exemplo, en *Meen Rodrigues dito pedreyro, caualleyro* (1274, XEL), onde vemos un cabaleiro que dificilmente exercerá de pedreiro. En ocasións, a muller leva o alcume do pai ou do esposo:

Maria Froyle dicta Boyroa (1201, COD), no mesmo documento fábase logo de *marito meu Petro Boyroa*; *Johannes Saniz dictus Calza Pallas et uxor sua Marina Pelaiz dicta Calciata* (1242, COD); *Dominica Iohannis dicta Gramoa xviii solidos annuatim per domum suam de Sindim que fuit Petri Gramoa* (COD); *Maria Cantina do herdamento que a ela perteeçia de parte de seu padre Fernan Cantino* (1301, XEL); *ego Maria Petri, dicta Rabalda, facio cartam donationis ipsi monasterio Sancti Iohannis de Kalavario de [...] de avo meo et de patre meo Petro Petri, dicto Rabaldo* (ca. 1252, COD).

E o home pode herdar o sobrenome da nai? Non nos foi posible identificar ningún caso concluínte, salvo este, pero non é definitivo:

Sabean todos que eu Maria *Farina*, filla que foy de Fernan de Padron et de sua moller Marina *Farina* [...], Juan *Farina*, pedreiro, meu yrmáao [...] dos ditos Fernan de Padron et Marina *Farina*, nosos padre et madre (1433, XEL).

Entendemos que María e Juan levan o sobrenome da nai, *Farina*, e non consta expresamente que o pai o levase.

3. A FORMA DOS ALCUMES

Predominan os substantivos e adxectivos. Un número importante de alcumes presenta sufixos alterativos:

Diminutivos: *Aluelo* ('albelo'), *Barvina* ('barbiña'), *Maciquis* ('macico'), *Topete* etc.

Despectivos: *Bazaco* (se deriva de *bazo*, cf. *ter bazo* 'ter cachaza', DdD), *Corvacho*, *Feltrello*², *Pedruxo* (probablemente formado sobre o propio apelido do alumado, *Johannes Petri*) etc.

Aumentativos: *Avellon* ('abellón'), *Ortigon* etc.

E non son infrecuentes os compostos, algúns dos cales podemos cualificar de moi creativos: *Barba bona* ('barba boa'), *Bela Cota*, *Bonayre* ('bo aire'), *Benatange* (pode proceder da sermonística agostiniana, do latín *bene tangere*; aplicado a un xastre que debe tocar os corpos, é moi posible que haxa ironía), *Benehabens* ('que ten ben', sería o antónimo latinizado do abaixo citado *Malaver*), *Calza Pallas*, *Carne Mala*, *Colgamuros*, *Corta Spada*, *de Bo Ano* ('gordo', DdD), *Dulcedomna*, *Lanbiboo* (*lamber* + *boo*), *Lauaromeus* (*lava* + *romeus* segundo a lectura de Pérez Rodríguez (2004: 442), quizais un lugar onde se lavaban os peregrinos), *Malapel*, *Malaver* (*mal* + *haber*), *Maldoado*, *Male Danatus* ('mal danado'), *Mataboys*, *Matre Dona*, *Milartes*, *Mininadei*³, *Montenigro*, *Mulier Bona* ('muller boa'), *Nomen Dulce* ('nome doce'), *Papalardo*, *Patalela* (*pata* + *lela* 'pata pasmada, que

2 *Feltrello*, formado sobre *feltro* (voz fránica documentada no DELP en 1104, e no XEL desde 1257), Documentamos tamén *feltron* (*Laurentius Aaniz Feltron*, 1274, XEL), 'home noxento, mullereiro' (DdD).

3 *Mininadei* é un composto interesante. Pode tratarse do nome do insecto dos coccinélidos, a *xoaniña de Deus*. En castelán recibe diferentes denominacións como *vaquita de Dios*, *paxarita de Dios* e en El Berrueco (Madrid), *gatita de Dios*, a *minina dei* do noso alcueme (Fraile 1996).

non se move’), *Patamelus* (*patamela* ‘choupín co sombreiro aberto’ (DRAG), chamada en Valdeorras *patela de mel*), *Pee de annina* (‘pé de añiña’), *Perna Branca* (‘perna branca’), *Pisacaan* (‘pisa can’), *Qui Venit* (‘quen vén’)⁴.

4. A CLASIFICACIÓN SEMÁNTICA

Á hora de establecer o valor semántico dos alcumes, hai un forte grao de indeterminación, de ambivalencia. Se sempre resulta complexo determinar cales son as razóns que levan a poñerlle un sobrenome a un ser humano, moito máis difícil o é tras o paso dos séculos: pérdense datos e aumenta esa ambigüidade, en moitos casos, irresoluble. Temos ferramentas para intentar resolvela pero non temos certezas absolutas: abrimos posibilidades como quen abre portas. Esas ferramentas son as fontes léxicas do galego e portugués actuais: o DdD, o TLPGP, e tamén a fraseoloxía, cuxo coñecemento e estudo avanzou notablemente nos últimos anos (do que dá fe a existencia de revistas como *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, ou de repertorios como o DFG ou Pena 2001, entre outras fontes).

Ás veces temos casos de ambigüidade baixa. Por exemplo, o sobrenome *Gibarro*: o DdD basicamente abre dúas opcións: ‘especie de cetáceo’ e daquela pensamos nunha persoa enorme, xigantesca, ou un aumentativo despectivo formado sobre *xiba* ‘corcova’ e daquela podía designar un corcovado. Outro caso témolo co sobrenome *Coio* ‘pedra’: a fraseoloxía (DFG, s. v. *croio*) permítenos barallar tres opcións: *duro coma un coio*, *forte coma un coio* e *feo coma un coio*, e incluso *duro* pode implicar resistencia física ou dureza de corazón.

E por veces temos casos de ambigüidade alta. Exemplo paradigmático é o sobrenome *couceyro*, que sobrevive hoxe en día como apelido frecuente (exactamente hai rexistrados 1995 apelidos *Couceiro*). Velaquí as posibilidades interpretativas: 1ª. Se deriva de *couce* equivalería a ‘que dá couces’, pero tampouco se pode esquecer que en latín a familia é a de *calx*, *calcis* ‘talón’, de onde vén a palabra *recalcitrante*, e incluso podemos pensar simplemente nun talón forte ou débil. 2ª. Se enfocamos o significado común de *couceiro* ‘verza de talo alto’ ‘canoto ou cañoto’, podíamos ter unha persoa alta coma ese talo, ou dura (cf. a

⁴ A frase, que en uso recto, litúrxico, alude a Cristo, no “Sanctus” (parte da misa, introduce a pregaria eucarística) *–benedictus qui venit in nomine Domini–*, cobra un novo valor como alcume imposto a persoas amigas de saber quen vai e vén; podería ser a base do apelido galego actual *Quibén*.

frase *duro coma un canoto*, DFG). 3ª. Se pensamos que xa no *Cantar do Mio Cid* aparecen as *sillas coceras* para ben coucear o cabalo e ben correr, podíamos pensar nun home *couceiro* nese sentido de ser el corredor ou posuír un cabalo corredor. 4ª. Pode tratarse dun topónimo (procede ou vive onde hai couceiros). 5ª. Por último, cabe pensar no verbo *couçar* ‘dar alcance, perseguir’ (DDMG).

A clasificación desde o punto de vista do significado é, pois, complexa: non sabemos a ciencia certa o porqué da maior parte dos alcumes; en ocasións podemos coñecer o significado da forma léxica, pero iso non significa necesariamente que coñezamos a motivación. A nosa proposta, que segue os pasos de clasificacións anteriores, ten valor didáctico, non é ríxida e non pretende ser exhaustiva. Abondando aínda nesta cuestión, cómpre ter presente que moitos dos alcumes son ambiguos e poden ser clasificados en varios subgrupos. Por último, pensemos que os alcumes non sempre teñen como suxeito de referencia o ser humano alcumado. O alcume *Bouzado*, por exemplo, non significa necesariamente que o portador dese nome posúa ese anaco de monte ou que comercie co produto obtido nese lugar ou que nacesse, habite ou traballe aí: puido ser un seu devanceiro quen llo transmitise, e cabe pensar no nome da casa familiar.

4.1. Fitónimos

Trataremos aquí algúns dos fitónimos documentados que non son fitotopónimos, no que nós sabemos (tomamos como base Navaza 2006): *Arcebro* (‘lenticisco’), *Beregona* (*beregona cimaronna*, coñecida como ‘berexena silvestre’), *Boudania* (‘brionia’), *Caharauell*, *Cana*, *Canauenia* (*canaveña* ‘liño bravo’, DdD), *Cardelas* (*cardea* ‘herba cardíaca’, DdD), *Carrapito* (‘cardo baixo’, DdD), *Carrella* (‘carrasco’, DdD), *Coronela* (‘herba medicinal’⁵), *Cusqulas* (*cusquilla* ‘árbore da familia da aciñeira’, DdD), *Gorga* (‘herba mala que nace entre o liño’, DdD), *Gramoa* (*gramalgramón* ‘mala herba’, DdD), *Linoo* (‘liño’), *Lyas* (de *lía* ‘trobisco’, DdD), *Mazela* (‘macela’), *Pedeboy* (‘pé de boi’, planta umbelífera de flores brancas, DdD), *Peras*, *Poma* (‘mazá’, DdD), *Porru* (‘porro’), *Queruda* (podemos ler *ceruda* –cf. *querimoniam* por *cerimonia* no COD–; planta rubefaciente; pola cor da pel cobraría sentido o alcume), *Trivinus* (*treviño* ‘carballo cerquiño’, DdD).

5 A *coronela* aparece documentada no CORDE en 1500, nun tratado anónimo de medicina, nunha listaxe xunto con outras plantas. É posible que se trate da mesma planta, con forma castellanizada –*coronilla*– que recolle o DdD.

4.2. Topónimos

Dentro das fórmulas obxecto de estudo (*A dictus/cognomento B*) documentamos un par de centos de topónimos posibles, dos que só analizaremos algúns casos. Non podemos consideralos todos como sobrenomes substitutivos do nome propio⁶. Dentro dese conxunto de topónimos hai casos de ambivalencia (que poden ser detoponímicos ou voces comúns e que como tales figuran nos repertorios consultados, DdD e TLPGP): *Alcoba* (nome dun castro e dun monte no COD, pero tamén aparece como voz común no DdD), *Alfaya* (topónimo menor no XEL, voz común no DdD); *Barca*, *Camba*, *Carnota* (‘aumentativo-despectivo de *carne*’, DdD), *Carreira*, *Folloa* (‘filloa’, e topónimo menor no XEL), *Fonte*, *Mera*, *Padron*, *Parga* (‘meda’, DdD), *Porta*, *Triviño*.

Dentro deste grupo entrarían tamén aqueles posibles topónimos que forman parte dunha unidade fraseolóxica e se prestan a seren considerados sobrenomes con valor de posible atributo: *Caruallo* (‘carballo’: *fortel/san coma un carballo*, DFG; Pena 2001), *Pinnario* (‘piñeiro’: *alto/dereito coma un piñeiro*, Ferro 2006).

Un caso especial é o *Churruchaos*, atestado na documentación como *Charrichanus / Chorrichanus / Churichamus / Churrichana / Churrichanus / Currichanus / Currichano*. Este sobrenome pódese relacionar cos Churruchaos, señores de Deza, que loitaron contra a mitra compostelá no século XIV. Na documentación que nós manexamos rexistramos o apelido con τ- baixo dúas formas: *Torrichano*, 1310 e 1325, e *Turrichao*, 1395 (XEL). En comunicación persoal o profesor Gonzalo Navaza dínos o seguinte: “Creo que o étimo de Churruchao é un sintagma con TURRE e con PLANU. [...] A asimilación da consoante inicial á africada da sílaba tónica é perfectamente normal. Os Churruchaos que se documentan en terra de Toroño desde o XIII son orixinarios de Deza tamén, non é que nacesen o mesmo apelido en varios lugares [...]. Seguramente xa lles era un termo opaco e percíbíano como sobrenome, o que explica non só o cognomento senón a flexión

6 En ocasións os sobrenomes detoponímicos si substitúen o nome propio: nós coñecemos na parroquia de Santa María de Cortegada (Silleda, Pontevedra) o caso de dúas persoas coñecidas como *o de Ghalán* –*Galán* é un lugar de parroquia de Laro, Silleda– e *o de Ghandarela*, sen que os falantes de Cortegada soubesen como se chamaban; nestes casos o lugar de procedencia é sobrenome. E sabemos de alumnos que, ora no Instituto, ora no Seminario, eran chamados polo lugar de procedencia, por exemplo, *Lalín*. Así mesmo, hai cregos-personaxes de E. Pardo Bazán (1978: 236) que son designados con topónimos (*Naya*, *Boán*...) porque, como se explica na obra, ese era o costume entre eles, chamarse polo nome da súa parroquia.

de xénero”. Mais tamén é posible supoñer que *turriplana* (o composto formado con *turris*) sexa unha forma de ennobrecer o alcume, dada a voz *curricán* ‘ave palmípeda mariña’ ou a voz común *corricán/curricán* ‘persoa rueira, amiga de andar dun lado para outro’ (DdD).

Por último, resulta interesante observar que hai casos de concatenación de topónimos: aí parece estar claro que un deles –o que vai precedido de *dictus*– funciona como sobrenome: *Petrus Petri dicto Cartelli de burgo Avie*, *Petrus Petri de Noya dicto de Gondelle*, *Pay Eanes de Paradela dito de Valmas*, *Petrus Fernandi de Tintoreyros dictus Figueyros*, *Iohannis de Gostey dictus de Camba*.

4.2.1. Hidrónimos

Arga, *Arunia* (cf. *Aronia*, hidrónimo itálico, ou as formas galegas *Aroña* e *Oroña*, citadas por Bascuas 2014: 183), *Asma*, *Bessano* cf. o río *Vesania*, *Carragio* (*Carra-xó*, afluente do Támeqa, pode ser un diminutivo seu), *Lor*.

4.2.2. Orónimos

Bateffa (cf. os coruñeses *Montes de Batefa*), *Cotalaya* (trátase dun nome interesante pola lenda do carboeiro Cotalai, vinculado á chegada de san Francisco a Santiago. A raíz parece ser a de *coto*, orónimo, cf. aragonés *cotalaço* e o asturiano *cotaraxu*, ‘couto de pouca altura’⁷).

4.2.3. Fitotopónimos

Todos os fitotopónimos citados –agás *Lila*– figuran, polo menos na súa forma moderna, en Navaza (2006), obra de referencia imprescindible para quen queira profundar na materia. Algunhas formas (*Cana*, *Liño*, *Peras*, *Porro*) aparecen na obra de Navaza formando topónimos só en composición e preferimos, xa que logo, deixalas dentro dos fitónimos.

Caruallo (‘carballo’), *Carualiços* (‘carballizos’), *Carualeira* (‘carballeira’), *Castanyo* (‘castaño’), *Caroço* (‘carozo’, DdD), *Cerasio* (talvez ‘cereixo’), *Cerqueiro*, *Codesso*, *Eruelia* (‘ervella’), *Ficaria* (‘figueira’), *Felgaria* (‘filgueira’), *Figeiras* (‘figueiras’), *Lesta*, *Lila*, *Nugeyrol* (‘nogueirol’), *Oluaria* (‘oliveira’), *Ordeyra*

7 “Item un campo al *cotalaço*, affruenta con el baranco e con campo de Blasco Xemenez de Laraz” (CORDE, documento anónimo de 1323, de San Juan de la Peña). Para a voz *cotaraxu*, vid. DCECH, s. v. *cueto*.

(‘orxeira’), *Panicus* (‘paínzo’, DDGM, Navaza 2006), *Pereyra* (‘pereira’), *Romarrino* (‘romeu’).

4.3. Xentilicios

Asturianus, *Bigurrit* (posiblemente ‘bigurrit(an)o’, de Bigorra, bispado que no século XIII pertence á parte gascona de Francia, pero vinculado aos reinos hispanos polas milicias da orde dos Cabaleiros de Santiago), *Castellanus*, *Engles* (quizais ‘inglés’⁸), *Galegus* (para Boullón [1999] indicaría “cristián vello” ou estaría motivado pola repoboación da Galicia bracarense; ou pode ser un nome traído dunha estadía no sur, onde os cristiáns norteños son chamados “galegos” polos árabes), *Limianus* (‘limiao’), *Portugués*, *Santiagous* (‘santiagués’) etc.

4.4. Antropónimos

Os antropónimos tampouco se poden considerar sobrenomes desde un punto de vista estrito. Nós documentamos en total un par de ducias de antropónimos e entre eles varios casos dubidosos, de ambivalencia posible. Vexamos só algúns exemplos.

Aurario: Boullón (1999) di que vén de *Aurius*, nome dun posesor, pero en latín *aurario* é ourive, e daquela teríamos un sobrenome de oficio.

Bechi: pódese relacionar con *Bechas*, *Beccaz*, hipocorísticos que estuda Boullón (1999), de orixe pouco clara, ou podemos pensar en *beche* ‘castrón’, ou ‘matachín’ (DdD).

Garrin/Garim: relacionado probablemente co antropónimo *magister Garinus*, 1175 (COD).

Gazamón: será un antropónimo árabe como propón Boullón (1999), ou pertencerá á familia do castelán *gazmoño*, galego *gazmión* ‘que lambisquea’.

Guarneirus: indica un oficio, formado sobre *guarnir*, un provisor –DdD: *gornir* ‘gornecer’ ou ‘guarnecer’–, ou será un antropónimo xermano⁹ como pensa nunha primeira instancia Boullón (1999).

8 O sobrenome *Engles* aparece aplicado a unha muller, mais tamén documentamos a variante *Engres* como apelido de muller (“iuxta ortam Marie *Engres*”, 1330, Mondoñedo, COD) e como sobrenome para un home de Mondoñedo; cf., ademais, *et desto que se acordaua des os engreses*, 1451, XEL.

9 Lémbrese o famoso artesán de violíns de Cremona, Joseph Guarneirus, do s. XVIII.

Iauina: sobrenome que se corresponde coa voz moderna *Xaviña*, parece un antropónimo latino, se ben Bascuas (2006: 340) percibe en *Xaviña* unha raíz hidrónima¹⁰.

Lelma: *Johan Gundisalui, dito Lelma* (XEL), podería ser unha variante de *lerma* –‘solerma, trato afectado’, DdD–, pero talvez se trate dunha aférese do xinecónimo *Vilelma/Guillelma*, o que suporía unha das poucas documentacións medievais dun sobrenome herdado da póla feminina por un home.

Paz: é analizable como patronímico de *Paio*, a carón de *Páez*, *Pais*, pero ao formar parte de varias unidades fraseolóxicas, préstase tamén a ser considerado sobrenome con valor positivo: (*estar*) *en paz*, *fazer de paz*, *fazer paz*, *poer paz*, *fazer boa paz*, *aver paz*, *dar paz*, *ome de paz*, no XEL, e hoxe en día temos *xente de paz*, *home de paz* (TILG), *ser de (boa) paz* (DdD).

4.5. Zoónimos

Abellia: ‘abellá’.

Agnagota: cf. *añagoto* ‘cordeiro pequeno’ (TLPGP).

Aniom: talvez aumentativo de *año*, cf. *añote* ‘año dun ano’ (DdD).

Avellon: ‘abellón’.

Bacoro: ‘bácoro’.

Betecaro: ‘brexo, año’ (DdD).

Bezera: ‘becerra’.

Boga.

Boy: ‘boi’.

Bucarel: probablemente temos aquí unha variante do *bocareu* ou *bocarte*, *bucareu* (DdD), peixe así denominado pola súa boca; trataríase dunha variante, que non chegou a callar, única –no que nós sabemos– na documentación da península. O profesor A. Santamarina, ao tratar da etimoloxía de *boquerón*, estuda formas como *bocareo*, *bocareu*, *bocarón*, *bocarte*, *macareu*, *mocareu* e *mocarte*, e di da familia de formas rematadas en *eo*, *-eu*:

parece inseparable del gascón mod. *macarèu* y del fr. *maquereau* ‘*Scomber scombrus*’. Esta palabra, atestiguada en fr. ant. como *macarel* (> ingl. *mackerel* ‘id.’, al. *makrele* ‘id.’)

10 En latín existía o nome *Iavinus*: a nosa *Iauina* semella ser o seu correlato feminino e pertencería á mesma familia ca os antropónimos: *Iavini* (883, pt, COD) e *Iauin* (1310, Mondoñedo, XEL).

parece que se remonta a una base mediolatina *maccarellus* ‘id., de origen oscuro’ (Ríos 1977: 220).

Cabrira.

Capon/Capoa: ‘capón/capona’.

Caravo: cf. castelán actual *cárabo* ‘un tipo de curuxa’. Temos oído este refrán en boca de extremeños da raia: *Cáravo do monte, dorme de día e come de noite*. Sarmiento (DdD s. v. *ralo*) di que lle chaman *paxaro da morte*. O personaxe alcumado sería fúnebre ou agoireiro. A documentación máis temperá para a palabra é esta, e en castelán a do foro de Usagre, Badaxoz, ambas de mediados do s. XIII (DCECH s.v.).

Carneyro: ‘carneiro’.

Carugo: quizais *carruxo* ‘carneiro’ ou ‘quino’ (DdD).

Catus: ‘gato’.

Cavalo: ‘cabalo’.

Ceruam: ‘cerva’.

Chuchu: talvez ‘cuco’.

Çochorro: cf. *cochorro* ‘tordo, merlo’ (DdD).

Corço: ‘corzo’; *Corçino*, seguramente diminutivo de *Corço*.

Cordeyro: ‘cordeiro’.

Cortom: cf. *cortón* ‘un tipo de insecto’ (DdD).

Coturnix: ‘codorniz’.

Curugius: ‘curuxo’.

Falcom: ‘falcón’.

Gallina: ‘galiña’

Gallo: ‘galo’.

Garza.

Gato.

Gibarro: *xibarro* ‘especie de cetáceo’ (DdD).

Golpe, *Golpello*: ‘raposo’.

Gorgolius: *gorgollo* ‘insecto que come o trigo’; pode estar por ‘comellón’.

Grilo.

Lagosta.

Leborato: ‘lebrato’, *Lebre*.

Leon: ‘león’; *Leona* ‘leoa’.

Leyton: ‘leitón’.

Lobatus: ‘lobato’, *Lupo* ‘lobo’.

Marcot: cf. *marcote* ‘leitón’ (DdD).

Mosca.

Mua: ‘múa’.

Ursus: ‘oso’.

Ouriol.

Passarym: ‘paxariño’.

Pato.

Pigarius: cf. *pigarro* ‘ave semellante ao corvo’ (DdD).

Piisco: *pisco* ‘paporroibo’ (DdD); como existen as frases feitas *comer coma un pisco* ‘comer moi pouquiño’ (Ferro 2006: 205) e *ollos piscos* ‘ollos musgados’ (DdD), talvez teñamos un alcume que incide na delgadeza ou na mala vista.

Poonbo: ‘pombo’.

Poupelo: quizais de *poupa* ‘bubela’ (DdD).

Pulga.

Raton: ‘rato’.

Revecco: *rebeco* ‘arisco, fero’ (DdD). Hoxe só subsiste a súa acepción figurada.

Rocin: ‘cabalo malo’ (DdD).

Roliña: diminutivo de ‘rola’.

Roupichin: cf. *roupisco* ‘paxariño que di *roupí*, *roupí* cando canta’ (DdD).

Sardina: ‘sardiña’.

Serpe.

Tennarius: ‘tenreiro’.

Toura.

Uacas: ‘vacas’.

Zerbo: ‘cervo’.

4.6. Atributos ou calidades positivas en xeral

Alardo (*alardo* figura como nome dunha pedra con virtudes no *Lapidario* afonsí), *Amigo* (pode funcionar como antropónimo mais tamén pode indicar un ser amigable), *Alegre*, *Amado*, *Amorosa*, *Argumento*, *Beyto* (pode ser un antropónimo, pero pode funcionar como atributo), *Boyroa* (cf. *boirán* ‘rebuldeiro, divertido’, DdD), *Bono* (‘bo’), *Bravo*, *Carestia* (*carestia* significaba en occitano ‘amor,

coidado’), *Chacota* (‘divertida’ ou ‘amiga das brincadeiras’), *Cousido* (‘axuízado’), *Espeille* (cf. occitano *espel̄h/espíelh* ‘espello’; posible atributo moral co valor de ‘espello, modelo’), *Ferro* (posiblemente indique dureza física ou moral), *Folegado* (‘descansado’), *Forti homini*, *Formosus* (‘fermoso’), *Galardus* (‘gallardo’), *Leal*, *Letus* (‘ledo’), *Loução* (‘louzán’), *Manioa/Manoso* (‘mañoso’, ‘hábil’ ou ‘astuto, proclive ás estrataxemas’), *Manso*, *Marabilia*, *Milartes* (*milartes* parece sinónimo de *milmañas* ‘habilidoso, mañoso’), *mirabilis* (‘admirable, notable’), *Moço* (‘mozo’), *Recto*, *Redondo* (*redondo* ‘dise da persoa igual no seu nacemento polos catro costados’ ‘claro, sen rodeo’, DdD; de aí pásase a (home) *redondo* ‘honrado a carta cabal’), *Rica*, *Terciado* (‘robusto, fuerte’, DdD), *temporanus* (‘que fai as cousas en bo tempo, que chega sempre en bo tempo’), *Uero* (‘veraz’).

4.7. Atributos ou calidades negativos

Para expresar un carácter intratable, arisco, esquivo etc., temos:

Bofina: talvez poida ser incluído este sobrenome na familia léxica de *bufiñar* ‘rifar’, *bufiñón*, *bufiñada* (DdD).

Broco: *broco* ‘encorvamento dunha persoa ou dun animal, cornicaído’; hai frase feita: *moito baixas o broco*, cando un mira torvo (DdD).

Caçurro: ‘taciturno’ (DdD).

Crugeyro: ‘intratable, esquivo’; en Gil Vicente, *curuja/curujo* aparece como prototipo de animal huraño (DCECH, s. v. *acurrucarse*); *curuxón* ‘covarde’ (TLPGP).

Xaron: *xaroto* ‘áspero, esquivo’ (TLPGP).

Para os baldrogas ou desaseados hai toda unha serie de alcumes:

Bandaeira: quizais da familia de *bandallo*, alcume propio daquel a quen lle colgan as carnes ou as roupas, un desamañado; cf.: *bandalleiro* ‘bandallo’ (DdD).

Çafarrona: *zafarrón* ‘entroido’ (DdD).

Cocharro / *Cocho*: *cocharro* ‘porco, sucio’ (DdD).

Fardel: *fardel* ‘saco pequeno de pobre’, ‘voz despectiva que se aplica ao meniño larpeiro e sucio’ (DdD).

Feltrello: da familia de *feltro*, *feltrar*, *feltriqueira* ou *faldriqueira*, o sufixo despectivo –como en *mendrello*– dá idea de desastrado á hora de vestir.

Goldra: ‘sucidade’.

Lofeno: cf. *lofa*, *lofas*, *lofras* ‘cazorro, baldragas’ (DdD, TLPGP).

Raniadus: *rañado* ‘sarnoso’ ou ‘raído’.

Sugo: *sugo* ‘líquido das cortes’, talvez ‘sucio’ ou ‘cheirento’ (DdD).

Torgalio: *torgallo* ‘farrapento, desaseado’ (DdD).

Para os amigos do viño servirían estoutros alcumes:

Bagulo/Vagullo: ou ben de *bago* ‘uva’ e daquela significaría cheo –cf. a frase feita (*cheo*) *coma unha uva* ‘bébedo’ (DFG)–, ou ben de *bágoa*, e teríamos un ser que chora con facilidade.

Botus: *boto* ‘odre’ (DdD), talvez un borracho; cf. (*estar*) *coma un odre* (DFG).

Canato: o *canado* é unha medida de viño e tamén o propio recipiente; podería designar un bo bebedor.

Copelin: ‘medida para o viño’ (DdD s. v. *copela*), outra posible sinécdoque para un bebedor.

Dorna: propietario dunha dorna de pesca ou, máis probablemente, colleitaría –el ou un seu ancestro– viño, vendo o predominio absoluto no XEL de *dorna* referida ao viño; *dorna* ‘recipiente que se pon nos lagares para recibir o viño espremido’ (DdD), posible alcume para un bebedor; con todo, non se pode esquecer a posibilidade de que proceda dun topónimo a partir dunha metáfora oronímica.

Pichel: *pichel* / *picheta* / *pichola* aluden ao viño que mana e ao recipiente que o contén (DdD); é posible que ao alumado lle gustase beber viño, ou pode alumar un membro viril pequeno, cf. brasileiro *pichito* no TLPGP; non se descarta, porén, que se poida tratar dun fabricante de picheis.

Priqueyro: *peliqueiro* ‘borrachón’ (DdD).

Localizamos tamén os comellóns:

Fame: alcume aplicado a un cóengo de Tui: sería un grande comellón, sempre con fame.

Fouçon: cf. *fouzas* ‘fazulas’ (DdD) e de aí *larafouzas* ‘comellón’.

Lardo: *ter bo lardo* dise do porco gordo (DdD); aplicado a unha persoa, ou gordo ou comellón.

Larpote: posiblemente ‘larpeiro’.

Zabote: cf. *zabuñeiro* ‘que gusta de probar o que se cociña’, *cebote* ‘cerdo que se ceba’, *zaballón* ‘persoa sucia’ (DdD); o alcume pode designar un larpeiro ou un desaseado.

Os laretos, os de lingua cortante, os enfadosos:

Baralleyro: ‘charlatán, que baralla’ (DdD).

Bocynas: ‘especie de trompeta’ (DdD), que fala moi alto, ou fala o que non debe.

Boubear: *boubear* ‘mentir, dar falsas noticias’ (DdD); *bouba* ‘boubexo’ (DRAG).

Coquinno: *coqueiro* ‘afagador, amigo de facer festas’ (DdD).

Foucino: inclinámonos por un atributo físico ou moral, ‘que ten unha lingua que corta coma un fouciño’, ou se cadra un nariz ganchudo, seguindo a imaxe que deu lugar en castelán a substantivos compostos como *falcirrostro* ‘ave que ten o peteiro en forma de fouciño’ (DLE).

Mangon: *mangón* ‘que anda con contos’ (DdD).

Mordac: quizais ‘mordaz’.

Porra/Porrete: *porra* ‘suxeito molesto e enfadoso’ (DdD), e *porrête* ten ese mesmo valor semántico en brasileiro (TLPGP).

A lacazanería aparece tamén reflectida:

Arlote: *arlote* ‘lacazán’ (DdD).

Canssado

Galuo: *galbán/galbín* ‘folgazán’ (DdD)

Zol: cf. *zolado* ‘lacazán’ (DdD).

Igualmente a gordura está presente:

Bachegun: Boullón (1999) pensa nun alcume que daría idea de gordura, ou pachorra; hai variante, *buchagan*, relacionable con *buche*, *bóchega*, *buchaca*, indicador dun estómago grande, dun comellón.

Boleca: *boleca* ‘castaña oca’ (DdD); a muller á que se aplica ese alcume pode ser gorda ou falsa.

Buchu: talvez *bocho* ‘gordo’ (DdD).

Manteyga: pola graxa corporal ou talvez porque comercia con ese alimento.

Son alcumados os mentireiros, raposeiros e trangalleiros, a xentalla:

Aldruba: port. *aldrube*, *aldrúbias*, *aldrúbio* ou *aldruga* ‘aldrabeiro’ (Simões 1993); *aldrabán* ‘mentireiro, trapaceiro’ (DdD).

Bafua: *bafúa* ‘dise da xentalla’ (DdD).

Laynelas: ‘que fai *lainadas*, feitos propios dun *laino*’ (DdD), é dicir, ‘raposeiro, que sabe esquivar o traballo’.

Pilitre: *pilintrón* ‘home ruín’ (DdD).

Os necios e testáns:

Brollo: ‘inmaturo’; cf. *brollo* ‘que está a medio madurar’ (DdD).

Buricu: ‘burrico’.

Couton: cf. *coutar* ‘cotar’ (DdD), teremos un testalán.

Esvarado: ‘errado, que desvaría’.

Ferrenno: *ferreño* ‘testán’ (DRAG).

Fol: ‘louco’ (DDGM).

Paian: da familia das voces comúns *paio*, *paiolo*.

Paparus: páparo ‘papaleisión’ (DdD).

Parvo.

Paton: Xan de Masma dí que para insultar aos galegos os de fóra nos chaman *patós* (TILG); descoñecemos esa palabra; o DdD recolle *pato* ‘piollo’.

Sandeu: ‘tolo’.

Outros:

Falisca: esta palabra, estudada por Pensado (*apud* Boullón 1999), representa a etapa intermedia entre o xermano *falaviska* e o galego e portugués *fáisca*. É voz polisémica: outro dos seus valores semánticos é o de ‘frouma’ e desde estoutro punto de vista aparece como topónimo en Navaza (2006). No galego e portugués actuais *fáisca* tamén significa ‘cspa’ en varios lugares (TLPGP); e en portugués ‘persoa ben posta’ (Simões 1993); recórdese a frase *ter chispa* ‘ter graza’ (DdD).

Lauado: *lavado* ‘desvergonzado’ (DRAG).

Loucu: ‘louco’.

Saraao: talvez variante de *sarelo* ‘sarillo’, ou quizais da familia de *sarabullo*, por ter grans na cara, cf. *sarallo* ‘sarro’ (DdD). Téñase en conta tamén a voz común *serán*, med. *serão*, *seraão* (XEL).

Pleyter: tal vez ‘amigo de preitear’. A voz vén do lat. PLACITUS, que penetra na península desde o francés. No que nós sabemos, *pleiteiro/preiteiro* non existe no galego actual, a única forma con pl- que documentamos é *plantieiro* (‘persoa amiga das leas’, TLPGP, s. v. *preiteeiro*).

Tapete: alcume documentado no XIV: lemos nese mesmo século, no *Libro de buen amor*, “jugar en el tapete”, podemos ter un xogador empedernido.

Tirado: ‘pouco apreciado’ (TLPGP).

Tofino: *tofo* ‘tumor’, *tofeló* ‘deforme’ (DdD).

4.8. Defectos físicos ou características físicas en xeral

Agulia: ‘agulla’. Existe no galego actual a frase feita *dereito coma unha agulla* (Ferro 2006: 209), para ponderar o dereitiño que camiña unha persoa.

Albina/Aluo: posiblemente pola cor da pel ou do pelo.

Alforra: ‘tizón’ (DdD), cf. a frase (*negro*) *coma un tizón* (DFG).

Aluoreth: cf. *alvaraz* ‘lepra’ (DDGM).

Amosegado: ‘marcado por unha cicatriz’.

Arneirolo: cf. ‘longo coma un arneirón’, ou podemos ter en conta a frase (*agarrarse*) *coma arneiróns á pena* (DFG), aplicable a un pesado ou pegañento.

Balurentus: *balorento*, ‘coa pel pálida ou amarelenta’.

Barba, Barbinas.

Bodelo: ‘obeso’ (DdD).

Botello: ou é un comellón ou é gordo coma un botelo.

Boudania: a *boudaña* é unha planta cun nabo que Sarmiento describe como *horroroso* (DdD); esta imaxe voluminosa pode aplicarse ao órgano sexual masculino ou ao nariz. Vid. nese sentido sexual a referencia á *boudaña* que fai Arias (2016) á famosa cantiga de Afonso X dedicada á Balteira.

Buchano: cf. *bucheiro* ‘barrigán’ (DdD).

Calvo.

Canus: ‘cano’.

Carrapito: *carrapito* ‘carballo anano’, ‘cardo baixo’, posible alcume para un ser pequerrecho (DdD).

Castanyo: ‘castaño’, posible atributo pola cor do pelo.

Coca: ‘tarasca’ (DdD), podemos ter un suxeito *feo coma a coca*, cf. a frase granadina *más feo que la tarasca*.

Corcoua: pensamos nun corcovado.

Cotina: posible diminutivo de *coto* ‘mutilado’.

Crespo: ‘de pelo rizado’ (DRAG).

Curtido: ‘experimentado’, ou pode dar idea dun rostro mirrado polo sol.

Esquerdeiro: ‘zurdo’.

Feo.

Gago.

Gedella: ‘guedella, pelo longo’.

Grande.

Maurinus: ‘mouriño’, pola cor da pel ou designación étnica.

Mazadus: en *Nunus Petri dictus Mazadus miles*, o valor de ‘machucado, golpeado’ cádralle ben a un soldado.

Nigrus: ‘negro’.

Papino: *papiño*, diminutivo de *papo* ‘papada, bocio’ (DdD).

Patelo: cf. *patela* ‘dise da vaca cos cornos longos e abertos cara atrás’ (DdD); así tamén podía ter o individuo alcumado as pernas; *patelo* ‘cosa plana e baixa’ (DRAG), acepción –aplicada ao corpo do alcumado– que lle convén a un sobrenome.

Pequeno.

Pusco: parece de orixe expresiva, como *pisco*, *chisco*, cast. *pizca*; talvez da familia do galego actual *pusgallo* ‘restos de leña ou de carbón’ (DdD), indicaría unha persoa pequerrechiña ou *chusquiña*.

Pinto: ‘con manchas’.

Polegada/Polegar.

Rapato: ‘rapado’.

Rapax: ‘rapaz’, aínda que non se pode descartar que fose un lacaios (DDGM).

Rouco.

Reuelido, revellido: ‘seco, arrugado’ (DdD).

Ripiado: *ripiar* ‘poñerse ríxidos os cabelos’ (DdD), así que podemos imaxinar un home co pelo pincho.

Sacho: ‘dente moi longo’ (DdD).

Sarçallo: *zarzallo/zarcello* ‘tartamudo’ (DdD).

Sevo: posiblemente con moita graxa corporal; cf. “sevo cocto” 1167 (COD), en referencia á graxa dun carneiro.

Sordo: ‘xordo’.

Tinoso: ‘tiñoso’.

Topete: ‘guecho ou rizo de pelo que se levanta sobre a fronte’ (DRAG).

Toubon: cf. *touba* ‘furúnculo’ (DdD).

Tranco/Trancon: *tranco* ‘cousa que estorba’, ‘pedazo grande dunha cousa en xeral’ (DdD).

Trusgo: ‘birollo’ (DdD).

Xarpa: ‘gadoupa’, pode ser amigo do alleo, ou pode ter as mans moi grandes e fortes (DdD).

Xorda.

4.9. Oficios, cargos ou condición social

Abas: ‘abade’.

Alfayate: ‘alfaiate’.

Algazil: ‘alguacil’.

Alférez.

Almodoo: talvez ‘que comercia co *almodón*, un tipo de fariña’.

Arrocheiro: ‘arrieiro’ (DdD).

Aurario: ‘ourive’.

Barqueiro.

Barreyro: *barreiro* ‘oleiro’ (DdD).

Barroso: ‘pedreiro’ (DdD). Na Limia chaman tamén *barrosos* os naturais das terras montañosas (DdD).

Bastoeyro: cf. *bastonario* ‘ministro inferior da xustiza, especie de alguacil’ (DdD).

Bofon: *bofón* ‘vendedor ambulante’ (DdD); cf. “Sy algun *bofon* venier a la villa e vender alguna cosa” 1350, (XEL). Tamén pode ser variante de *bufón*.

Boga: ‘remeiro’ (DdD).

Boleyro: *boleiro* ‘que fai ou vende bolos’ (DdD).

Bouceyro: *bouceiro* ‘o que prepara un anaco de bouza ou monte comunal para botar trigo ou centeo’ (DdD).

Bufon: ‘bufón’.

Bulla: aplicado a un clérigo de Baiona; pódese pensar nun clérigo como aquel do *Lazarillo*, que vendía bulas.

Bulsarius: *bolseiro* “Recebedor, depositario, o que tem a bolsa ou cofre de uma comunidade religiosa ou secular” (Viterbo s.v.); *bulseiro* ‘que fai ou vende bolsas’ (DDGM).

Caualeyro: ‘cabaleiro’.

Cabanarius: *cabaneiro* ‘persoa de poucos recursos que vive nunha cabana’ (DRAG); tamén se atesta a acepción ‘o que dá vacas a medias, que lle entrega varias vacas a outro máis pobre para que llas coide, dividindo as ganancias’ (DdD).

Cabrario: ‘cabreiro’.

Caleyra: talvez ‘caleira’, pèñese que só nas Cantigas de Santa María documentamos varias veces *caleiro* ‘operario dun forno de cal’ (DDGM), pero cabe tamén pensar nun topónimo ou na voz común *calleira*.

Cambiador.

Campisinus: ‘campesiño’.

Capellanus: ‘capelán’.

Cardeal.

Carpentarius: ‘carpinteiro’.

Casadus: ‘casado’.

Ceyfa: ‘segador’, ou o seu valor derivará da frase *levar unha boa ceifa* (DRAG, s. v. *ceifa*), no sentido de que se trata dun individuo que se mata a traballar.

Cereyeyra: ‘que comercia con cereixas’.

Chapas: ‘que fai chapas ou láminas de metal’.

Choupeyro: ‘pescador de choupas’.

Coirarius: ‘que traballa co coiro ou curtidor’.

Cocleares: referido a un monxe de Caaveiro, ou ben facía culleres ou era o encargado do servizo de mesa; temos outro suxeito alcumado *cullares*, variante documentada no DDGM de *culler*.

Colitrarius: talvez de *culcitra* e teriamos un colchoneiro, ou variante de *cultrarius* ‘matachín’, con anaptixe.

Conllaço: quizais ‘colazo’, atestado nos dicionarios coa castelanzación *collazo* coa acepción ‘colono, granxeiro’ (DdD); na Idade Media, *colaço* ‘criado, mozo’ (DDGM). Significaba en orixe ‘irmán de leite’ (do lat. *COLLACTĒUS*).

Cordeyro: ‘que fai cordas’, ‘año’.

- Corneyro*: “el que trabaja en obras de asta ó cuerno”(DdD), ou indica un atributo físico –dise do que ten amplas entradas na testa–, ou ben alude a un testalán.
- Couteyro*: ‘garda dun couto’, ou ‘oficial que cobraba as penas pecuniarias sinaladas pola lei’ (DDGM).
- Cunlleyro*: quizais variante de *coelleiro/coenlleiro*, derivado de *coello*.
- Curialis*: cf. *curial* ‘que ten emprego na curia’ (DdD).
- Dayan*: ‘deán’.
- Scriuan*: ‘escribán’.
- Faber*: ‘artesán’.
- Ferreyro*.
- Fiscal*.
- Freyre*.
- Fuseyro*: derivado de *fuso*, talvez ‘que fai fusos ou comercia con eles’, ou atributo físico, cf. *dereito/teso coma un fuso* (DdD).
- Informario*: con toda probabilidade, temos aquí unha mala lectura ou unha mala transcrición de *infirmarius* ou *infirmario* ‘enfermeiro’¹¹ (Carvalho 2016, onde hai datos interesantes sobre a introdución do oficio de *infirmario* nos mosteiros galegos).
- Ioculator, Iograr*: ‘xograr’.
- Iudex*: ‘xuíz’.
- Mestre*.
- Mariño*.
- Martelo*: talvez ‘que traballa co martelo’, ou atributo moral negativo, ‘pesado, insistente’.
- Megis*: *mege* ‘médico’ (DDGM); é un provenzalismo (García-Sabell 1991 s.v.).
- Mercador, merchan*: ‘comerciante’; esta última voz é un galicismo (DCECH s.v. *merced*), tamén documentado en feminino (*Merchaa*).
- Militi*: ‘soldado’.
- Monachus, Monazino*: ‘rapaz que serve de acólito na misa’ (Boullón 1999: 318).
- Monteyro*.
- Nateyro*: *nateiro* ‘que se dedica ao negocio do leite’ (DdD).

11 Aparece nunha secuencia de cargos monásticos: “dictus capellanus testis; Melendus Arie cellararius, testis; Petrus Muogo dictus *informario*, testis; Johannes Petri subpriori, testis” a.1224 Melón; e ademais, o mesmo personaxe é designado un pouco despois como *Petro monacho infirmario* a. 1232.

Olarius: ‘oleiro’.

Ovellario: *ovelleiro* ‘pastor de ovelas’ (DdD).

Pearino: quizais ‘pastor’, cf. en portugués *pearal/piara/piária* ‘rabaño’ (TLPGP).

Peon: ‘soldado pedestre’ (DDGM).

Peyteyro: aínda que *peiteiro* aparece nos dicionarios como ‘quen fai ou vende peites’ (DdD), máis ben aludirá a condición social daquel que non é nobre e está obrigado a *peitear*, pagar impostos.

Pedreyro: ‘pedreiro’.

Pesqueyra: ‘pesqueira’.

Piliteira: *peleteira* ‘que traballa ou comercia con peles’.

Porteyro: ‘porteiro’.

Presbiter: ‘presbítero’.

Prior.

Queigeirus: ‘queixeiro’.

Rebetun: documentamos os apelidos *Rebetona* e *Rebeteria* (COD); *rebeta* ‘reberete’, *rebetear* ‘poñer reberetes’ (DdD).

Tornarius: ‘torneiro’.

Uoytorom: talvez ‘que practica a pesca con viturón’: *boiturón*, *buiturón* ‘nasa para pescar lampreas ou troitas’ (DdD); e podemos pensar nun *vulture* ‘voitre’ grande.

Zanfanaria: ‘que zanfonea’, cf. *um sanfonina* ‘un home que toca a *sanfona*’, no port. do xvii (DDGM); pero tamén documentamos *zafanario* ‘traseiro, nádegas’ (DdD), talvez unha metáfora con base na zanfona, seguindo o modelo de *pandeiro* en *ter o cu coma un pandeiro*.

Zapatarius: ‘zapateiro’.

4.10. Partes do corpo

Beizo, *Beizudo*, *Bico*, *Boca*, *Cadeira*, *Cabelos*, *Cabeza*, *Cayxello* (‘queixelo’), *Coca* (*coca dos crustáceos* ‘pinza ou brazo poderoso e grande’, ou *coca* ‘cabeza’, DdD), *coquinno* (de *coca* ‘cabeza’), *Cotello* (‘cotelo’), *Coyra* (*coira* ‘pelelo’, DdD), *Culu* (‘cu’), *Dente*, *Foçinos*, *Gayta* (*gaita* ‘estómago’, ‘cabeza’, ‘pescozo’, DdD, mais tamén pode ser alcume profesional, ‘gaiteiro’), *Maxilla* (‘meixela’), *Nariz*, *Per-nas*, *Quyxada* (*queixada*, DdD), *Talon* (‘talón’), *Van* (pero podería indicar un ser vacuo, frívolo).

4.11. Ferramentas, útiles da vida cotiá

Caravelo (*caravelo* ‘cesto, cesto para as troitas’, DdD), *Carro* (tamén podemos pensar nun home forte, cf. a frase *é un carro ferrado* para ponderar a fortaleza, DFG), (*Corta*) *Spada*, *Cutellus* (‘coitelo’), *Spora* (‘espora’), *Forcaza* (posiblemente teñamos unha variante de ‘forcada’, cf. *forcanza* ‘forcada’, DdD), *Maça* (‘maza’), *Maciquis* (*macico* ‘maciño’, posible diminutivo de *mazo*), *Picoula* (*picola* ‘especie de azadilla’, DdD), *Sacho*, *Traado* (*traado* ‘trade’, DDGM), *Treela* (*trela* ‘corda para levar o gando’, TLPGP, inda que tamén pode ser unha persoa amiga de *dar trela* ‘dar conversa’; *trela* ‘conversa pesada’, DdD).

4.12. Pezas de roupa

Barete (‘barrete’), *Capasino* (parece formar parte da familia de *capa*, cf. *capaceta* e *capacina* ‘un tipo de capa’, voces salmantinas, DCECH, s.v. *capa*; port. *capachinho* ‘un mantel pequeno’, TLPGP), *Capecyron* (*capeirón* ‘capa grande’, DdD), *Capoche* (‘capote’ ou ‘capucho’), (*Bela*) *Cota* (‘armadura’), *Manta*, *Peles*, *Zabote* (cf. *zaba* ‘loriga’, DdD).

4.13. Outros

Bacelo, *Bouzadol* (*bouzado* ‘monte queimado para dispoñer o terreo para sementar’, DdD), *Facenda*, *Fanga* (*fanga* ‘tipo de medida’, pode ser indicador de abundancia, TLPGP), *Farina* (pode ser de novo un indicador de riqueza, pode indicar que comercia coa fariña, ou que profesa de muiñeiro), *Farelo* (se fose un indicador de riqueza, sería menor cá indicada por *farina*, e podería indicar incluso pobreza), *Gando*, *Lavor* (‘gran, colleita’), *Madeyro*, *Maquiotte*, (‘medida de grans que se paga por moer’, DdD), *Masseira*, *Medalia* (*medalia* era un tipo de moeda, o alcumado podía ter diñeiro ou ser un avaro), *Zeueyra* (DdD: *cebeira*, *cibeira* ‘semente para mantenza e cebo’).

5. A CONTINUIDADE

Moitos dos alcumes que estudamos na Idade Media témolos oído aplicados a persoas que viven aínda ou viviron ata hai pouco: *Rolán* e as *Touras* en Silleda, a familia dos *Boto* en Muxía... E moitos sobreviven como apelidos. Outros moitos desapareceron. Con respecto aos apelidos con base nos alcumes e sobrenomes, hai que ter en conta que co paso do tempo se produce unha desmotivación semántica. Dos 1320 sobrenomes que constitúen o noso corpus, base do presente traballo, sobreviven como apelidos 485¹². Se restamos os antropónimos e os toponímicos, quedan 402¹³. Iso supón que un 30% dos sobrenomes medievais se conservan como apelidos a día de hoxe. Destes 400 hai máis dun cento que se aproximan ou superan as mil ocorrencias, que son os que reproducimos na relación que segue¹⁴. Dado que co paso dos séculos e debido ás circunstancias históricas e sociais, algúns destes apelidos foron castelanizados, poñemos entre corchetes as formas estándares ditadas pola Real Academia Galega (2016). Velaquí a listaxe, por orde alfabética.

Abella, 981	Becerra, 2744
Agulla, 866	Bouza, 4671
Alfaya [Alfaia], 1444	Bravo, 2059
Amado, 3763	Calo, 2220
Amigo, 1276	Calvo, 13291
Area, 928	Camba, 1502
Barca, 990	Camino, 1447
Barreiro, 20675	Cao (< <i>Canus</i>), 4234
Barro, 2135	Carballeira (< <i>Carualeira</i>), 2670

12 Non contabilizamos aqueles sobrenomes medievais que aparecen como apelidos actuais fóra de Galicia, pero só en cidades grandes como Madrid ou Barcelona e que poderían responder á emigración: *Balzán*, *Barrete*, *Berruga*, *Broca*, *Burel*, *Cornello*, *Ganancia*, *Gobernado*, *La*, *Nora*, *Orco*, *Pichoto*, *Polgar*, *Trela*, *Ventre*.

13 Integramos neste cómputo tres voces escuras: *Jaurín*, base posible do actual apelido *Saurín*, *Seguín* e *Tuuius*, posible base do apelido actual *Tobío*: pode vincularse ao antropónimo *Tobías* ou pode unirse á familia dos derivados do latín *TUBER* ‘vulto’, base do portugués *túbera*, *túbara* (TLPGP) e do cast. arcaico *tubiello*, actual *tobillo*. E incluímos unha vintena de alcumes citados por Boullón como tales (1999: 72-80) que perviven actualmente en galego como apelidos.

14 Fonte de documentación: CAG, agás para *Bazaco*, *Chagas*, e *Saurín*, presentes dentro e fóra de Galicia, cuxa existencia como apelidos documentamos no INE. Nesta listaxe hai algúns sobrenomes que, por cuestións de espazo e de pertinencia, non foron tratados ao longo deste traballo. Aínda así, figuran tamén no apéndice.

- Caridad [Caridade] (< *Caridade*), 726
 Carneiro, 1675
 Carpinteiro, 838
 Carreira, 4555
 Carro, 4824
 Carballo, 10121
 Casado, 1149
 Cabaleiro (< *Caualeyro*), 4414
 Cereijo [Cereixo] (< *Cerasio*), 1000
 Cerviño, 1798
 Collazo [Colazo] (< *Conllaço*), 4234
 Cordeiro, 1288
 Cortes/Cortés, 2963
 Coteló, 2082
 Couceiro, 1995
 Crespo, 8162
 Falcón, 1344
 Fariña, 5908
 Filgueira (< *Felgaria*), 3450
 Ferreiro, 17101
 Ferreño (< *Ferrenno*), 1101
 Ferro, 4301
 Figueira (< *Ficaria*), 2235
 Formoso (< *Formosus*), 3190
 Fortes, 1181
 Franco, 6883
 Freire (< *Freyre*), 13962
 Fresco, 893
 Gago, 2932
 Galego (< *Gallegus*), 847
 Gallardo (< *Galardus*), 1042
 Gallego [Galego], 5958
 Golpe, 1004
 Grande, 1745
 Guerra, 3734
 Janeiro [Xaneiro] (< *Ianerru*), 1541
 Igrexa [Igrexa] (< *Ecclesia*), 2016
 Lado, 2318
 Leal, 1814
 Ledo (< *Letus*), 2790
 Leira (< *Leyra*), 1891
 León, 2315
 Lima, 979
 Louro (< *Lauro*), 1869
 Louzao/Louzán (< *Louçao*), 2167
 Manso, 1114
 Manteiga (< *Manteyga*), 1788
 Marcote (< *Marcot*), 1342
 Mariño, 9589
 Mato, 5709
 Mera, 2854
 Mouriño (< *Maurinus*), 3334
 Novo (< *Nouus*), 7191
 Pardo, 11101
 Parga (< *Parrega*), 2516
 Pato, 984
 Patiño (< *Patino*), 3729
 Paz, 17549
 Pego, 960
 Peón, 1622
 Pereira, 24081
 Pichel, 1077
 Piñeiro (< *Pinnario*), 25095
 Pombo (< *Poonbo*), 4452
 Prego (< *Pregus*) 2526
 Rouco, 3377
 Real, 1321
 Redondo, 2328
 Rei/Rey [Rei], 35623
 Rubio (< *Rubeus*), 1266
 Ruibal (< *Ruuiial*), 2365
 Salgado, 9328
 Serrano (< *Sarranus*), 1530
 Seco (< *Sico*), 1944
 Sobrino (< *Sobrinus*), 2192
 Solla (< *Solia*), 3009
 Tenreiro (< *Tenrarius*), 1509
 Tizón, 1100
 Tubío 2227, Tobío 1062 (< *Tuuius*)
 Touriño (< *Tourinno*), 1244
 Veloso (< *Velosus*), 1779
 Viqueira (< *Biqueyra*), 1960

Moitos dos apelidos proceden da zoonimia (*Becerra, Falcón, Golpe*), de fitónimos (*Filgueira*), de alimentos (*Fariña, Manteiga*), de partes do corpo (*Cabeza, Pernas*), de oficios (*Carpinteiro, Ferreiro, Pedreiro*), de xentilicios (*Franco, Galego*), de atributos negativos (*Gago, Gordo*), de atributos neutros ou positivos (*Gallardo, Grande, Leal*) etc.

6. EPÍLOGO

Este período da historia da nosa lingua é, en certo modo, unha especie de laboratorio de formas: o idioma produce variantes que logo non callarán (*felpino, feltrello, larpote...*) pero que demostran a enerxía creadora do pobo. Podemos congratularnos de ter unha lingua viva ilustre, cun pasado tan feraz. Alegrémonos tamén de que as nosas institucións comprendan a necesidade de financiar eses corpus (CODOLGA, DdD, DDGM, TLPGP, entre outros) de libre acceso na rede. Tivemos a oportunidade de comprobar como estas ferramentas actuais nos abren novas posibilidades no coñecemento das vellas voces medievais. Confíemnos en que o futuro siga abrindo novas canles na comunicación co que fomos, fundamento do que somos.

BIBLIOGRAFÍA

- Ares Vázquez, Nicandro (2012-2013): *Estudos de toponimia galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Arias Freixido, Bieito (2016): “Arredor de *boudanha*: unha nova proposta de edición e interpretación da cantiga *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* (B 481, V 64), de Afonso X”, *Verba* 43, 421-429.
- Bascuas, Edelmiro (2006): *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada: Edicións do Castro.
- (2014): *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea galega*. Vigo: Universidade.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (ss. VIII-XII)*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

- Carvalho, António Carlos do Carmo (2016): “O Infirmarius, Precursor Medieval do Enfermeiro”, *Pensar Enfermagem* 20/1, 63-78.
- Cunha, António Geraldo da (1989): *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira. 2ª ed. [1ª ed., 1982].
- DCECH = Corominas, Joan e José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DELP = Machado, José Pedro (1977): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte [1ª ed., 2 vols. Lisboa, 1952].
- DFG = López Taboada, Carme e Mª Rosario Soto Arias (2008): *Diccionario de Fraseoloxía Galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- DLE = Real Academia Española (2014): *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa. 23ª ed.
- Ferro Ruibal, Xesús (2006): “Locucións e fórmulas comparativas ou elativas galegas”, *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 8, 179-265.
- Flores, Camilo (ed.) (1989): *O Cantar de Roldán*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Fraile Gil, José Manuel (1996): “La mariquita: un destello encarnado en el aire madrileño”, *Revista de Folklore* 192, 197-200.
- García-Sabell Tormo, Teresa (1991): *Léxico francés nos Cancioneiros galego-portugueses: revisión crítica*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo Vázquez, Ramón (ed.) (2004): *Mirages de Santiago*. Valencia: Scriptorium Ediciones Limitadas.
- Navaza Blanco, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Pardo Bazán, Emilia (1978 [1886]): *Los pazos de Ulloa*. Madrid: Alianza Editorial.
- Pastor, Reyna [et al.] (1999): *Transacciones sin mercado. Instituciones, propiedad y redes sociales en la Galicia monástica. 1200-1300*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Pena Romay, Xosé Antonio (2001): *Diccionario Cumio de expresions e frases feitas castelán-galego*. Vigo: Cumio.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2004): *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Real Academia Galega (2016): *Os apelidos en galego. Orientacións para a súa normalización*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <http://academia.gal/documents/10157/704901/Os+apelidos+en+galego.pdf>
- Ríos Panisse, M^a del Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítima de Galicia. I Invertebrados y peces. Verba*, anejo 7. Santiago de Compostela: Universidade.
- Simões, Guillerme Augusto (1993): *Dicionário de Expressões Populares Porguue-sas*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
- Viterbo, Joaquim de Santa Rosa de (1983-1984): *Elucidário das palavras, termos e frases que em Portugal antigamente se usaram e que hoje regularmente se ignoram*. Porto: Civilização.

Recursos en liña

- CAG = Boullón Agrelo, Ana I. e Xulio Sousa Fernández (dirs.) (2006-): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/cag/>
- CDH = Instituto de Investigación Rafael Lapesa de la Real Academia Española (2013-): *Corpus del nuevo diccionario histórico* [web]. Madrid: Real Academia Española. Disponible en <http://web.frl.es/CNDHE>
- COD = López Pereira, Eduardo (dir.) (2006-): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://corpus.cirp.es/codolgal/>
- CORDE = Real Academia Española. Banco de datos (CORDE) [en línea]: *Corpus diacrónico del español*. Disponible en <http://corpus.rae.es/cordenet.html>
- DdD = Santamarina, Antón (2006-2018): *Diccionario de diccionarios da lingua galega* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>
- DDGM = González Seoane, Ernesto (coord.) (2006-2018): *Diccionario de Diccionarios do Galego Medieval* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/DDGM/index.php>
- DRAG = González González, Manuel e Antón Santamarina Fernández (dirs.) (2006-): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <http://academia.gal/diccionario>

- INE = Instituto Nacional de Estadística (2018): *Apellidos y nombres más frecuentes* [web]. Madrid: INE. Disponible en https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177009&menu=resultados&secc=1254736195497&idp=1254734710990
- TILG = Santamarina, Antón (dir.) (2003-): *Tesouro informatizado da lingua galega* (4.1) [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/TILG/>
- TMILGa = Varela, Xavier (dir.) (2007-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/tmilg/tes>
- TLPGP = Álvarez, Rosario (coord.) (2009-): *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/Tesouro>
- XEL = Varela Barreiro, Xavier (coord.) (2006-2018): *Corpus Xelmírez. Corpus lingüístico da Galicia medieval* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/xelmirez/>

APÉNDICE

Relación de sobrenomes mencionados no texto e contexto en que aparecen documentados, con indicación do ano, a localización e o recurso.

- Abas** – *Didacus Petri dictus Abas*, 1239, Toxosoutos, COD.
- Abellia** – *Petrus Iohannis dictus Abellia*, 1253, Oseira, COD.
- Agnagota** – *Marina Muniz dicta Agnagota*, 1242, Toxosoutos, COD.
- Aguillom** – *Petrus Didaci cognomento Aguilom*, 1183, Toxosoutos, COD.
- Agulia** – *Rudericus Fernandi dictus Agulia*, 1247, Fiães, COD.
- Alardo** – *Petro Froyle dictus Alardo*, 1198, Xubia, COD.
- Albina** – *Eluira Martini dicta Albina*, 1262, Mondoñedo, COD.
- Alcoba** – *Didaco Muniz dicto Alcoba*, 1189, Toxosoutos, COD.
- Aldruba** – *Fernando Pelagii dictus Aldruba*, 1205, Oseira, COD.
- Alegre** – *Petrum Roderici, cognomento Alegre*, 1247, Montederramo, COD.
- Alfaya** – *Martin Paez dito d-Alfaya*, 1278, Oseira, XEL.
- Alfayate** – *Petrus Iohannis dictus alfayate*, 1248, Ourense, COD.
- Alferez** – *Petrus Didaci dictus Alferez*, 1248, Toxosoutos, COD.
- Alforos** – *Petrus Iohannis, clericus dictus Alforos*, 1187-1214, Melón, COD.
- Alforra** – *Fernandus Petrici cognomento Alforra*, 1139, Celanova, COD.
- Algazil** – *Dominico Petri dicto Algazil*, 1309, Lugo, COD.
- Almodoo** – *Michaellj Petri, dicto Almodoo*, 1274, Montederramo, COD.
- Aluelo** – *Johan martiz dito aluelo*, 1272, Santiago, XEL.
- Aluo** – *Didacus Pelaiz connoemento Aluo*, 1175, Toxosoutos, COD.
- Aluoreth** – *Fernandus Petri dictus Aluoreth*, 1252, Toxosoutos, COD.
- Amado** – *Fernandus dictus Amado*, 1321, Mondoñedo, COD.
- Amica** – *Maria Martini, cognomento Amica*, 1237, Caaveiro, COD.
- Amigo** – *Uistrella cognomento Amigo*, 1040, Sobrado, COD.
- Amorosa** – *Maria Amorosa*, 1500, Sobrado, XEL.
- Amosegado** – *Estevo Johan dito Amosegado*, 1285, Oseira, XEL.
- Aniom** – *Sancius Petri, dictus Aniom*, 1281, Pallares, COD.
- Arcejro** – *Johan Perez, dicto Arcejro*, 1274, Carballedo, XEL.
- Area** – *Iohanne Petri dicto de Area*, 1285, Ourense, COD.
- Arga** – *F. Petri dictus d'Arga testis*, 1259, Clodio, COD.
- Argumento** – *Petrus prior Superaddi, cognomento Argumento*, 1176, Sobrado, COD.
- Arlote** – *Martinus Iohannis de Fonte dictus Arlote*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Arneirolo** – *Rudericus Iohannis, dicto Arneirolo*, 1245, Caaveiro, COD.
- Arrocheiro** – *Lourenço Arrocheiro*, 1442, Pontevedra, XEL.
- Arunia** – *Didacus Eriz, cognomento Arunia*, 1160, Lugo, COD.

- Asturianus** – *Petrus Iohannes cognomine Asturianus*, 1159, Sobrado, COD.
- Aurario** – *Petro Dominici dicto Aurario*, 1285, Ourense, COD.
- Avellon** – *Martin Peres dito Avellon*, 1274, Baiona, XEL.
- Bacala** – *Dominico Martini dicto Bacala*, 1272, Ourense, COD.
- Bachegun** – *Petrus Uermundi cognomento Bachegun*, 1171, Sobrado, COD.
- Bacoro** – *Michael Martini dictus Bacoro*, 1316, Mondoñedo, COD.
- Bafua** – *Pelagius Uermundi, cognomento Bafua*, 1169, Sobrado, COD.
- Bagulo** – *Dominico Fernandi dicto Bagulo*, 1284, Ourense, COD.
- Balurentus** – *Petrus, cognomento Balurentus*, 1173, Sobrado, COD.
- Bandaeira** – *Pelagio Odoariz cognomento Bandaeira*, 1161, Sobrado, COD.
- Baralleiro** – *dominicus Petri dicto Baralleiro*, 1272, Santiago, COD.
- Barba** – *Froyla Petri dictus Barba*, 1187, Sobrado, COD.
- Barba bona** – *filio meo barba bona*, 1155, Tui, COD.
- Barbinas** – *Iohan Fernandi dito Barbinas*, 1274, Clodio, COD.
- Barca** – *aluar da barca meu yrmao*, 1474, Cabanas, XEL.
- Barete** – *Petro Petri dicto Barete*, 1205, Sobrado, COD.
- Barqueiro** – *Iohanni Arie, dicto Barqueiro*, 1268, Clodio, COD.
- Barreyro** – *Johannem Petri, dictum Barreyro*, 1289, Melón, COD.
- Barro** – *Johannes Martini dictus de Barro*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Barroso** – *Iohannes Petri dictus Barroso*, 1237, Ramirás, COD.
- Barvina** – *Martinus dictus Barvina*, 1255, Oseira, COD.
- Bastoeyro** – *Domingo Pereç, dito bastoeyro*, 1343, Santiago, XEL.
- Bateffa** – *Martim Johanes dicto Bateffa*, 1271, Betanzos, XEL.
- Bazaco** – *Rodericus Petri, connoemento Bazaco*, 1234, Caaveiro, COD.
- Bechi** – *Petrus Iohannis, cognomento Bechi*, 1241, Caaveiro, COD.
- Beizo** – *fratre Iohanne de Refectorio, cognomento Beizo*, sen data, Sobrado, COD.
- Beizudo** – *Petro Pelagii [dicto] Beizudo*, 1273, Santiago.
- Bela Cota** – *Johanne Fernandiz dicto Bela Cota*, 1246, Melón, COD.
- Benatange** – *Iohannes Pelagii dictus Benatange alfayathe*, 1263, Ourense, COD.
- Beregona** – *Orraca Martini dicta Beregona*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Betecaro** – *Ihoannino dicto Betecaro*, 1227, Chouzán, COD.
- Beyto** – *Johannes Petri dictus Beyto*, 1153, Toxosoutos, COD.
- Bezera** – *Domingo Eanes, dito da Bezera*, 1310, Vilanova de Arousa, XEL.
- Bico** – *Nuno Petri miles dictus Bico*, 1214, Santiago, COD.
- Bigurrit** – *Stefanus dictus Bigurrit*, 1225, Melón, COD.
- Biqueyra** – *Petrus Iohannis dictus Biqueyra*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Boca** – *Petri Martini dicto da Boca*, 1234, Toxosoutos, COD.
- Bocynas** – *Dominicus Martini dictus Bocynas*, 1311, Santiago, COD.
- Bodelo** – *Petrus Pelagii dictus Bodelo*, 1257, Melón, COD.
- Bofina** – *Maior Pelagii cognomine Bofina*, 1161, Braga, COD.

- Bofon** – *Pedro Iohanis, dito Bofon*, 1307, Lugo, XEL.
- Boga** – *Iohannes dictus Boga*, 1200, Sobrado, COD.
- Boleca** – *Moor Eanes dita Boleca*, 1294, Esgos, XEL.
- Boleyro** – *Petri de Sonar dictum Boleyro*, 1264, Toxosoutos, COD.
- Bonayre** – *Martinus Petri dictus de Bonayre*, 1263, Ourense, COD.
- Bono** – *Martino Petro dicto Bono*, 1254, Ramirás, XEL.
- Botello** – *Domingo Perez dito Botello*, 1276, Toxosoutos, XEL.
- Botus** – *Iohannes Petri presbiter dictus Botus*, 1260, Oseira.
- Boubea** – *Johan Pereç, dito Boubea*, 1284, Val do Dubra, XEL.
- Bouceyro** – *Iohannes Pelagii dictus Bouceyro*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Boudania** – *Fernando Nuniz, dicto Boudania*, sen data, Caaveiro, COD.
- Bouza** – *Vrraca Petri dicta de Bouza*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Bouzado** – *Johanni Petri dicto Bouzado*, 1254, Melón, COD.
- Boy** – *Dominici Petri dicti Boy*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Boyroa** – *Maria Froyle dicta Boyroa*, 1201, Toxosoutos, COD.
- Bravo** – *Roy Fernandez dicto Bravo*, 1258, Oseira, XEL.
- Broco** – *Pedro Eanes dito Broco*, 1262, Cedeira, XEL.
- Brolo** – *Afonso Yanes o Brolo*, 1448, Tobar, XEL.
- Bucarel** – *Iohannes Petri de Cularedo, miles, dictus Bucarel*, 1248, Toxosoutos, COD.
- Buchano** – *Pedro Fernandez dito Buchano*, 1309, Oseira, XEL.
- Buchu** – *Martini de Donius, cognomento Buchu*, 1200, Sobrado, COD.
- Bulla** – *Ffernan portugaez e Pero eanes dito bulla clerigos de Bayona*, 1288, Baiona, XEL.
- Bulsarius** – *Iohannes Petri cognomento Bulsarius*, 1209, Toxosoutos, COD.
- Buricu** – *Fernandus Gundisalui de Ripa Euue, dictus Buricu*, 1240, Lourenzá, COD.
- Cabanarius** – *Petrus Gondisaluz dictus Cabanarius*, 1182, Xubia, COD.
- Cabelos** – *Petrus Fernandi cognomento Cabelos*, 1244, Oseira, COD.
- Cabeza** – *Petrus Petri dictus Cabeza*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Cabrario** – *Petro Petri dicto Cabrario*, 1246, Melón, COD.
- Cabrira** – *Martini Petri dicti Cabrira*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Caçurro** – *Johan Fernan dito Caçurro*, 1262, Sobrado, XEL.
- Cadeira** – *Maiore Munionis dicta Cadeira*, 1271, Ramirás, COD.
- Çafarrona** – *Maria Petri dicta Çafarrona*, 1330, Mondoñedo, COD.
- Caharauell** – *Johã Pedriz dicto Caharauell*, 1260, Pruzos, XEL.
- Calciata** – *Marina Pelaiz dicta Calciata*, 1242, Toxosoutos, COD.
- Caleyra** – *Maria Pelagii, dicta Caleyra*, 1259, Santiago, COD.
- Calo** – *Petrus Petri dictus de Calo*, 1230, Toxosoutos, COD.
- Calvo** – *Iohannes Petri dictus Calvo*, 1274, Oseira, XEL.
- Calza Pallas** – *Iohannes Saniz dictus Calza Pallas*, 1242, Toxosoutos, COD.
- Camba** – *Iohannis de Gostey dictus de Camba*, 1267, Ourense, COD.
- Cambiador** – *Iohannes Martini dictus Cambiador*, 1245, Santiago, COD.

- Camino** – *Fernandus Pelaici dictus Camino*, 1245, Oseira, COD.
- Campisinus** – *Johannes Pelagii monachus dictus campisinus*, 1218, Melón, COD.
- Cana** – *Aria Petri, dicto de Cana*, 1264, Santiago, COD.
- Canato** – *Domingo Ioham de Carragoso dito Canato*, 1290, Oseira, XEL.
- Canauenia** – *Maria Petri dicta Canauenia*, 1247, Toxosoutos, COD.
- Candaynus** – *Johannes Johannis dictus Candaynus*, 1219, Melón, COD.
- Canssado** – *Martin Perez dito Canssado*, 1277, Clodio, XEL.
- Canus** – *Munio Pelaiz cognomine Canus*, sen data, Celanova, COD.
- Capasino** – *Iohan Domingez, dito Capasino*, 1296, Pombeiro, XEL.
- Capellanus** – *Petrus Fernandi monachus dictis capellanus*, Melón, 1218, COD.
- Capeyron** – *Johan Johanes dito Capeyron et ffillo que foy doutro Johan Capeyron*, 1300, Monfero, XEL.
- Capoa** – *Maria Iohannis dicta Capoa*, 1298, Mondoñedo, COD.
- Capoche** – *Fernan Nunez dito Capoche*, 1281, Oseira, XEL.
- Capon** – *P. Iohannis dictus Capon*, 1263, Ourense, COD.
- Caravelo** – *Petrus Petri, dictus Caravelo*, 1260, Santiago, COD.
- Caravo** – *Arias Fernandi dicto caravo*, 1266, Oseira, COD.
- Cardeal** – *Martinus Pelaiz dictus Cardeal*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Cardelas** – *Maior Petri dicta Cardelas*, 1218, Melón, COD.
- Carestia** – *Petrus Pelagii, dictus faber, dictus carestia*, 1274, Pallares, COD.
- Caridade** – *Johannes Petri, dictus Caridade*, 1260, Santiago, COD.
- Carne Mala** – *Petrus Pelagii cum supernomine Carne Mala*, 1144, Toxosoutos, COD.
- Carneyro** – *Gundisaluus dictus Carneyro*, 1344, Mondoñedo, COD.
- Carnota** – *Petrus Munionis cognomento Carnota*, 1135, Toxosoutos, COD.
- Caroço** – *Iohannes Petri dictus Caroço*, 1260, Asadur, COD.
- Carpentarius** – *Petrus Martini dictus Carpentarius*, 1270, Ourense, COD.
- Carragio** – *Elvira Fernandi dicta Carragio*, 1257, Ourense, COD.
- Carrapito** – *Petrus Martini dictus carrapito armiger*, 1268, Oseira, COD.
- Carreira** – *Petrus Petri, connomento Carreira*, 1235, Montederramo, COD.
- Carrella** – *Johan Perez, dito Carrella*, 1287, Orcellón, XEL.
- Carro** – *Fernandus Roderici dictus Carro*, 1240, Asadur, COD.
- Cartelli** – *Petrus Petri dicto Cartelli de burgo Avie*, 1264, Melón, COD.
- Carualeira** – *Iohanni Pelagii dicto Carualeira*, 1252, Ourense, COD.
- Carualiços** – *Pedro Pérez dito Carualiços*, 1280, Ourense, COD.
- Caruallo** – *Ares Fernandez, dito Caruallo*, 1290, Clodio, XEL.
- Casadus** – *Petrus dictus Casadus*, 1234, Ourense, COD.
- Castanyo** – *Fernandus Lupi dictus Castanyo*, 1258, Clodio, COD.
- Castellanus** – *Fernandus Roderici, dictus Castellanus*, 1182, Chouzán, COD.
- Catus** – *Martinus Iohannis cognominato Catus*, 1213(ca)-1237(ca), Toxosoutos, COD.
- Caualeyro** – *Dominici Pelagii dicti Caualeyro*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Cavalo** – *Gudesindus Nunionis cognomento Cavalo*, sen data, Toxosoutos, COD.

- Cayxello** – *Arias Petri dictus Cayxello*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Cerasio** – *Arias Fernandiz, cognomento Cerasio*, sen data, Sobrado, COD.
- Cereyeyra** – *Mayor Eanes, dita Cereyeyra, filla que fuy de Johan Cereyeyro*, 1332, Santiago, XEL.
- Cerqueiro** – *Pedro Martíz, dito Cerqueiro*, 1295, A Guarda, XEL.
- Ceruam** – *Romaricus quem in cognomento Ceruam appellat*, 883, Santiago, COD.
- Ceyfa** – *Petrus Iohannis, dicto Ceyfa*, 1258, Lourenzá, COD.
- Chacota** – *Maria Roderici, dicta Chacota*, 1290, Pallares, COD.
- Chapas** – *Johannes Iohannis dictus Chapas*, 1210, Toxosoutos, COD.
- Charrichanus** – *Fernandus Gunsalvi dictus Charrichanus*, 1221, Ourense, COD.
- Choupeyro** – *Fernan Gomes, Pero Anes dito choupeyro pescadores*, 1318, Baiona, XEL.
- Chuchu** – *Gundisaluus Petri, cognomine Chuchu*, 1215, Sobrado, COD.
- Churichamus** – *Nuno Fernandi dictus Churichamus*, 1242, Melón, COD.
- Churichanum** – *Guidisaluum Fernandi, dictum Churichanum*, Pallares, 1255, COD.
- Churrichana** – *Maioris Fernandi Churrichana*, 1235, Toxosoutos, COD.
- Coca** – *Juan Perez, dicto Coca*, 1271, Vilar de Donas, XEL.
- Cocharro** – *Pedro Iohanif Cocharro*, 1265, Fonsagrada, XEL.
- Cocho** – *Fernandus Petri, dictus Cocho*, 1257, Pallares, COD.
- Çochorro** – *Maria Peres, dita Çochorro*, 1330, Santiago, XEL.
- Cocleares** – *Martinus, dictus Cocleares, monachus*, 1204, Caaveiro, COD.
- Codesso** – *Iohanni Fernandi, dicto Codesso*, 1258, *Fernandus Iohannis dictus Codesso*, 1273, San Clodio, COD.
- Coio** – *Petrus Petri dictus Coio*, 1274, Clodio, COD.
- Coirarius** – *Martinus Froile de Transmonte, dictus Coirarius*, 1212, Santiago, COD.
- Colgamuros** – *Pero de Colgamuros*, 1484, Ourense, XEL.
- Colitrarius** – *Fernandus Iohannis dictus colitrarius*, 1243, Melón, COD.
- Conllaço** – *J Lopez dito Conllaço*, 1274, Milmanda, XEL.
- Copelin** – *Petrus Pelaiz dictus Copelin*, 1173, Oseira, COD.
- Coquinno** – *Pedro Pedrez dito Coquinno*, 1247, Toxosoutos, COD.
- Corçino** – *Pedro Ares, dito Corçino*, 1275, Clodio, XEL.
- Corço** – *Petrus Pelagii dictus Corço*, 1315, Mondoñedo, COD.
- Corcoua** – *Diego Corcoua*, 1421, Pombeiro, XEL.
- Cordeyro** – *M. Martini dicto Cordeyro*, 1269, Oseira, COD.
- Corneyro** – *Pedro Iohannis dito Corneyro*, 1281, San Clodio, XEL.
- Coronela** – *Marina Pelaiz dicta Coronela*, 1175, Toxosoutos, COD.
- Corta Spada** – *Petrus, cognomento Corta Spada*, 1143, Caaveiro, COD.
- Cortes** – *Petrus, cognomento Cortes*, 1167(ca)-1191(ca), Lourenzá, COD.
- Corvacho** – *Joanis Pelagii dictus Corvacho*, 1262, Melón, COD.
- Cotalaya** – *Fernandus Moogus dictus Cotalaya*, 1242, Toxosoutos, COD.
- Cotello** – *Rodericus Fernandi, dictus Cotello*, 1316, Santiago.
- Cotina** – *Johan Payz, dito Cotina*, 1258, Lourenzá, XEL.
- Coturnix** – *Roderico Fernandi, dicto Coturnix*, 1232, Caaveiro, COD.

- Couceyro** – *Cresconius Fernandiz cognomento Couceyro*, 1157, Toxosoutos, COD.
- Cousido** – *Petrus Iohannis dictus Cousido*, 1245-1241, Toxosoutos, COD.
- Couteyro** – *Fernandus Roderici dictus Couteyro*, 1315, Mondoñedo, COD.
- Couton** – *Fernan Perez dito Couton*, 1274, Ramirás, XEL.
- Coyra** – *Suarus Petri, dicto Coyra*, 1154, Caa-veiro, COD.
- Crespo** – *Iohannes Petri dictus Crespo*, 1257, Oseira, COD.
- Crugeyro** – *Fernandus Martinez dictus Crugeyro*, 1267, Melón, COD.
- Crurricanus** – *Fernandus Gunsalui dictus Crurricanus*, 1221, Ourense, COD.
- Cullares** – *Petrus Ueremundi dictus Cullares*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Culu** – *Petrus Pelagii, dictus Culu*, 1258, Lourenzá, COD.
- Cunlleyro** – *Pedro Eanes dito Cunlleyro*, 1297, San Clodio, XEL.
- Curialis** – *Fernandus cognomento Curialis*, 1160, Sobrado, COD.
- Currichano** – *Stephano Nuni dicto Currichano*, 1260, Melón, COD.
- Curtido** – *Johan Domingez dito Curtido*, 1276, Oseira, XEL.
- Curugius** – *Fernandus conversus dictus Curugius*, 1218, Melón, COD.
- Cusqulas** – *Petrus Petri dictus Cusqulas*, 1101(ca)-1200(ca), Sobrado, COD.
- Cutellus** – *Petrus dictus Cutellus*, 1252, Melón, COD.
- Dayan** – *Petrus Iohannis dictus Dayan*, 1223(ca), Oseira, COD.
- de Bo Ano** – *Martinus Petri, dicto de Bo Ano*, 1266, Lourenzá, COD.
- Dente** – *ego Iohanne{s} Pelait, qui dicitur Dente*, 1063(ca)-1238(ca), Caa-veiro, COD.
- Dereado** – *Didacus Pelaiz cognomine Dereado*, 1156, Coimbra. *Gunsaluus Petri, miles, dictus Dereadus*, 1210, Toxosoutos, COD.
- Dorna** – *Pedro Martinz dito Dorna*, 1289, Clodio, XEL.
- Dulcedomna** – *Adosinda cognomento Dulcedomna*, 1038, Coimbra, COD.
- Ecclesia** – *Sendamirus cognomento Ecclesia*, 1071, Ourense, COD.
- Engles** – *Maria Petri dicta Engles*, 1333, Mondoñedo, COD.
- Engres** – *Johan Domingues dito Engres*, 1304, Mondoñedo, XEL.
- Eruelia** – *Petrus Pelagii dictus Eruelia*, 1258, Camanzo, COD.
- Espeille** – *Pero Eanes dito Espeille*, 1286, Oseira, COD.
- Esquerdeiro** – *Petrus Iohannis dictus Esquerdo (Esquerdeiro?)*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Esvarado** – *Petrus Roderici, cognomento Esvarado*, 1235, Caa-veiro, COD.
- Faber** – *Fernandus Iohannis dictus faber*, 1261, Clodio, XEL.
- Facenda** – *Martinus Pelagii, dictus Facenda*, 1283, Santiago, COD.
- Falcom** – *Petrus Pelagii cognomento Falcom*, 1206, Toxosoutos, COD.
- Falisca** – *Munio Petri cognomento Falisca*, 1173, Sobrado, COD.
- Fame** – *Johan Martinz, dito Fame, coëgo de Tuy*, 1298, Pontevedra, XEL.
- Fanga** – *Petrus Petri dictus Fanga*, 1246, Fiães, COD.
- Fardel** – *Aria dicto Fardel*, 1201(ca)-1300(ca), Oseira, COD.
- Farelo** – *Rodericus Petri, presbiter, dicto Farelo*, 1247, Caa-veiro, COD.
- Farina** – *Petrus Martini dictus Farina*, 1193, Toxosoutos, COD.
- Felgaria** – *Pelagius Petri dictus Felgaria*, 1223, Ourense, COD.

- Felpinus** – *Frater Fernandus dictus Felpinus*, 1252, Melón, COD.
- Feltrello** – *Ruy Perez, dito Feltrello*, 1280, Baiona, XEL.
- Feo** – *Petri Michaelis dicti Feo*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Ferragonte** – *Ganienus Arie dicto Ferragonte*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Ferrenno** – *Iohannes Petri dictus Ferrenno*, 1223, Sobrado, COD.
- Ferreyro** – *Roy Peres dito Ferreyro*, 1282, Sobrado dos Monxes, XEL.
- Ferro** – *Pelagio Diaz, cognomento Ferro*, sen data, Sobrado, COD.
- Ficaria** – *Petro Iohannis de Bona Valli dicto de Ficaria*, 1276, Santiago, COD.
- Figeiras** – *Petrus Martiniz, dictus das Figeiras*, 1244, Caaveiro, COD.
- Figueyros** – *Petrus Fernandi de Tintoreyros dictus Figueyros*, 1216, Oseira, COD.
- Fiscal** – *Nuno Petri et Iohanni Petri, dicto Fiscal*, 1222, San Clodio, COD.
- Foçinos** – *Affonso Migeles dito Foçinos*, 1330, Santiago, XEL.
- Fol** – *Adefonsus Garcia, cognomento Fol*, 1164, Sobrado, COD.
- Folegado** – *Martinus cognomento Folegado*, 1244, Oseira, COD.
- Folloa** – *Ares Eanes, dito da Folloa*, 1277, Oseira, XEL.
- Fonte** – *Petrus Muniz dicto de Fonte*, 1238, Melón, COD.
- Forcaza** – *Fernandus Petri quod nomine Forcaza*, 1208, Fiães, COD.
- Formosus** – *Iohannes dictus Formosus*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Forti Homini** – *Petro Pelagii dicto Forti Homini*, 1238, Santiago, COD.
- Foucino** – *Martin Perez, dito Foucino*, 1275, Clodio, XEL.
- Fouçon** – *Iohan Muniz de Grova dito Fouçon*, 1269, Oseira, XEL.
- Franco** – *Johanne dictus Franco*, 1076, Xubia, COD.
- Fresco** – *Juan Gonçalves dito Fresco*, 1384, Pontevedra, XEL.
- Freyre** – *Martinus dictus freyre*, 1241, Oseira, COD.
- Furtado** – *Pelagio Ueremuiz, cognomento Furtado*, sen data, Sobrado, COD.
- Fuseyro** – *Martin Ares dito Fuseyro*, 1273, Orzellón, COD.
- Gago** – *Fernando Iohannis dicto Gago*, 1219, Oseira, COD.
- Galardus** – *Laurentius dictus Galardus et filius eius Pelagius dictus Galardus*, 1234, Ourense, COD.
- Gallegus** – *Petrus Garsie dictus Gallegus*, 1260, Melón, COD.
- Gallina** – *Pedro Moogo dito Gallina*, 1281, Clodio, XEL.
- Gallo** – *Maria Iohannis dicta Gallo*, 1230, Toxosoutos, COD.
- Galuo** – *P. Fernandi dictus Galuo*, 1264, Ourense, COD.
- Gando** – *Pedro Eanes dito Gando*, 1284, Clodio, COD.
- Garim** – *Fernandus Iohannis, dictus Garim*, 1258, Lourenzá, COD.
- Garrin** – *Martinus Fernandi dictus Garrin*, 1238, Toxosoutos, COD.
- Garza** – *Arias Pelaiz cognomento Garza*, 1162, Sobrado, COD.
- Gato** – *Fernando Petri dicto Gato*, 1244, Toxosoutos, COD.
- Gayta** – *Iohanne Fernando dicto Gayta*, 1282, Ourense, COD.
- Gazamon** – *Martino Pelaz, dictus Gazamon*, 1207, Sobrado, COD.
- Gedella** – *Pedro Pérez dito Gedella*, 1285, Ribas de Sil, XEL.

- Gibarro** – *Johan perez dito Gibarro*, 1265, Santiago, XEL.
- Goldra** – *Martin Fernandez dito Goldra*, 1281, Clodio, XEL.
- Golpe** – *Johannes Petri, dictus Golpe*, 1256, Mondoñedo, COD.
- Golpello** – *Petrus Dominici dictus Golpello*, 1270, Ourense, COD.
- Gondelle** – *Petrus Petri de Noya dicto de Gondelle*, 1248, Toxosoutos, COD.
- Gorga** – *Petrus cognomento Gorga*, 1171, Sobrado, COD.
- Gorgolius** – *Alfonsus Iohannis, miles, dictus Gorgolius*, 1234, Santiago, COD.
- Gramoa** – *Dominica Iohannis dicta Gramoa*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Grande** – *Munio Pelaiz dicto Grande*, 1186, Toxosoutos, COD.
- Grilo** – *Petrus Petri, dictus Grilo*, 1269(ca), Montesacro, COD.
- Guarneirus** – *Martinus Ouequiz dictus Guarneirus*, sen data, Sobrado, COD.
- Guerra** – *Petrus Pelagii dictus Guerra*, 1239, Oseira, COD.
- Ianerru** – *Froila Roderici, dictus Ianerru*, sen data, Sobrado, COD.
- Iauina** – *Mayor Martini dicta Iauina*, 1298, Mondoñedo, COD.
- Informario** – *Petrus Muogo dictus informario, testis*, 1224, Melón, COD.
- Ioculator** – *Petrum Martinidem, cognomento ioculator*, 1170(ca)-1182(ca), Oseira, COD.
- Iograr** – *Petro Roderici, dicto Iograr*, 1259, Ramirás, COD.
- Iudex** – *Petrus Ueremudi, cognomento Iudex*, 1190, Sobrado, COD.
- Lado** – *Affonso martinez dito Lado*, 1288, Valença do Minho, XEL.
- Lagosta** – *frater Dominicus Lagosta*, 1252, Oseira, COD.
- Lanbiboo** – *Petro Petri de Codessoso, cognomine Lanbiboo*, sen data, Sobrado, COD.
- Lardo** – *Petrus Pelaiz dicto Lardo*, 1248, Toxosoutos, COD.
- Larpote** – *Petrus Joanis dictus Larpote*, 1245, Melón, COD.
- Lauado** – *Iohanne Pelaiz, cognomento Lauado*, 1163, Sobrado, COD.
- Lauaromeus** – *Johanni Martini dicto Lauaromeus*, 1238, Toxosoutos, COD.
- Lauro** – *Pelagius, [archidiaconus, dictus] de Lauro*, 1182, Santiago, COD.
- Lavor** – *Iohan Fernandez dito Lavor*, 1271, Oseira, XEL.
- Laynelas** – *Iohan martinez dito laiynelas*, 1288, Valença do Minho, XEL.
- Leal** – *Martinus Pelagii dictus Leal*, 1254, Mondoñedo, COD.
- Leborato** – *Arias Iohannis dictus Leborato*, 1263, Clodio, COD.
- Lebre** – *Dominicus Iohannis, clericus, dictus Lebre*, 1286, Pallares, COD.
- Lelma** – *Johan Gundisalui, dito Lelma*, 1266, Lourenzá, XEL.
- Leon** – *F Pelagii dictus Leon*, 1257, Ourense, COD.
- Leona** – *domna Thereysa dita Leona*, 1282, Oseira, XEL.
- Lesta** – *Rodericus Martini, dictus Lesta*, 1247, Caaveiro, COD.
- Letus** – *Pelagius dictus Letus*, 1267, Melón, COD.
- Leyra** – *Martinus Petri dictus Leyra*, 1254, Ourense, COD.
- Leyton** – *Pelagius Iohannis cognominato Leyton*, 1218-1228, Toxosoutos, COD.
- Lila** – *Martinus Nuniz dictus de Lila*, 1283, Pontevedra, COD.
- Lima** – *Munio Petri, cognomento Lima*, 1190, Sobrado, COD.

- Limianus** – *P. Fernandi dictus Limianus*, 1276, Ourense, COD.
- Linoo** – *Martinus Iohannis dictus Linoo*, 1279, Santiago, COD.
- Lobatus** – *Laurentius Petri dictus Lobatus*, 1267, Melón, COD.
- Lofeno** – *Fernandus Froyle, dictus Lofeno*, 1243, Santiago, COD.
- Lor** – *Dominicus Pelagii dictus de Lor*, 1258, Oseira, COD.
- Louçao** – *Martin Perez, dito Louçao*, 1290, Clodio, XEL.
- Loucu** – *Petrus Muniz, dictus Loucu*, 1101(ca)-1200(ca), Sobrado, COD.
- Lupo** – *Guttierre Nuniz cognomento Lupo*, sen data, Celanova, COD.
- Lyas** – *Marina Martini dicta Lyas*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Maça** – *Arias Luçi cognomento Maça*, 1101(ca)-1200(ca), Carboeiro, COD.
- Maciqus** – *Nuno Petri dictus Maciqus*, 1255, Oia, COD.
- Madeyro** – *Petro Petri dicto de Madeyro*, 1234, Toxosoutos, COD.
- Malapel** – *Munione Fernandi dicto Malapel*, 1242, Oseira, COD.
- Malaver** – *Veremudo Iohannis, dicto Malaver*, 1225; *Garcia Veremudi, dicto Malaver*, 1240, Caaveiro, COD.
- Maldoado** – *Nuno Petri dictus Maldoado*, 1246, Oseira, COD.
- Male Danatus** – *Petrus, milles, dictus Male Danatus*, 1228, Santiago, COD.
- Mangon** – *Laurentius Martini dictus Mangon*, 1246, Fiães, COD.
- Manioa** – *Terasia Iohannis dicta Manioa*, 1312, Mondoñedo, COD.
- Manoso** – *Nuno Domingez dito Manoso*, 1315, Oseira, XEL.
- Manso** – *Pero Diegues dito manso*, 1318, Baióna, XEL.
- Manta** – *Martino Petri, cognomento Manta*, 1160, Caaveiro, COD.
- Manteyga** – *Petrus Fernandi dictus Manteyga clericus*, 1313, Mondoñedo, COD.
- Maquiote** – *Fernandus Iohannis, dictus Maquiote*, 1279, Pallares, COD.
- Marabilia** – *Pelagius Petri dictus Marabilia*, 1208, Melón, COD.
- Marcot** – *Iohannes Petri dictus Marcot*, 1235, Ourense, COD.
- Mariño** – *Johán Affonso, dito Mariño*, 1360, Santiago, XEL.
- Martelo** – *Joanes Pelagi dictus Martelo*, 1225, Melón, COD.
- Masseira** – *Menendus Iohannis dictus Masseira*, 1212, Melón, COD.
- Mataboys** – *Iohannes Petri Mataboys*, 1182, Toxosoutos, COD.
- Mato** – *Pelagius Petri dictus de Mato*, 1181, Toxosoutos, COD.
- Matre Dona** – *Matrona, cognomento Matre Dona*, 1083, Coimbra, COD.
- Maurinus** – *Martinus Petris dictus Maurinus*, 1224, Oseira, COD.
- Mauro, Mouro** – *Johanne Gosendiz cognomento Mauro; Johanne Gosendiz dicto Mouro*, 1176, Toxosoutos, COD.
- Maxilla** – *Petrus Pelagii, dictus Maxilla*, 1244, Caaveiro, COD.
- Mazadus** – *Nunus Petri dictus Mazadus miles*, 1253, Melón, COD.
- Mazela** – *Petrus Nuniz, dictus Mazela*, 1259, Pallares, COD.
- Medalia** – *Fernandus Petri diaconus dictus Medalia*, 1223, Ourense, COD.
- Megis** – *Arias cognomen Megis*, 1140, Carboeiro, COD.
- Mera** – *Iohannes Petri, miles dictus Mera*, 1226, Sobrado, COD.
- Mercador** – *Pero Perez dito mercador*, 1274, Ramirás, XEL.

- Merchan** – *Johanni Monacho dictus Merchan*, 1203, Melón; *Petro Didaci dicto Mercham de Souto*, 1248 Toxosoutos; *Maria Petri dicta Merchaa et filius meus Petrus Mercham*, 1267, Toxosoutos COD.
- Mestre** – *Pedro Eanes dito mestre*, 1271, Oseira, XEL.
- Milartes** – *Esteuo Peres dito Milartes*, 1321, Milmanda, XEL.
- Milite** – *Pelagius cognomento Militi*, 1239, Toxosoutos, COD.
- Mininadei** – *Fernandus Fernandi dictus Mininadei*, 1271, Rivadavia, COD.
- Mirabilis** – *Pelagius Petri dictus Mirabilis*, 1210, Melón, COD.
- Moço** – *Iohannes Martiniz dictus Moço*, 1198, Xubia, COD.
- Monachus** – *Iohannes dictus monachus*, 1241, Oseira, COD.
- Monazino** – *Petro Petri dicto Monazino*, 1249, Ourense, COD.
- Montenigro** – *Maria Martini dicta de Montenigro*, 1258, Mondoñedo, COD.
- Monteyro** – *Martin Iohanes dicto Monteyro*, 1275, Vilalba, COD.
- Mordac** – *Martinus Petri, zapatarius dictus Mordac*, 1247, Toxosoutos, COD.
- Mosca** – *Pelagius Didaci, miles, dictus Mosca*, 1241-1243, Toxosoutos, COD.
- Mua** – *Pelagius Iohannis dictus da Mua*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Mulier Bona** – *Eldonza Goterriz cognomen-ta Mulier Bona*, 1219-1210, Toxosoutos, COD.
- Nariz** – *Ueremudus Froile cognomento Nariz*, 1170, Sobrado, COD.
- Nata** – *Pelagius Petri dictus Nata*, 1238, Melón, COD.
- Nateyro** – *Johan Iohanes dito Nateyro*, 1275, Ourense, COD.
- Nigrus** – *Petrus Petri de Faro, dictus Nigrus*, sen data, Sobrado, COD.
- Nomen Dulce** – *Eleuva Gutierrez cognomento nomen Dulce*, 1068, Braga, COD.
- Nouus** – *Petrus Pelagii, dictus Nouus*, 1248, Lourenzá, COD.
- Nuger** – *Johannes Ferdinandi dictus Nuger*, 1242, Melón, COD.
- Nugeyrol** – *Munio Fernandiz cognomine Nugeyrol = Munio Fernandiz dicto Nugeyrol* 1195, Oseira; *Garsiam Fernandi, militem dictum Nugeyrol e Iohannis Fernandi, dicti Nugeyrol*, 1274, Oseira, COD.
- Olarius** – *Fernandus Petri dictus Olarius*, 1202, Sobrado, COD.
- Oluaria** – *Iohannes Iohannis, dictus de Oluaria*, 1269-1300 (ca), Montederramo, COD.
- Ordeyra** – *Sancha Peres, dita Ordeyra*, 1347, Santiago, XEL.
- Ortigon** – *Gundisalvo Pelagii dicto Ortigon*, 1222, Melón, COD.
- Ouriol** – *Dominicus Petri dictus Ouriol*, 1253, Toxosoutos, COD.
- Ovellario** – *Dominico Iohannis, dicto Ouellar-rio*, 1272, Santiago, COD.
- Padron** – *Julianus dictus de Padron*, 1226, Toxosoutos, COD.
- Paian** – *Petrus Martini dictus Paian*, 1224, Oseira, COD.
- Palmeyra** – *Maior Martini dicta Palmeyra*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Palmeyro** – *Martinus Iohannis dictus Pal-meyro*, 1260, Toxosoutos, COD.
- Panicus** – *neto de Petro, dictus Panicus*, 1246, Caaveiro, COD.
- Papalardo** – *Guterre Moniit supradictus Papa-lardo*, 1132, Xubia, COD.
- Papanata** – *Dominico Petri, dicto Papanata*, 1299, Santiago, COD.
- Paparus** – *Iohannes Froylat dictus Paparus*, 1175, Toxosoutos, COD.

- Pardo** – *Petrus Martini dictus Pardo*, 1181, Toxosoutos, COD.
- Parrega** – *Munio Muniiz, dicto Parrega*, 1170(ca)-1172(ca), Caaveiro, COD.
- Parvo** – *Arie Petri dicto Parvo*, 1257, Melón, COD.
- Passarym** – *Pedro Ffernandez, dito Passarym*, 1281, Fonsagrada, XEL.
- Patalela** – *Dominicus dictus Patalela*, 1234, Ourense, COD.
- Patamelus** – *Petrus Pelagii presbiter dictus Patamelus*, 1229, Clodio, COD.
- Patelo** – *Iohannes Pelagii dictus Patelo*, 1202, Sobrado, COD.
- Patino** – *Froyla Munionis, dictus de Patino*, 1182, Santiago.
- Pato** – *Stephano Dominici dicto Pato*, 1342, Ourense, COD.
- Paton** – *Domingo Peres dito Paton*, 1307, Mondoñedo, XEL.
- Paz** – *Maioris Iohannis dicta de Paz*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Pearino** – *Fernando Petri dicto Pearino*, 1252, Melón, COD.
- Pedeboy** – *Iohannes Pelagii de Sancto Iacobo dictus Pedeboy*, 1238, Ourense, COD.
- Pedreyro** – *Meen Rodrigues dito pedreyro*, 1274, Ramirás, XEL.
- Pedruxo** – *Johannis Petri dicti Pedruxo*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Pêe de annina** – *Dominicus Iohannis dictus Pêe de annina*, 1282, Santiago, XEL.
- Pego** – *Petro Gundisalvi, dicto Pego*, 1235, Caaveiro, COD.
- Pelao** – *Johannes Dominici dictus Pelao*, 1266, Mondoñedo, COD.
- Peles** – *Munio Heriz, cognomento Peles*, sen data, Sobrado, COD.
- Peon** – *Iohan Perez dito Peon*, 1277, Clodio, XEL.
- Pequeno** – *Marie Gundissalvi de Regaria dicta Pequena*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Peras** – *Gundisalvus Roderici cognomento Peras*, 1236, Fiães, COD.
- Pereyra** – *Petrus Aluitit dictus Pereyra*, 1243, Toxosoutos, COD.
- Perna Brancha** – *Dominicus Fernandi dictus Perna Brancha*, 1234, Ourense, COD.
- Pernas** – *Petrus Pelagii cognomento Pernas*, 1189, Sobrado.
- Pesqueyra** – *Marie Martini dicte Pesqueyra*, 1255, Toxosoutos, COD.
- Peyteeyro** – *Johan Marinz dito peyteeyro*, 1274, Oseira.
- Pichel** – *Dominicus Pelagii dictus Pichel*, 1256, Oseira, COD.
- Picoula** – *Maria Fernandi dicta Picoula*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Pigarius** – *Petrus Martini dictus Pigarius*, 1209, Toxosoutos, COD.
- Piisco** – *Petrus Perez dicto Piisco*, 1257, Melón, COD.
- Piliteira** – *Marina Eanes dita Piliteira*, 1304, Oseira, XEL.
- Pilitre** – *Pelagius Iohannis dictus Pilitre*, 1253, Ourense, COD.
- Pinnario** – *Garsiam Veremudi, dicto Pinnario*, 1237, Caaveiro, COD.
- Pinto** – *Arias Petri cognominato Pinto*, 1212, Toxosoutos, COD.
- Pisacaan** – *Petro Nuniz dicto Pisacaan*, 1290, Melón, COD.
- Pleyter** – *Martinus Iohannis, dictus Pleyter*, 1259, Pallares, COD.
- Polegada** – *Petrus Iohannis dictus Polegada*, 1203, Toxosoutos, COD.
- Polegar** – *Munio dictus Polegar*, 1254, Oseira, COD.
- Poma** – *Dominicus Martini dictus Poma*, 1272, Oseira, COD.

- Poonbo** – *Iohan Martin dito Poonbo*, 1271, Oseira, XEL.
- Porra** – *Petrus Martini clericus dictus Porra*, 1263, Clodio, COD.
- Porrete** – *Petro Petri, dicto Porrete*, 1300, Santiago.
- Porru** – *Petro Froile dicto Porru*, 1230, Meira, COD.
- Porteyro** – *Pedro Uidal dito Porteyro*, 1282, Clodio, XEL.
- Portugués** – *Alvaro Vasques O portugués*, 1484, Ourense, XEL.
- Poupelo** – *Vasco Fernandes Poupelo*, 1392, Santiago, XEL.
- Pregus** – *Petrus cognomento Pregus*, 1173, So-brado, COD.
- Presbiter** – *Martinus Petri dicto Presbiter*, 1252, Toxosoutos, COD.
- Prior** – *Fernandus Didaci dictus Prior*, 1163, Toxosoutos, COD.
- Priqueyro** – *Petro Fernandez, dito Priqueyro*, 1283, Baiona, XEL.
- Pulga** – *Johan Martinez, dito Pulga*, 1266, Lourenzà, XEL.
- Pusco** – *Domingo Perez dito Pusco*, 1273, Clodio, COD.
- Queigeirus** – *Fernandus Menendi dictus Quei-geirus*, 1247, Ramirás, COD.
- Queruda** – *Iohan Queruda*, 1274, Clodio, COD.
- Qui venit** – *Martinus Pelaiz dictus Qui uenit*, 1226, Toxosoutos, COD.
- Quyxada** – *Laurencius Petri, dictus Quyxada*, 1274, Santiago, COD.
- Rabalda** – *Maria Petri, dicta Rabalda*, 1252(ca)-1253(ca), Caaveiro, COD.
- Rabaldo** – *Petro Petri, dicto Rabaldo*, 1252(ca)-1253(ca), Caaveiro, COD.
- Raniadus** – *I. Pelagii dictus Raniadus*, 1220, Oseira, COD.
- Rapato** – *Iohanni Fernandi, dicto Rapato*, 1250, Santiago, COD.
- Rapax** – *Iohannes, dictus Rapax*, 1242, Vilar de Donas, COD.
- Raton** – *Michaele Petri canonico dicto Raton*, 1261, Santiago; *Michaele Petri canonico dicto Raton*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Reaal** – *Petro Fernandi dicto de Reaal*, 1252, Melón, COD.
- Rebetun** – *Arias Martini armiger dictus Rebe-tun*, 1259, Ourense, COD.
- Recto** – *Petro Martini dicto Recto*, 1242-1244, Toxosoutos, COD.
- Redeyro** – *Iohannes dictus redeyro piscator de Yó*, 1262, Oseira, COD.
- Redondo** – *Martin Perez dicto Redondo*, 1282, Pontedeume, XEL.
- Reuelido** – *Pedro Iohannis, dito Reuelido de Celeyro*, 1263, Lourenzà, XEL.
- Revecco** – *Petro Arie dicto Revecco*, 1228, Me-lón, COD.
- Rey** – *Pelagio dicto Rey*, 1263, Oseira, COD.
- Rica** – *Maria Petri dicta Rica*, 1299, Mondo-ñedo, COD.
- Rinol** – *Petrus Payt, dicto Rinol*, 1260, Palla-res, COD.
- Ripiado** – *Pedro Eanes, dito Ripiado*, 1271, San Clodio, XEL.
- Rocin** – *Pelagius Pelagii, dictus Rocin*, 1275, Pallares, COD.
- Rolam** – *Petrus Muniz cognomento Rolam*, 1208, Toxosoutos, COD.
- Roliña** – *Tareiga Roliña*, 1365, Clodio, COD.
- Romarino** – *Petrus Martini dictus Romarino*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Roncha** – *Johan Ffernandez dicto Roncha*, 1259, XEL.
- Rouco** – *Petrus Petri, dictus Rouco*, 1254, Pa-llares, COD.
- Roupichin** – *Petro Fernandi, dicto Roupichin*, 1272, Oseira, COD.

- Rubeus** – *Martinus, canonicus, dictus Rubeus*, 1202, Toxosoutos, COD.
- Ruual** – *Martin Anes, dito de Ruual*, 1288, Clodio, XEL.
- Sacho** – *Pedro Eanes dito Sacho*, 1262, Cedeira, COD.
- Salgado** – *Petro Lupi dicto Salgado*, 1259, Ramirás, COD.
- Sallon** – *Iohan Perez dito Sallon, filo de Pedro Sallon*, 1299, XEL.
- Sandeu** – *Petro Pelaiz, cognomento Sandeu*, 1189, Sobrado, COD.
- Santiagues** – *Pelagii dictus Santiagues*, 1252, Oseira, COD.
- Saraoo** – *Pero Pelaz dito Saraoo*, 1294, Ramirás, XEL.
- Sarçallo** – *Iohan Eanes, dito Sarçallo*, 1276, Clodio, XEL.
- Sardina** – *Marina Petri dicta Sardina*, 1122-1465, Mondoñedo, COD.
- Sarranus** – *Fernandi de Noya dictus Sarranus*, 1152, Toxosoutos, COD.
- Scriuan** – *Pelagio dicto Scriuan*, 1252, Melón, COD.
- Serpe** – *Johannes Petri dictus Serpe*, 1255, Toxosoutos, COD.
- Sevo** – *Pedro Pérez, dito Sevo*, 1267, Clodio, XEL.
- Sico** – *Pelagio Gunsalvez dicto Sico*, 1161, Toxosoutos, COD.
- Sobrinus** – *Petrus dictus Sobrinus*, 1255, Melón, COD.
- Solia** – *Didacus Petri dictus Solia*, 1245-1241, Toxosoutos, COD.
- Sordo** – *Steuao Pérez dito sordo de Ribadauia*, 1269, XEL.
- Spora** – *Petrus Lupi, dictus Spora*, 1241, Pañlles, COD.
- Sugo** – *Johan Fernandes dito Sugo*, 1307, Viveiro, XEL.
- Talon** – *Fernandus Petri de Auctario dictus Talon*, 1258, Mondoñedo, COD.
- Tapete** – *Martin Fernandez, dito Tapete*, 1305, Santiago, XEL.
- Telerys** – *Martinus Petri dictus Telerys*, 1253, Melón, COD.
- Temporanus** – *Fernandus Petri cognomento Temporanus*, 1172, Toxosoutos, COD.
- Tenrarius** – *Joannis petri dictus tenrarius*, 1215, Sobrado, COD.
- Terciado** – *Johanne Martini dicto Terciado*, 1256, Melón, COD.
- Teyxafin** – *Petrus Pelagii dictus Teyxafin*, 1217, Toxosoutos, COD.
- Ticimuin** – *Johanne Petri dicto Ticimuin*, 1272, Oseira, COD.
- Tinoso** – *Martin periz. cavaleyro dicto tinoso*, 1266, Baiona, COD.
- Tirado** – *Pelagio Martini dicto Tirado*, 1240, Melón, COD.
- Tizon** – *Petrus Iohannis de Deza dictus Tizon*, 1248, Oseira, COD.
- Tofino** – *Fernandus Muniz, miles, dicto Tofino*, 1237, Toxosoutos, COD.
- Topete** – *Martinus Petri, faber, dictus Topete*, 1274, Dozón, COD.
- Torgalio** – *Petrus Pelagij, cognomento Torgalio*, 1195, Montederramo, COD.
- Tornarius** – *Dominicus dictus Tornarius*, 1267, Melón, COD.
- Toubon** – *Johan [...] dito Toubon*, 1274, Ourense, XEL.
- Toura** – *Maria Iohannis dicta Toura*, 1297, Mondoñedo, COD.
- Tourinno** – *martin iohannis dito tourinno carniceyro de Bayona*, 1309, Baiona, XEL.
- Traado** – *Martin Fernandez, cayalleyro, dito Traado*, 1275, Clodio, XEL.
- Tranco, Trancon** – *Johan Martinez, dito Tranco; Johan Martinez, dito Trancon*, 1266, Lourenzá, XEL.

- Treela** – *Martinus Martini dictus Treela*, 1238, Toxosoutos, COD.
- Trivinus** – *Johannes Iohannis, dictus Trivinus*, 1226, Caaveiro, COD.
- Trusgo** – *Johan Perez dito Trusgo*, 1305, Monfero, XEL.
- Tuuius** – *Johannes Petri, armiger, dictus Tuuius*, 1244, Toxosoutos, COD.
- Uacas** – *Petrus Fernandi cognomento de Uacas*, 1237, Fiães, COD.
- Ualeiron** – *Petrus Fernandiz dictus Ualeiron*, 1202, Sobrado, COD.
- Uero** – *Petrus Martini cognomento Uero*, 1208, Toxosoutos, COD.
- Uoytorom** – *Petrus Pelaez, dictus Uoytorom*, 1253, Pallares, COD.
- Ursus** – *Petrus Munionis dictus Ursus*, 1217, Toxosoutos, COD.
- Vagullo** – *P. dictus Vagullo*, 1254, Oseira, COD.
- Valmas** – *Pay Eanes de Paradela dito de Valmas*, 1271, Oseira, XEL.
- Van** – *F. Pelagii dicto Van*, 1245, Oseira, COD.
- Velosus** – *Rodericus Perez, dictus Velosus*, 1135, Montederramo, COD.
- Xaron** – *Fernandus Petri miles, dicto Xaron*, 1269, Oseira, COD.
- Xarpa** – *Martin Sancheç dito Xarpa*, 1284, Val do Dubra.
- Xorda** – *a cortinna que chaman da Xorda*, 1346, Ferrol, XEL.
- Zabote** – *Petrus Didasci, miles, dictus Zabote*, 1259, Clodio, COD.
- Zanfanaria** – *Rodericus Petri de Egregola cognomine Zanfanaria*, 1162, Fiães, COD.
- Zapatarius** – *Petrus Martini dictus Zapatarius, cognomento Zeueyra*, 1236, Montederramo, COD.
- Zalot** – *Johan Eanes dicto Zalot*, 1261, Ferrol, XEL.
- Zol** – *Johannes Petri, dictus Zol*, 1246, Pallares, COD.

Aproximación á clasificación dos alcumes en Galicia

Lidia Gómez Martínez
Asociación Galega de Onomástica

INTRODUCCIÓN

Esta aproximación á clasificación dos alcumes en Galicia ten como traballo de referencia “Bynames and Nicknames”, a contribución de Eva Brylla ao volume *The Oxford Handbook of Names and Naming* (Hough 2016), de onde procede tamén a maioría da bibliografía de apoio consultada. Despois de expoñer a clasificación que a autora propón para os alcumes dos países de fala nórdica, xermana e inglesa, intentará aplicarse a súa taxonomía a alcumes galegos, en concreto aos presentes no volume *Alcumes recollidos en Betanzos*¹, publicado polo concello no ano 1989 e realizado por Xesús Torres Regueiro e Xulio Cuns Lousa, que por veces inclúen explicacións, o que facilitou a categorización semántica do corpus seleccionado. É preciso dicir que o texto de Brylla serve como referencia, o que non implica que se tome ao pé da letra senón que, cando sexa necesario, se adaptará e modificará segundo as necesidades do corpus co que se está a traballar.

Algunhas cuestións teóricas

Unha das primeiras distincións que realiza Eva Brylla (2016: 237) é entre *bynames* e *nicknames*: os primeiros poden ser de carácter positivo, despectivo ou neutro mentres que o segundos serían caracterizadores. A Real Academia Galega semella facer unha distinción similar entre *sobrenome*, como ‘nome distinto do propio, polo que é coñecida unha persoa’, e *alcume*, ‘nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias’. Aínda que é certo que pode existir certa

1 O tratamento gráfico dos alcumes recollidos neste volume é anárquico, polo que aquí se decidiu poñer en maiúsculas todas as compoñentes dos alcumes agás os artigos e as preposicións.

distinción entre ambos os termos, a diferenza é mínima, polo que, dado que a función de uns é outros é individualizar, identificar e diferenciar persoas (Brylla, 2016: 238), aquí ímolos empregar como sinónimos.

Sobrenomes e alcumes están conectados, entón, a cuestións relativas coa identidade persoal, en concreto no referente ao que se espera que o portador sexa ou represente nun determinado grupo social como, por exemplo, a familia (Aldrin 2016: 386). Para que isto suceda non é válido referirse a calquera grupo social, pois o alcume ou sobrenome só terá o valor que acabamos de apuntar no contexto en que foi asignado, onde o papel da persoa que outorga os sobrenomes é de suma importancia, pois é quen ten o status e poder necesarios para decidir como o resto deben ser identificados (Aldrin 2016: 387).

Antes de entrar propiamente na clasificación dos alcumes galegos é preciso observar algunhas das características destes, como unha clase concreta de nomes propios, e revisar algúns aspectos sobre o seu significado, se é que o teñen.

A diferenza básica entre nomes propios e alcumes ou sobrenomes é que os primeiros carecen de significado ou, polo menos, de significado léxico. O significado dos nomes propios serían os seus referentes, co cal a súa función designativa prevalece sobre o (posible) significado léxico. É dicir, non é posible *comprender* un nome, mais si saber a quen se refire (Van Langendonck/Van de Velde 2016: 27). Pola contra, no caso dos alcumes a motivación é un aspecto crucial, o que permite non só identificar ao referente senón tamén comprender o seu significado, xa que moitos teñen como base palabras do léxico común. Tamén é certo que isto pode non ser así, sobre todo no caso dos alcumes herdados, nos cales o tempo puido diluír a motivación.

Staffan Nyström (2016: 40), aínda que coincide con Van Langendonck e Van de Velde na importancia da función identificadora dos nomes sobre os posibles significados, ofrece unha visión lixeiramente distinta acerca deste último aspecto. Nyström non nega que esta clase de palabras teña algún tipo de significado como, por exemplo, de tipo presuposicional, razón pola cal a pregunta non debe ser *que significa* un nome determinado senón *que fai*. Empregar un nome implica iniciar procesos mentais que activan recordos, fantasías, habilidades lingüísticas, emocións etc. Partindo disto, asumir que os nomes propios, e os alcumes como unha subcategoría destes, non teñen significado sería contraproducente. Ademais, moitos apelidos, e tamén sobrenomes, aínda reteñen, xunto

coa súa función identificadora, algo do significado das palabras correspondentes do léxico común (Nyström 2016: 42).

Nyström introduce tamén os significados de tipo categorial e os de tipo asociativo. En canto aos primeiros, afirma que a discutida noción de que os nomes propios teñen un significado categorial se basea na presunción de que os seres humanos dividen as diferentes compoñentes do mundo en categorías de algún tipo, polo que as palabras son empregadas para agrupar referentes que pertencen a esas categorías comúns (Nyström 2016: 47). Ademais, esta categorización forma unha estrutura subxacente que comprende tanto os nomes coma a súa asignación, razón pola cal, ao escoitar un nome determinado, realizamos suposicións acerca de certa categoría. Os significados de tipo asociativo, por outra banda, implican que calquera persoa, ao escoitar un nome, ademais de reaccionar á función primaria de referenciar e identificar, pensa en algo máis (Nyström 2016: 48). As suposicións, persoais ou compartidas, poden variar dependendo da actitude ou punto de vista que teñan sobre aquilo que o nome lles trouxo á mente.

Se, como semella, os nomes propios (e os alcumes como unha subcategoría destes) non teñen significado, ou polo menos non significado como tradicionalmente foi entendido, que utilidade ten clasificalos semanticamente? A resposta, aínda que o autor a aplica ao campo da toponimia, é ben sinxela:

In many cases people wish to find a meaning, a common sense, in a name. They look for an understandable reason why a certain place is called the way it is. They want the name of the place to be explained. (Nyström 2016: 49).

PROPOSTA DE CLASIFICACIÓN PARA UN CORPUS GALEGO

No capítulo 16 de *The Oxford Handbook of Names and Naming* (2016), Brylla realiza unha tripla clasificación dos sobrenomes e alcumes atendendo á sintaxe, a morfoloxía e a semántica.

Os sobrenomes e alcumes, como calquera outro tipo de nome, están suxeitos a regras sintácticas. Segundo aparezan ou non de maneira independente do nome real da persoa que refiren podemos distinguir tres tipos. En primeiro

lugar están os que poden ser independentes do nome oficial, é dicir, aparecer sós como os seguintes:

Barallocas, Bocas, Carrancho, Cloroformo, Fozas, Hospitaleira, Marqués, Pirata, Ricitos, Velas etc.

Temos tamén aqueles que poden aparecer ou non a canda o nome propio, entre outros moitos:

Mauricio (o Negro), Ramón (o Cego), Mauricio (o Cagallón), María (a Envidias), Moncho (o Paragüero) ou Paco (o Nené),...

Por último, atopamos os que non poden figurar sen o nome propio, como por exemplo, *Coxo Alberte* ou *Manolito Manteca*.

A primeira distinción que se establece respecto da morfoloxía dos sobrenomes é se se trata de palabras creadas *ad hoc* (*secondary names formation*) ou se se empregan verbas xa existentes (*primary names formation*). A maioría dos sobrenomes analizados son palabras xa existentes, sobre todo nomes que sufriron algún tipo de alteración morfolóxica.

Se nos cinguimos á definición da RAG de *sobrenome* como ‘nome distinto do propio polo que é coñecida unha persoa’, os hipocorísticos, aínda que non é posible incluílos na clasificación semántica que se vai esbozar, deben considerarse un tipo de sobrenome, que se caracteriza por derivar dun nome de pía que sufriu procesos de redución, coma a aférese (*Bastiana* < *Sebastiana*, *Lino* < *Avelino*, *Mesindo* < *Gumersindo*, *Milia* < *Emilia*, *Tón* < *Antonio* etc.), a apócope (*Ladis* < *Ladislao*,) ou, no caso dos nomes compostos, ambos (*Chenel* < *Xosé Manuel*, *Chetono*² > *Xosé Antonio*, *Maite* > *María Teresa*, *Maribel* > *María Isabel*, *Mariví* > *María Victoria* etc.).

En canto a procesos de derivación só atopamos casos de sufixación (empregando un ou varios sufixos), mediante partículas aumentativas (*Benitán/a* < *Benito*, *Basilona* < *Basilía*, *Pepuchón* < *Pepucho* < *Pepe* etc.) ou diminutivas (*Caramesitas* > *Caramés*, *Cheño* < *Che*, *Chelitas* < *Chela*, *Choliño* < *Cholo*, *Finita*

2 Nestes casos hai, ademais dos procedementos sinalados, monotongación do primeiro elemento do nome composto e palatalización da consoante inicial, un procedemento típico na formación de hipocorísticos que pode vir motivado pola menor ocorrencia das consoantes palatais no léxico común (Boullón 2007: 31).

< *Fina*, *Panchito* < *Pancho* etc.). Respecto da flexión, os nomes ou apelidos experimentaron tanto a de xénero (*Añoña*, *Camaña*, *O Tereso*) coma a de número, cando se refiren á familia ao completo (*Basilios*, *Lucianas*, *Sabelos*).

Nyström, respecto dos significados dos nomes propios, ademais dos de tipo presuposicional e os asociativos distingue, tamén, os emotivos, que liga cos sufixos da seguinte maneira:

In personal names, the emotive presuppositions might be inherent in the stem or in the suffix used in the name itself. Hypocoristic name forms or certain name endings like German *-chen* or Spanish *-itol-ita* can be found in many languages, perhaps characterizing the name bearer at some point in life, and still more clearly showing the special relation between the name bearer and the name user. Emotive meaning may also be caused by associative (connotative) emotions (Nyström 2016: 51).

Respecto da clase de palabra dos sobrenomes e alcumes, os formados a partir de substantivos son os máis comúns, mais tamén se atopan adxectivos (*Alegre*, *Cañero*, *Cincento*, *Engañada*, *Narizán*, *Preñado*, *as Queimadas*, *Roñón*, *Ruxida* etc.) e, incluso, onomatopeas (*Ja-Ja*, *Juanitiño* o *Ta-Ta*). Os compostos tamén son frecuentes (*Negrapena*, *Pocarropa*, *Patalixeira*, *Patatola*, *Reviracielos*, *Salvanenos*, *Tontolisto*...).

Se pasamos a unidades máis complexas que actúan como sobrenomes ou alcumes hai tanto frases nominais, con diferentes estruturas sintácticas, coma oracións.

- Así, naqueles sobrenomes que denotan relación, é común a seguinte estrutura: (art.) + (prep.) + nome: *os de Aquilino*, *as de Caín*, *as de Cruces*, *os Danieles*, *as Delfinas*, *as do Gabino*, *as de Jesualdo*, *a Martiña*, *as Madaleno*, *de Modesto* etc.
- Tamén a estrutura nome + prep. + (art.) + nome denota pertenza a unha familia: *Pepe de Barbora*, *Toñito da Amparo*, *Xan de Catalina*, entre outros. Aínda que tamén serve para os alcumes, como *Cara de Pau*.
- Outras modalidades de frase nominal que se atoparon no corpus analizado son nome + (artigo) + MOD: *Avelino* o *Chirela*, *Bico Torto*, *Ramón o Cego*, *Pulga Sonora*, ou (det) + NUC + MOD (de + FN) como *Marica do Cu Tolo*, *a da Cara Bonita* ou *O Ladrón da Esquina*.
- Menos frecuente é atopar MOD + NUC: *Bon Rapaz* e *Coxo Alberte*.

Temos, por último, as oracións, que non adoitan explicitar o suxeito (aínda que temos *Sarita Donde Pones los Pies*), senón que adoitan incluír o verbo e o obxecto directo (*Baila na Criba, Merca nas Piñas, Pecha no Lume, Pisa Huevos, Sopla no Lume*), pero tamén poden levar circunstanciais (*Marcho Mañana*).

En canto á clasificación semántica, a primeira categoría é a relacionada con lugares, onde Brylla distinguía por un lado entre sobrenomes topográficos, que definen particularidades da paisaxe (*Aldeano, Pepiño da Ponte, da Calexa, do Convento, do Currunch, da Torre, do Xuncal* etc.) e, por outro, os locativos, derivados de topónimos (*Pepe de Betanzos / de Órdenes, Troia, Hollywood, Xan de Perillo* etc.). Resulta pertinente engadir aquí unha subcategoría, a dos xentilicios (*Pepe el Inglés, Bergondesa*). Como vemos, o tamaño do lugar ó que se refiren os sobrenomes locativos e os xentilicios empregados como sobrenome non é importante, pois hainos referidos a países (*Alemán, Paraguayo, Uruguayo, Venezolano*, seguramente relacionados cos movementos migratorios), a cidades (*Valencia, Habanera, Ferrolana*), parroquias (*Callobrés/sa, Lagarés, Mampaso/a*) e incluso rúas e barrios da propia cidade de Betanzos (*do Rollo, das Cascas*).

Unha segunda categoría é a dos sobrenomes que expresan relación ou, máis ben, pertenza a unha familia. Estes sobrenomes poden formarse ben a partir do apelido da familia (*Barral, Casanova, Gomas* por Gómez etc.), con posibilidade de flexión xenérica (*Añoña, Boullona, as Aguiaras, as Caramesitas*), ben a partir do nome dun membro da familia (*Os Cesares, As Lucrecias, As de Amadeo, Lucianas, Basilio, Xan de Catalina, Toñito da Amparo* etc.), sexa este nai, pai, irmá/n ou cónxuxe.

Respecto dos sobrenomes que denotan función social, Brylla non fai distinción ningunha dentro da propia categoría, mais pode diferenciarse aquí entre os sobrenomes referidos a profesións (*Apaga Faroles, Becerreiro, Chocolateiro, Enterramortos, Estanqueira, Gasolinas, Nicheiro, Retratista, Viajanta, Xastra* etc.) e aqueles que teñen como base o nome dun negocio, propiedade seguramente do/a portador/a (*do Avenida, da Cabeza do Cabalo, Lugami, Mayfer* etc.).

Os alcumes ou sobrenomes tamén poden ser caracterizadores, referidos a trazos físicos (*Bico Torto, o Bigotes, Dous de Bastos, Toñito o Cagallón, Coxo Alberte*) ou mentais (*Arrabeadado, As Atrevidas, Babeca, Cloroformo, María a Envidias* etc.). Aquí podería incluírse unha nova subcategoría referida a posesións que caracterizan a unha persoa (*Longines, do Coche Amarillo, Parker, Kardex*); como vemos, é frecuente o emprego de marcas comerciais.

Respecto da semántica temos, por último, o que Brylla chama situacións especiais, sucesos, hábitos, ocorrencias ou ditos. En situacións especiais ou anécdotas encadramos sobrenomes como *Caga na Bota*, *Mexona*, *Mesoples*³ ou *Rococó*⁴. A subcategoría hábitos estaría mellor denominada “hábitos ou gustos”, con sobrenomes como *Baraxeiro*, *Birisca*, *Carnasada*, *A da Onda* etc.; en canto aos ditos típicos, no corpus betanceiro atopamos *Arrecuca*⁵, *Chauchito*⁶, *Voy Querida* ou *Don Usted*⁷. É plausible engadir aquí outra subcategoría que teña en conta sobrenomes relativos á ideoloxía do ou da portadora como, por exemplo, *Agrario*, *Carlista* ou *C.N.T.*

Na seguinte táboa aparecen con subliñado punteado as categorías engadidas ou modificadas respecto da clasificación de Eva Brylla:

-
- 3 A explicación que ofrecen Torres e Cuns (1989: 149) é a seguinte: “actuou nunha función teatral cantando unha ranchera mexicana titulada «Que tú ya no soplas» e a actuación non foi un éxito porque el non sabía ben a letra e quedoulle de alcume o devandito”.
- 4 “A finais dos anos 30, un dos primeiros cursos de latín estudiábase por un libro do que era autor un tal R. S. Coco. Un día, referíndose a el, dixo un: «Este libro de Rococó...» e quedoulle o alcume”. (Torres/Cuns 1989: 153).
- 5 “Voz usada para facer andar a egua” (Torres/Cuns 1989: 143).
- 6 “Estivera moitos anos na Arxentina e empregaba moito, como saúdo, a palabra «CHAO»” (Torres/Cuns 1989: 145).
- 7 “[...] estivo traballando de contable nunha empresa de Betanzos [...] un home como de trinta anos [...] elegante, moi educado [...]. Tiña un círculo reducido de amizades, coidando moito de non atutar a ninguén. Facíase violento estar día tras día con el, [...] xente da mesma idade aproximadamente, e sempre co «usted» na boca [...]” (Torres/Cuns 1989: 84-87).

Táboa 1. Adaptación da clasificación semántica de Eva Brylla

CLASIFICACIÓN DOS SOBRENOMES		
SINTÁCTICA	<i>Independentes do nome oficial</i>	
	<i>Poden aparecer ou non co nome oficial</i>	
	<i>Non independentes</i>	
MORFOLÓXICA		Procedentes de léxico de nova creación
		Nova creación
	<i>Clase de palabra ou unidade</i>	Substantivos
		Adxectivos
		Compostos
Frases e oracións		
SEMÁNTICA	<i>Lugares</i>	Topográficos
		Locativos
		Xentilicios
	<i>Antropónimos</i>	Hipocorísticos
		Nomes
		Apelidos
	<i>Relación</i>	
	<i>Función social</i>	Profesións
		Negocios
	<i>Caracterización persoal</i>	Situacións especiais, hábitos, ocorrencias, ditos e ideoloxía
		Características físicas
		Características mentais
	<i>Posesións</i>	

CABO

Para rematar é preciso incidir no carácter aproximativo deste estudo, que non implicou nin investigación semántica ou etimolóxica nin traballo de campo, senón que se partiu cunha base de datos xa dispoñible. Un dos problemas desta metodoloxía de traballo é, como sinala Emilia Aldrin (2016: 394), que a meirande parte das veces resulta imposible obter calquera tipo de *background information* sobre os participantes, o que, unido ao descoñecemento de grande parte das motivacións de sobrenomes e alcumes, dificulta, cando menos, a súa clasificación semántica.

A intención foi, entón, sentar unhas bases para unha posible clasificación dos alcumes galegos a partir dunha pequena mostra do corpus dispoñible coa esperanza de que poida ser aproveitada por aquelas persoas interesadas no estudo dos sobrenomes e alcumes. Un traballo máis exhaustivo, sobre todo no ámbito da semántica, devirá na reformulación da categorización aquí esbozada, que deberá moldearse ó estudo de cada corpus particular porque, como afirma Terhi Ainiola (2016: 371):

The emergence of individual names and name categories is always based on the cultural and social context. In other words, names are not only part of language; they are part of society and culture as well. Names are always born in the interaction between people, the linguistic community, and the environment. People give names to referents they consider worth naming. By giving names, people take control of their environment, leaving their imprint on it, as it were; thus making it part of their own culture.

Porén, non debe perderse de vista que, por moi exhaustivos que queiramos ser, a semántica dos nomes, é dicir, o seu significado e a razón pola que foron asignados, vai ser un reto constante para os investigadores e investigadoras onomásticos (Brylla 2016: 241).

BIBLIOGRAFÍA

- Ainiala, Terhi (2016): “Names in Society”, en Hough 2016: 371-381.
- Aldrin, Emilia (2016): “Names and Identity”, en Hough 2016: 382-394.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2007): “*Farruco, Paco, Fran*: datos históricos e evolución dos hipocorísticos en Galicia”, *Revista Galega de Filoloxía* 8, 11-56.
- Brylla, Eva (2016): “Bynames and Nicknames”, en Hough 2016: 237-250.
- Hough, Carole (ed.) (2016): *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: University Press.
- Nyström, Staffan (2016): “Names and Meaning”, en Hough 2016: 39-51.
- Torres Regueiro, Xesús e Xulio Cuns Lousa (1989): *Alcumes Recollidos en Betanzos*. Betanzos: Concello. Disponible en <http://anuariobrigantino.betanzos.net/ALCUMES/ALCUMES.pdf>
- Van Langendonck, Willy e Mark Van de Velde (2016): “Names and Grammar”, en Hough 2016: 17-38.

Os alcumes da Moureira: nomes con historia

Anxos Rial Vidal
IES Sánchez Cantón (Pontevedra)

Ás mulleres do barrio de San Roque
que gardan na memoria as nomeadas e a súa historia

A presente comunicación describe a experiencia didáctica do proxecto desenvolvido polo alumnado de 4º de ESO C e D do IES Sánchez Cantón de Pontevedra e coordinado pola súa profesora de Lingua galega e literatura Anxos Rial Vidal, durante o curso académico 2018/19.

O obxectivo principal deste proxecto colaborativo realizado na materia de “Lingua galega e literatura 4º de ESO” foi espertar no alumnado o interese polo léxico da súa lingua e recuperar a memoria da súa cidade e do seu barrio a través da investigación sobre os alcumes.

INTRODUCCIÓN E CONTEXTUALIZACIÓN NO CURRÍCULO DE 4º DE ESO

Cando recibimos a suxestión de desenvolver unha colaboración para participar na III Xornada de Onomástica Galega 2018, arredor do tema de “Os alcumes na cidade de Pontevedra”, inicialmente dubidei como ía conquistar á rapazada para que non se sentise abafada por unha proposta académica máis, arredor dun tema que de entrada non dominaban (algúns deles mesmo descoñecían o significado da palabra técnica), que inicialmente non resultaba atractivo para eles e elas.

Nas aulas de 4º de ESO C e D xa estaban afeitos a realizar pequenos proxectos colaborativos; daquela, os grupos de traballo xa estaban formados, os roles asignados (coordinadora/-or, gardiá/-án, secretaria/-o e voceira/-o) e coñecían a dinámica e metodoloxía da ABP (Aprendizaxe Baseada en Proxectos) polo que cando se lle propuxo a tarefa, cunha pequena presentación previa do tema e dos obxectivos que se perseguían, o alumnado aceptou o reto.

A orixinalidade deste traballo reside na idade dos investigadores (dezaseis anos), na metodoloxía empregada –a aprendizaxe colaborativa por proxectos e a alfabetización mediática e informacional– e na utilización das novas tecnoloxías (lembrems que as TIC son o medio natural do alumnado adolescente na actualidade) para o desenvolvemento dun tema académico.

Un dos primeiros pasos que a profesora tivo que dar foi contextualizar o proxecto no currículo de 4º de ESO dado que esta tarefa sería avaliada e formaría parte da valoración e posterior cualificación do alumnado no terceiro trimestre. Tendo en conta os seguintes estándares de aprendizaxe de 4º de ESO na materia de Lingua galega e literatura, poderíase situar a tarefa no currículo e xustificar este estudo:

- LGB4.2.2. Describe acertadamente con criterios sociolingüísticos a situación galega actual.
- LGB4.1.1. Valora a lingua como medio de relación interpersonal e de sinal de identidade dun pobo e argumenta fundamentadamente e cun discurso propio a súa postura.
- LGB3.13.1. Participa en proxectos (elaboración de materiais multimedia, folletos, carteis, recensión de libros e películas, obras de teatro etc.) nos que se utilizan varias linguas e relacionados cos elementos transversais, evita estereotipos lingüísticos ou culturais e valora as competencias que posúe como persoa plurilingüe.
- LGB3.5.1. Usa eficazmente os dicionarios e outras fontes de consulta, tanto en papel como en soporte electrónico, especialmente sobre cuestións de uso (semántico e sintáctico) e de normativa, para resolver dúbidas, e para progresar na aprendizaxe autónoma e para ampliar o seu vocabulario.
- LGLB5.5.1. Consulta fontes de información variadas para a realización de traballos e cita axeitada destas.
- LGLB5.5.2. Emprego de diferentes recursos das TIC para a realización de traballos e cita axeitada destes.

LOCALIZACIÓN DO INSTITUTO E PERFIL DO ALUMNADO

O IES Sánchez Cantón é o centro de ensino meirande da cidade (arredor de 1.000 alumnos) e sitúase no corazón de Pontevedra, na Moureira Vella (antigo barrio de pescadores e navegantes delimitado polo río Gafos). O alumnado que estuda no Sánchez Cantón pertence ao popular barrio de San Roque, a unha zona máis moderna do centro da cidade e ás vivendas de Campolongo.

O perfil das familias do alumnado é de clase media-alta e de localización urbana, castelán-falante na súa grande maioría; usan a lingua galega como lingua vehicular case exclusivamente nas aulas de lingua galega, de modo que o seu coñecemento das ferramentas lingüísticas e do léxico popular galego presenta grandes carencias.

ORGANIZACIÓN, CONSULTA DE FONDOS E PRIMEIRAS PROSPECCIÓNS

Inicialmente recibimos orientacións da profesora Ana Boullón para o comezo do traballo e para a recollida de alcumes: unha páxina de referencias bibliográficas e unha ficha de recollida de datos. Primeiramente realizamos a modificación desta ficha, adaptando e reducindo os ítems de referencia:

Táboa 1. Ficha de recollida de datos.

Alcume:	
Xénero (masculino /feminino):	
Relación co nome e/ou apelido da familia:	
Parroquia, lugar:	
Antigüidade aproximada:	
Motivación:	
Clasificación:	

Enseguida puidemos comprobar que a bibliografía de consulta recomendada pola profesora non formaba parte dos fondos documentais da nosa biblioteca nin se encontraba en Internet, polo que, en consecuencia, o alumnado e a profesora deberon pescudar na Rede e na biblioteca novas fontes dixitais e documentais co obxecto de informarse e topar un modelo, un prototipo para a realización da tarefa.

Repartidas as fichas de recollida de datos, as primeiras achegas realizadas polo alumnado foron moi escasas. Comprobaron que as súas familias xa non se identificaban polos seus alcumes e en moitos dos casos confundían hipocorísticos con alcumes. Así mesmo, a dispersión xeográfica dos datos recollidos era

grande, pois abrangúa zonas que non pertencían ao concello de Pontevedra como Poio ou Marín.

A coordinadora do proxecto decidiu entón darlle unha reviravolta á programación deseñada inicialmente e desenvolveu xunto co alumnado un novo enfoque para o traballo do que resultou o seguinte esquema, o cal recolle o itinerario, os materiais que deben empregar, a nova proposta bibliográfica (con links á Rede e relación de fondos relativos ao tema do traballo, que si se atopaban na nosa biblioteca) e finalmente o reparto de funcións e tarefas entre o alumnado:

Táboa 2. Esquema.

<p>Conceptos (definición, diferenciación, orixe...).</p> <p>A referencia de partida foi a clasificación dos nomes realizada por Pilar Ponte no seu blog de lingua (2011)</p>	<p>Onomástica</p> <p>Alcume ou alcuño/sobrenome</p> <p>Alcumes/hipocorísticos/pseudónimos</p> <p>Clasificación semántica dos nomes propios -antropónimos</p> <p>A orixe</p>
<p>Como nacen os alcumes?</p>	<p>Realidade lingüística de Pontevedra centro e contorna (parroquias)</p>
<p>A recollida de datos</p>	<p>A ficha de recollida</p> <p>A entrevista aos/ás informantes</p> <p>O portal dos <i>Ditados tópicos galegos</i> (selección de modelos e exemplos)</p> <p>Os pseudónimos dos escritores galegos</p> <p>Os sobrenomes dos trobadores galegos</p>
<p>A clasificación dos alcumes</p>	<p>Diferentes propostas/toma de decisións</p>
<p>A localización xeográfica e espacial dos alcumes recollidos</p>	<p>Realización dun mapa dixital onde situar os resultados</p>
<p>A folia de cálculo</p>	<p>Crear unha base de datos dixital</p>
<p>A análise dos datos</p>	<p>Análise e interpretación, organización do material</p>
<p>Redacción do texto final da comunicación</p>	

Análise do proceso. A avaliación	Valoración dos resultados obtidos Reflexión sobre a aprendizaxe e o proceso Apreciacións da tarefa realizada
----------------------------------	--

Cada un dos apartados do esquema anterior foi desenvolvido por un grupo de alumnos e alumnas, simultaneamente en 4º de ESO C e D, de xeito que os beneficios obtidos por cada grupo dependía en certa medida da calidade dos resultados acadados polo grupo anterior. Tendo en conta que o nivel académico e de rendemento entre os dous grupos era moi dispar (un deles acubillaba ao alumnado do Programa de Mellora da Aprendizaxe e Rendemento, PMAR, dirixido a alumnado con necesidades educativas especiais) o progreso de cada un deles foi moi diferente. Chegados a este punto de desenvolvemento, o proxecto estaba en camiño pero as achegas seguían a ser escasas.

AS INFORMANTES DE SAN ROQUE: A MEMORIA DAS CONTADORAS DOS NOMES CON HISTORIA

O barrio de San Roque (antigo barrio de pescadores e navegantes cando o mar aínda chegaba ata Pontevedra) é, entre os distintos enclaves do concello de Pontevedra, o máis tradicional e popular, e un dos poucos que aínda conserva fisio-nomía e vida de barrio. Unha parte do noso alumnado e profesorado procede de familias asentadas hai tempos neste barrio e que continúan vivindo alí, por iso a través deles contactamos con tres mulleres de San Roque que conservan na súa memoria gran parte da historia do barrio e tamén dos seus sobrenomes. Trátase de Marujita *Lacana*, Carmela *a Pilota* e Pilarín *a dos Periódicos*, que amablemente serviron de informantes para o noso traballo (dos case oitenta alcumes recollidos, cincuenta aproximadamente foron facilitados por elas).

As nomeadas que nos transmitiron foron abondo para darlle corpo ao noso traballo, aínda que moitas delas fortemente castelanizadas, e convertéronse na base para as análises feitas polo alumnado. A resposta das informantes foi tan positiva que a coordinadora determinou organizar un encontro na propia aula entre a rapazada e as tres mulleres de San Roque co fin de compartir a historia do barrio que elas amparaban mediante o coñecemento e uso dos adeallos, ao tempo que se favorecía a realización das entrevistas para o noso proxecto.

Neste encontro, as informantes compartiron co alumnado non só os alcumes que coñecían, senón que tamén lle explicaron a motivación que orixinou moitos deles, os de moitos veciños e veciñas do barrio, así coma os seus propios: Pilarín *a dos Periódicos* debe o seu sobrenome á profesión de seu tío (quiosqueiro) e ao feito que de nena ela e a súa curmá (con dez ou doce anos) recollían na estación do tren os diarios e repartíanos antes de asistir á escola. Carmela *a Pilota* herdou o seu sobrenome do seu avó, que sendo mariñeiro do barrio coñecía todas as pedras onde pescar (de San Roque á illa de Ons), polo que o alcumaron o *Piloto*, feminizándose máis tarde a nomeada para referirse á súa neta. Por parte do seu pai a familia é a dos *Chichiricos*, xa que seu avó alcumábase Miguel o *Chico* e de *Chico* chegouse, segundo a informante, a *Chichirico*, posto que seu pai era moi delgado e comía moi pouco (a voz *chichirico* aparece no dicionario como “presumido” e a partir deste significado pode chegarse a “repugnante” para comer). Marujita *Lacana* herdou o alcume da súa nai e ao tempo pertence á familia dos *Cara de Pau*; non ten certeza da motivación dos dous sobrenomes, pensa que quizais o de familia lle vén porque eran serios de máis.

As informantes

As informantes contáronlle ao alumnado que no barrio de San Roque o sobrenome é coma o terceiro apelido: cando se pregunta por unha persoa identifícase a esta polo alcume, non polo apelido. Explican que no barrio os alcumes veñen de moi antigo e que en moitos dos casos descoñecen a súa orixe. Un dos alcumes máis populares en San Roque é os *Pandeiretas* (parece ser que unha foto do avó da familia está no Museo de Pontevedra e son familia das *Demoniñas*) pero o alcumado, de oitenta e oito anos, descoñece a motivación. Outro é *O Saín*, xa que os seus avós prensaban a graxa do peixe para engraxar a roupa de augas para ir ao mar (o saín procedía da cocción das magas e servía para impermeabilizar a

roupa; cheiraba moi mal pero protexíalos da auga). As informantes din que esta familia é tamén coñecida coma os *Xouviñas* porque a nai e a tía eran moi pequenas. Engaden que nunha mesma familia poden coincidir tres alcumes: *a Yóyo*, *as Xoubiñas* e *os Outros*.

As informantes
e a aula de 4º de ESO C

A historia do barrio da Moureira tamén formou parte da conversa. As informantes afirman que Pontevedra ten orixe nesta zona que se denomina así pola salmoura: salgábanse as sardiñas, metíanas en barricas de madeira e levábanas a vender; así relatan elas que se creou o barrio. Esta interpretación da orixe do topónimo que lle dá nome ao barrio é moi común entre os seus veciños, e foi recollida por Fontoira Surís, estudoso da historia e da fisionomía da zona, que identifica este barrio no seu libro *A vella Moureira* (2008) como o da salmoira ou da salgadura. Xa nos primeiros dicionarios galegos aparece definida *moureira* como ‘salmoira’¹.

As Petorellas, as Madamas, as Cocidas, a Pata, o señor Xosé dos Cabalos, as Caracolas, as Perillonas, os Canarios, as Valencianas... e algúns alcumes máis achegáronllos á rapazada para investigaren e os estudaren.

Á pregunta de se lles parecía mal que as chamasen pola súa nomeada as tres mulleres coinciden en estar moi orgullosas delas e coinciden que tras o seu pasamento desexan que estas consten nas súas necrolóxicas.

A visita das donas resultou un encontro moi rico en formación e sensibilización do alumnado a respecto da importancia de recoller, estudar e conservar os alcumes como medio para preservar a historia do noso barrio e ao tempo identificarse co propio, coas súas raíces.

1 No de Luís Aguirre (1858), e despois no de Francisco Javier Rodríguez (1863) e noutros posteriores (DdD).

O DEBATE, UNIFICACIÓN DE CRITERIOS E CLASIFICACIÓN. A BASE DE DATOS

O seguinte paso foi debater entre os grupos a unificación dos criterios para a clasificación dos alcumes recollidos, o que deu como resultado a clasificación reflectida na táboa seguinte, na que se seguiu a interpretación dos e das informantes:

Táboa 3. Clasificación dos alcumes

Nomes propios e hipocorísticos		<i>Genucha, Genucha</i> , os de <i>Juana, Sefita, Juanillos</i> , as <i>Picholitas</i> , o <i>Fandi</i> , a de <i>Lucio, Yoyó</i> , o <i>Cholo</i>
Lugares	Topográficos	o <i>Praga</i>
	Locativos	<i>Montederramo</i> , os de <i>Roche</i> , os do <i>zapateiro da Seara</i> , a de <i>Castro</i> , os de <i>Vidá</i> (microtopónimo da Lama)
	Xentilicios	<i>Viguesa</i> , as <i>Valencianas</i>
Animais e plantas		a <i>Rula</i> , a <i>Pataca</i> , <i>Piñita</i> , <i>Xirina</i> , <i>Maragota</i> , <i>Xouviños</i> , <i>Chaparena</i> , <i>Chincharros</i> ('chincho, xurelo pequeno'), a <i>Grila</i> , <i>Churra</i> , os <i>Gorrións</i>
Función social: oficio e profesións, negocios...		a <i>Costureira</i> , <i>Lanuda</i> , <i>Patatera</i> , José o <i>dos Cabalos</i> , os do <i>Zapateiro da Seara</i> , <i>Candela</i> , <i>Pilota</i> , <i>Goteiras</i> , <i>Bujía</i> , <i>Cámara</i> , os <i>Verduras</i> , <i>Cuchareiras</i> , <i>Galletera</i> , <i>Chourizos</i> , <i>Panderetas</i> , <i>Matalobos</i> , <i>Fabana</i> , os <i>Persianas</i>
Situacións, hábitos, ocorrencias, carácter, ditos		O <i>Zorro</i> , a <i>Farturas</i> , <i>Muxica</i> , <i>Xaneiras</i> , <i>Carambola</i> , os <i>Chuchurri</i> , <i>Garanduxo</i> ('truán', 'galán', 'simpático'), <i>Turuxa</i> , Luís o <i>La La</i>
Características físicas		<i>Tortiña</i> , <i>Sete Cus</i> , <i>Cara de Pau</i> , <i>Lola do Coxo</i> , <i>Tatexo</i> , <i>Choscas</i> , a <i>Pinta</i> , <i>Demeniñas</i> , o <i>Cosco</i> , <i>Chino</i> , <i>Choscas</i> , <i>Cacholas</i> , <i>Tortiña</i> , <i>Churrillo</i> ('fraco'), a <i>Pirata</i>
Sen clasificar:		<i>Pesimedia</i> , <i>Fulillos</i> , <i>Cateka</i> , <i>Petorellas</i> , <i>Bertamoto</i> , <i>Maikex</i> , <i>los de los Reyes</i> , <i>Demuññas</i> , <i>Currucos</i> , a <i>Cama</i> , <i>Raxeiras</i> , <i>Anocío</i> , <i>Trécola</i> , os <i>Quirixos</i>

Acordouse atender a particularidades lingüísticas dos alcumes como o uso de diminutivos ou aumentativos, de xentilicios, de nomes masculinos para mulleres ou de femininos para homes e ás nomeadas castelanizadas.

Precisabamos xa ir preparando o documento de recollida, unha base de datos co formato de folla de cálculo que nos servise para a compilación dixital e a análise e interpretación dos datos recollidos. Por conseguinte, optouse pola ferramenta dixital Excel; por outra parte, esta era o medio máis coñecido do alumnado, xa que o estudaran nas aulas de TIC.

Os ítems que se acordou utilizar na folla de cálculo foron comúns ás categorías usadas na folla de recollida de datos: alcume, xénero, relación co nome, lugar de recollida da mostra, antigüidade, motivación e clasificación. Ao tempo que un grupo de alumnos e alumnas clasificaban as mostras, outro ía recolléndolas na folla de cálculo e outros grupos intentaban enriquecer os resultados consultando, día a día, as necrolóxicas do *Diario de Pontevedra* e o *Faro de Vigo*, os dous diarios que se reciben na nosa biblioteca. Estas pescudas resultaron infrutuosas, xa que os alcumes atopados eran de concellos limítrofes a Pontevedra como Poio ou Marín, polo que non se incluíron no traballo.

Nos labores de documentación para a análise e clasificación dos alcumes, o alumnado consultou modelos e documentos dixitais como o estudo sobre os alcumes de Benigno García (1998), o artigo de Marta Veiga (2017) publicado no *Diario de Pontevedra* sobre a realidade na que nacen os alcumes e estudos e recompilacións de alcumes en Pontedeume (García/Sieiro 2003) e mais en Betanzos (Torres/Cuns 1989).

Durante os labores de clasificación, a coordinadora detectou que moitos dos alcumes resultaban opacos para o alumnado, posto que descoñecían o léxico popular da lingua galega (nomes de peixes, artes de pesca, obxectos...). Por tanto, recomendou ao alumnado a utilización dos dicionarios da lingua, en concreto o dicionario en liña da Real Academia Galega, aplicación que todos e todas descargaron no seu teléfono móbil. Non obstante, houbo varias nomeadas que non puideron clasificar.

A INTERPRETACIÓN DOS RESULTADOS: ANÁLISE DOS DATOS E CONCLUSIÓNS

Primeiramente tomáronse acordos como o de desbotar a proposta de realización do mapa dixital do concello de Pontevedra onde localizar os sobrenomes, xa que a maioría deles pertencían ao mesmo barrio e eran moi escasos os de fóra

do mesmo: catro do lugar de Tomeza, dous de Lérez, tres de Mourente, catro de Salcedo e nove, xenericamente, de Pontevedra, a maiores de seis do concello de Poio. Os alcumes de San Roque foron recollidos da informante Pilarín *a dos Periódicos* e os demais de alumnado do centro que reside nas outras parroquias do concello ou en Poio. Evidentemente son maioritarios os pertencentes ao barrio no que se sitúa o noso IES.

Decidiuse non aproveitar os resultados sobre os alcumes dos trobadores e das necrolóxicas por escasos e pouco estudados por eles. Así mesmo, na procura das nomeadas dos escritores galegos só atoparon *Ben-Cho-Shey*, *Félix Muriel*, *Aristides Silveira*, *Adrián Solovio*, *Marilar Aleixandre*, *Avilés de Taramancos* e *Márica Campo*, extraídos do libro de texto e que realmente non son alcumes, senón pseudónimos.

Por conseguinte, coa folia de cálculo rematada comezaron dous labores: dunha banda a redacción dun texto de reflexión sobre a súa aprendizaxe (pasos dados e problemas que atoparon) e doutra, tras a análise dos datos, a extracción de conclusións.

En total, recolléronse 81 alcumes aptos para a análise.

En canto ao **xénero**, recolléronse corenta e un formas femininas e corenta masculinas.

No que respecta á **antigüidade**, os datos apuntan ao século xx (maioritariamente cen anos atrás, como *a Grila* ou *o Zorro*) e dous deles ao xix (*os Verduras* e *os Gorrións*, da parroquia de Tomeza), o que para o alumnado apunta a que o paso do tempo provoca que se perda o costume das familias e dos veciños de crear novos alcumes, aínda que o feito de que non aparezan alcumes documentados non implica necesariamente que esta práctica desaparecera.

A **motivación** resultou o dato máis difícil de pescudar para o alumnado, posto que en moitos dos casos o/a informante non lles facilitaba ese dato pois se perdera no tempo. A motivación coñecida apunta fundamentalmente a un alcume familiar (*a Muxica*, *a de Lucio*, *Churra*, *o Raxeiras...*), nalgún caso a unha característica física (un parche no ollo: *a Pirata*; ter ollos moi pechados: *Chino*; *Lola do Coxo*, *Choscas* por non ver ben...) ou unha característica do carácter (*o Zorro* por ser astuto, *o Cholo* en interpretación da informante, por presumir de cousas que non tiñan), á ocupación/profesión (facer galletas: *Galleiteira*; ter un taller de costura: *Costureira*; traballar a la: *Lanuda*), ou derivado da ocupación (a

Farturas, xa que poñía moita comida na súa taberna), un costume (*Candea* por un bisavó que pedía lume, *os Gorrións* por cazar e comer *gorrións*). Peculiares, a dicir das informantes, son os alcumes de Luís o *La La* ou *Tortiña*, denominados así polo hábito de cantar (*la, la*) o primeiro e pola característica física a segunda (andaba torta ou torcida), ou *Sete cus*, que talvez puido ser orixinado por comicidade a respecto do tamaño desa parte do corpo no veciño así nomeado.

No labor de **clasificación** das nomeadas xa citamos que o alumnado atopou dificultades para a mesma derivadas do seu descoñecemento do léxico tradicional galego –nomes relativos á flora e fauna ou nomes comúns que xa non identifican– posto que predominan os alcumes derivados de nomes comúns como froitas ou vexetais (*Piñita, Pataca*), paxaros (*a Rula, os Gorrións*), peixes (*a Pinta, Maragota, Xouviños*), obxectos (*Cuchareiras, a Cama, a Cámara*) e outros como *o Zorro, a Muxica*. No caso de nomes de peixes a súa frecuencia é lóxica se temos en conta que o barrio da Moureira foi o barrio de pescadores de Pontevedra.

Relativos ás **profesións** recolléronse Josefa *a do Sabrón, Chincharros, os do Zapateiro, Cámara* (por traballar en cámaras frigoríficas); ao **lugar de procedencia** *Os de Roche, O Praga* (emigrado nesta cidade checa) ou *Monterramo* ou *Montederramo*.

Aparecen tamén alcumes como *Gemucha* e *Genucha* (**hipocorísticos** de *Gema* e *Eugenia*, respectivamente, formas castelás con sufixo galego), *Yoyó* (de nome descoñecido), *os de Juana* (da familia de Juana), *Deminiñas* (quizais a partir de *de meniña* ou *de mi niña*), *las Picholitas* (posiblemente a partir de *Pilocha* ou *Pichola*), os *Quirixos* (de interpretación descoñecida para as informantes) ou *Fandi* (hipocorístico de *Fandila*, procedente de Andalucía).

Teñen presenza tamén na clasificación as **características físicas** (*Cara de pau, o Chosco, Tortiña*), o lugar de **procedencia** da familia (*Montederramo, os de Roche*, microtopónimo do barrio) e o **oficio** ou profesión (*os Verduras, a Costureira*).

Unha ollada aos alcumes recollidos dá constancia da situación diglósica que se vive no barrio de San Roque e da forte castelanización en xeral da cidade de Pontevedra, xa que atopamos sobrenomes castelanizados, ás veces adaptados (*Cuchareiras*) ou totalmente en castelán (*Patatera, Goteiras, Juanillos, Galletera, los de los Reyes*), á par dos propiamente galegos, que son a maioría. Estes nomes

son, pois, un espello onde se constata a situación lingüística da cidade mais tamén un recuncho onde se conserva parte da súa tradición léxica popular.

A REFLEXIÓN DO ALUMNADO SOBRE O PROCESO E A AVALIACIÓN

Anteriormente fixemos referencia ao feito de que o alumnado debería reflexionar sobre o proceso de investigación e análise do seu proxecto, polo que traemos aquí un par de modelos desta consideración.

Do alumnado de 4º de ESO D

O primeiro que fixemos foi adquirir toda a información necesaria para o traballo a través de medios informáticos, enciclopedias, dicionarios...

Unha vez tivemos disposta a información, fixemos una posta en común para organizar os contidos. Reescribímoslos todos xuntos nunha folla e procedemos a pasalos ao ordenador.

En conclusión, o traballo foi moi interesante xa que nos serviu para apreciar a diferenza entre alcume e pseudónimo, e dicir, dúas palabras que nós criamos iguais. Ademais, axudounos a coñecer novas palabras como *onomástica* e *hipocorístico*.

Durante o período de tres semanas nas cales estivemos na biblioteca, tocounos o traballo de atopar alcumes nas necrolóxicas dos xornais. Foi un traballo complicado, xa que aínda que nos informamos en diferentes xornais como *La Voz de Galicia*, *Faro de Vigo* ou *Diario de Pontevedra*, só tivemos como resultado un único alcume, xa que a maioría deles era doutras zonas que non estabamos a traballar.

Do alumnado de 4º de ESO C

O traballo de campo.

Introdución

O nome é a palabra coa que se distingue e designa un ser animado ou inanimado. O sobrenome ou alcume é o nome que se lle dá a unha persoa, tomado dos seus características físicas, morais ou doutras circunstancias. O nome e o sobrenome fan referencia a unha mesma acción: nomear, función que desde moi antigo se lle atribuíu ás persoas, pero desde dous puntos de vista diferentes; o primeiro implica nomear, denominar ás persoas e o segundo, pola contra, é máis específico, porque fai referencia á unha característica, é máis, substitúe ao nome.

Obxectivos das entrevistas

1. Observar a función do sobrenome dende dúas perspectivas, unha persoal como substituto do nome e caracterizador de personalidades, e outra social como medio de clasificación sociolóxica.
2. Estudiar a relación entre os sobrenomes e a contorna onde aparecen, neste caso a cidade de Pontevedra, considerando no momento da interpretación e clasificación dos mesmos varios aspectos: como inflúe que Pontevedra sexa unha vila de orixe medieval e de carácter mariñeiro, cal é o grao de permanencia dos sobrenomes tradicionais co paso do tempo e que outros sobrenomes se foron engadindo a estes.

Estrutura das entrevistas

1. Por que lle chaman así?
2. Cal é a orixe do seu sobrenome?
3. Moléstalle que lle chamen polo seu sobrenome?
4. Herdouno ou puxéronllo de novo?
5. Coñece algunha anécdota sobre os sobrenomes de Pontevedra?

Posibles entrevistados: estamos buscando xente posible para facerlle a entrevista. Para iso deben ter un alcume. Por iso no noso grupo temos proposto entrevistar a profesorado do centro, familiares de idade avanzada, e, temos tamén pensado realizar unhas entrevistas na rúa a xente allea procurando encontrar xente con alcumes.

Rúbrica de avaliación

Finalmente, a valoración do traballo do alumnado e do seu proxecto realizouse por medio dunha rúbrica de avaliación.

Táboa 4. Rúbrica de avaliación do proxecto do alumnado.

	Moi boa (10)	Boa (7)	Frouxa (4)	Negativa (0)
Traballo colaborativo (30%): Resolución de tarefas e aportación ao proxecto colaborativo.				
Procura documental (20 %): Busca e selección da información usando os fondos informáticos e documentais.				
Síntese e análise (20%): Realización da síntese dos datos obtidos da procura nos fondos documentais e análise dos mesmos.				
Presentación e entrega da tarefa (30%): Presentación da información e dos resultados obtidos. O produto da tarefa.				

DE REMATE

Co desenvolvemento deste proxecto e coa procura do seu léxico popular (os alcumes) os alumnos e alumnas puideron constatar o grave risco de desaparición que corre a lingua galega na cidade de Pontevedra (cada vez máis en desuso no ámbito urbano) e a perda da memoria inmediata do seu barrio.

O alumnado aprendeu a respectar, valorar e recoñecer a aquelas persoas de idade que son as depositarias do coñecemento e das raíces do seu propio idioma no seu emprego cotiá, na vida familiar e na relación social coa súa veciñanza.

A través de ferramentas dixitais, formáronse en Alfabetización Mediática e Informacional (AMI) ao procuraren as fontes bibliográficas en Rede, ao recompilaren os datos recollidos nas entrevistas en follas de cálculo, a analizaren eses datos e a extraeren conclusións. Coa metodoloxía dos proxectos colaborativos deberon coordinarse, debater, tomar decisións, deseñar estratexias de traballo, asumir roles diferentes e prepararse para o traballo en equipo no seu futuro.

Así mesmo enriqueceron o seu coñecemento sobre a lingua propia e a súa herdanza, no que respecta á onomástica galega, a que reciben da palabra dos seus maiores.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Pérez, Xosé Afonso (dir.) (2018-): *Portal de ditados tópicos galegos* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.es/ditados>
- DdD = Santamarina, Antón (coord.) (2006-2018): *Diccionario de diccionarios* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://sli.uvigo.es/ddd/index.php>
- DRAG = González González, Manuel e Antón Santamarina Fernández (dirs.) (2006-): *Diccionario da Real Academia Galega* [web]. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en <https://academia.gal/diccionario>
- Fontoira Surís, Rafael (2008): *A Vella Moureira*. Pontevedra: Deputación provincial.

- García, Benigno (1998): “Os alcumes”, *Cedofeita: Asociación Socio-Cultural Cedofeita* 2, 25-29. Disponible en <http://cedofeita.arcanaverba.org/alcum.htm>
- García Campos, Pablo e Lidia Sieira Rodríguez (2003): “Aproximación aos sobrenomes de Pontedeume: un traballo de campo”, *Cátedra: revista eumesa de estudos* 10, 315-330. Disponible en <http://catedra.pontedeume.es/10/catedra1013.pdf>
- Ponte Patiño, Pilar (2011). “Clasificación semántica do substantivo”, *A profa* [blog] 8/XI/2011. Disponible en <http://aprofa.blogspot.com/2011/11/clasificacion-semantica-dos.html>
- Torres Regueiro, Xesús e Xulio Cuns Lousa (1989): *Alcumes Recollidos en Betanzos*. Betanzos: Concello. Disponible en <http://anuariobrigantino.betanzos.net/ALCUMES/ALCUMES.pdf>
- Veiga, Marta (2017): “Xulia Marqués Valea: A realidade lingüística na que nacen os alcumes e os nomes das casas mingua en contornas urbanas, que son ámbitos castelanizantes [Entrevista]”, *Diario de Pontevedra* 22/X/2017. Disponible en <https://www.diariodepontevedra.es/articulo/noticias/realidade-linguistica-na-que-nacen-os-alcumes-e-os-nomes-das-casas-mingua-en/20171022000000502059.html>

ANEXO: A TÁBOA DE DATOS

Alcume	Xénero	Relación	Localización	Antigüidade	Motivación	Clasificación
A Farturas	F	N/A	Pontevedra	80 anos	Poñía moita comida na súa taberna	Actitudes ou comportamentos
Demoniñas	Ambos	N/A	San Roque	N/A	N/A	Actitudes ou comportamentos
A pirata	F	N/A	Pontevedra	75 anos	Por ter un parche no ollo de pequena	Características físicas
Cara de Pau	F	N/A	San Roque	N/A	Fame	Características físicas
Chino	M	N/A	Pontevedra	Desde pequeno	Porque ten os ollos moi cerrados	Características físicas
Choscas	N/A	N/A	San Roque	N/A	N/A	Características físicas
Churrillo	M	N/A	Pontevedra	40 anos	Por un xoguete	Características físicas
Lola do coxo	F	N/A	Salcedo	50-70 anos	Un parente coxo	Características físicas
O cosco	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Características físicas
Sete cus	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Características físicas
Tortíña	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Características físicas
A turulla	F	O nome	Poio	80 anos	Persoa mal vestida	Características físicas
Matalobos	M	N/A	Salcedo	3 xeracións	Polo pobo	Composto (carácter ou apelido)
Anocío	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Cateka	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Currucos	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Demuiñas	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Fabana	F	Nai	Mourente	90 anos	N/A	Descoñecido
Fulillos	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Maykex	M	N/A	Pontevedra	180 anos	Burla	Descoñecido
Os Quirixos	Ambos	Apellido	Salcedo	1900-1980	N/A	Descoñecido
Pesimería	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
Petorellas	N/A	N/A	San Roque	N/A	N/A	Descoñecido
A Grila	F	Alcume do pai	Tomeza	Ano 1900	O pai cazaba grilos	Hábitos
Candela	F	N/A	Poio	60 anos	Un bisavó que pedía lume	Hábitos

Alcume	Xénero	Relación	Localización	Antigüidade	Motivación	Clasificación
Galletera	F	N/A	San Roque	N/A	Porque a súa avoa facía galletas	Hábitos
Luis o la la	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Hábitos
Os chuchurrí	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Hábitos
O praga	M	N/A	Lerez	+ 60 anos	N/A	Lugar de emigración
Monterramo/ Montederramo	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Lugar de procedencia
Os de Roche	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Lugar de procedencia: microtopónimo do barrio
Os de Vidá	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Lugar de procedencia: microtopónimo do barrio
A costureira	F	Familia	Poio	100 anos	Taller de costura	Oficio
Bujía	F	N/A	San Roque	N/A	Nai	Oficio
Chíncharros	Ambos	N/A	San Roque	N/A	N/A	Oficio
José el de los caballos	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Oficio
Josefa a do sabrón	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Oficio
Lanuda	F	N/A	Lérez	Ano 1930	Traballo de familia	Oficio
Os do zapateiro da Seara	Ambos	N/A	Pontevedra	+ 50 anos	N/A	Oficio
Os persianas	Ambos	N/A	Mourente	60 anos	Traballo de familia	Oficio
Os verduras	M		Tomeza	Ano 1899	Vendían verduras no mercado	Oficio
Pilotas	F	N/A	San Roque	N/A	Fame	Oficio
Patatera	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Oficio
A cama	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
A Muxica	F	Familia	Poio	100 anos	N/A	Procede dun nome común
Cacholas	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
Cámara	F	N/A	San Roque	N/A	Por traballar en cámaras frigoríficas	Procede dun nome común
Carambola	N/A	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
Chourizos	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común

Alcume	Xénero	Relación	Localización	Antigüidade	Motivación	Clasificación
Churra	F	N/A	Pontevedra	75 anos	Polo seu pai	Procede dun nome común
Cuchareiras	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
Goteiras	F	N/A	San Roque	N/A	Pai	Procede dun nome común
Los de los reyes	M		San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
O garanduxo	M	Nome de familia	Poio	70 anos	N/A	Procede dun nome común
O raxeiras	M	De familia	Pontevedra	80 anos	Familia	Procede dun nome común
Panderetas	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
Trécola	M	Nai	Mourente	100 anos	N/A	Procede dun nome común
Xaneiras	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común
O Zorro	M	Púxollo o profesor	Tomeza	Ano 1959	N/A	Procede dun nome común: animal
Piñita	M	Ningún	Pontevedra	7anos	Trazos físicos	Procede dun nome común: froita
A Rula	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: paxaro
Os gorrions	M	N/A	Tomeza	Ano 1894	Cazaba e comía gorrions	Procede dun nome común: paxaro
Sirina	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: paxaro
A Pinta	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: peixe
Maragota	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: peixe
Os xouviños	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: peixe
Chaparena	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: peixe
Pataca	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome común: vexetal
A de Lucio	M	Apelido	Poio	+100 anos	Avo	Procede dun nome propio
Os de Juana	F	Nome dun devanceiro	Poio	+100 anos	N/A	Procede dun nome propio

Alcume	Xénero	Relación	Localización	Antigüidade	Motivación	Clasificación
Berta-moto	F		Pontevedra	9 meses	Broma pesada polo nome dun personaxe ficticio	Procede dun nome propio
A de castro	F	Apelido	Poio	100 anos	Apelido	Procede dun nome propio: apelido
Gemucha	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico
Genucha	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico
Juanillos	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico
Las picholitas	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico
O cholo	M	N/A	Salcedo	Ano 1900	Presumían de cousas que non tiñan	Procede dun nome propio: hipocorístico
O fandi	M	O seu apelido é Fandila	Pontevedra	40 anos	Acortar o seu apelido	Procede dun nome propio: hipocorístico
Sefita Pitocha	F	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico
Yoyó	M	N/A	San Roque	N/A	N/A	Procede dun nome propio: hipocorístico

Os sobrenomes nos apelidos

Luz Méndez

Real Academia Galega, Asociación Galega de Onomástica

Esta comunicación centrarase nos apelidos galegos actuais que se poden clasificar debaixo da tipoloxía de *sobrenomes* que, en primeira instancia, se definen como aqueles segundos nomes que non son *patronímicos* (isto é, proveñen dun antropónimo, o nome persoal do pai) nin *toponímicos* (proveñen dun topónimo), os tres grandes tipos en que se adoita clasificar os apelidos (Kremer 1977, *apud* Boullón 1999).

1. UNHAS NOTAS SOBRE A TERMINOLOXÍA

Na actualidade, o *Dicionario da Real Academia Galega* define *sobrenome* como o ‘nome distinto do propio, polo que é coñecida unha persoa’, do mesmo xeito que define *alias* e *apelativo*, sinónimos seus, entre os cales tamén se inclúe a voz *cognome* que, non obstante, na súa segunda acepción se explica como ‘sobrenome dunha persoa, que fai referencia aos seus trazos físicos, a algunha calidade moral etc.’. Por esta mención ós trazos físicos e morais, entre outros, esas palabras enlazan coas voces que o mesmo dicionario recomenda confrontar: *alcuño*, *adeallo*, *alcume* e *nomeada*.

Así, *alcuño* (e *adeallo*, *alcume*, *nomeada*) defínese como o ‘nome que se lle dá coloquialmente a unha persoa en lugar do seu propio, tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias’ (DRAG).

De todos estes termos mencionados, o de *cognome* provén da tradición do nome clásico en latín, o *tria nomina*, e caracterizaba a cada unha das ramas da familia (*gens*) á que se pertencía¹. Por esta razón, as voces latinas *cognomento* (século VI) e *cognomen* (século X) son as primeiras datadas en textos da Gallaecia e as que adoito acompañaban a presentación dun segundo nome.

¹ Para saber máis sobre a evolución do sistema onomástico galego vid. Boullón 1999: 21 e ss.

A palabra *sobrenome* datámola no galego-portugués, tamén coa variante *sobrenume*, polo menos a partir de finais do século XIV en textos literarios, isto é, na lírica profana ou en obras coma as versións galegas da *Crónica Troiana* e a *General Estoria* (TMILG, DdDGM, CorpusPortugués). En castelán, *sobrenombre* rexístrase xa un século antes en traducións de textos bíblicos (CORDE).

Alcuña, pola súa parte, debe de ser palabra máis tardía, de finais da Idade Media, que non puidemos localizar nos textos de Galicia editados, pero si nos de Portugal e nos casteláns, polo menos desde principios do séc. XV (CorpusPortugués e CORDE). Provéñ do árabe *kunya*, unha das parte do nome clásico árabe: *ism*, nome propio; *kunya*, nome honorífico; *nasab*, patronímico; *laqab*, epíteto relixioso ou descritivo; e finalmente *nisba*, que indicaba a ocupación, a procedencia ou a estirpe (Notzon/Nesom 2005: 21). Mentres no galego *alcuño* e a súa variante *alcume*² e, no portugués, *algunho* ou *algunha* adquiriron un certo carácter pexorativo, o castelán adaptou as formas *alcuña* e *alcuño*, hoxe en desuso, e creou unha variante alterada gráfica e semanticamente, *alcurnia* ‘ascendencia o linaxe, especialmente el noble’ (García 2012: 46-49).

Se ben non con *alcuño*, baixo a definición de *cognome* e de *sobrenome* poderían encadrarse tódolos apelidos na súa orixe, pois un patronímico indica en realidade unha característica persoal, a circunstancia da filiación; e un toponímico a da procedencia, aínda que isto último habería que matizalo, como veremos algo máis adiante.

Así polo menos parece que se entende na Idade Media, pois non só os alcumes (*Sendo cognomento Bocamalo*³) aparecen coa etiqueta *cognomento*, tamén os patronímicos (*Sandinus clericus confirmat cognomento Sisnandiz*) e os toponímicos (*Petro Roderici, cognomento de Castro*) e aínda os xentilicios (*Celeri diaconus cognomento Romanus*) e os hipocorísticos (*Isilo cognomento Sisina*).

O uso actual da etiqueta *sobrenome* para designar os apelidos que non son patronímicos nin toponímicos en realidade parece querer indicar que non todos recollen características negativas. A este respecto e en relación co repertorio medieval, na actualidade son bastante escasos os apelidos burlescos ou denigrantes, polo menos en canto á interpretación que lles podemos dar hoxe, seguramente porque os máis duros foron deixando de usarse co tempo e tamén

2 Para Coromines nace por contaminación das voces *nome* e *sobrenome* (DCECH s.v. *alcurnia*).

3 Todos estes exemplos medievais están tomados do *Corpus Documentale Latinum Gallaecia* (CODOLGA).

porque calquera nome propio, unha vez fixado como tal, perde o seu significado e convértese en simple referente.

Non obstante a este grupo de apelidos que trataremos a seguir prefire chamárselles, desde o punto de vista lingüístico, *delexicais*, xa que xeralmente proveñen ou están baseados en lexemas produtivos da lingua. Así e todo, o termo tamén presenta os seus problemas, pois *delexicais* son tamén aqueles topónimos constituídos por palabras do léxico común: *O Outeiro*, *A Costa*, *Ribeira de Abaixo* etcétera.

Fronte ós outros tipos (patronímicos e toponímicos), este dos delexicais presenta máis variabilidade formal, de significados e de motivacións e por iso é de especial interese no estudo da historia da lingua e na diacronía do léxico (Boullón 1999). Ó respecto, algúns traballos recentes (Martínez 2017) exploran as posibilidades do estudo da onomástica persoal delexical para a datación de lexemas e a súa evolución formal e semántica.

2. DIFICULTADES PARA ESTABLECER QUE APELIDOS SON SOBRENOMES

Non sempre podemos determinar o epígrafe baixo o que clasificar algúns apelidos actuais. Casos complexos son, por exemplo, os de *Soliño* ou *Alvariño*, que se poderían encadrar en calquera dos tres tipos: patronímico, sobrenome ou toponímico. Nos epígrafes seguintes estudaranse polo miúdo.

2.1. Apelido *Soliño*

Soliño podería provir dun nome medieval persoal, **Sollinus*, de orixe incerta, documentado no séc. XI: *hereditate de Solino cognomento Donno* a. 1031 CODOLGA, quizais variante con reduplicación da consoante lateral de *Solinus* ou *Solinus*, ou provir de *Sullinus*, todos eles presentes nos repertorios de nomes latinos. O nome puido xerar un topónimo en xenitivo, como parecen confirmar documentos de Sobrado (CODOLGA) dos séculos XII e XIII en que se atesta un topónimo *Soline* ou *Solline*, hoxe desaparecido, situado seguramente na zona da actual Arzúa (tamén hoxe na microtoponimia de Val do Dubra e Castro de Rei rexistramos *O Solín*). Non é doado determinar a orixe toponímica ou como

sobrenome no primeiro texto en que o localizamos como segundo nome nunha cadea onomástica nun documento de San Xoán de Poio, que di en primeiro lugar “a vós, *Pedro de Outeiro Soliño*... que vos aforamos [...] o lugar de Outeiro que he do dicto moesteiro [Santiago de Ermelo] que he syto ñno couto de Meyro (Bueu)” e máis adiante “Eu, *Pero Solino* que...” a.1457 PARES. Como se ve, este segundo nome xa aparece na zona en que na actualidade se rexistra o apelido, pois hoxe é característico das terras do Morrazo, Vigo e a comarca do Baixo Miño⁴.

Apelido *Soliño*

Mapa de frecuencia do apelido *Soliño* como primeiro apelido en España

⁴ Os mapas de distribución de apelidos de Galicia que acompañan este artigo foron tirados da web *Cartografía dos Apelidos* de Galicia (CAG), incluída na bibliografía. Para a súa elaboración utilizáronse os datos do censo do Instituto Nacional de Estatística (INE) de 2001, aínda que os mapas da web, debido á Lei de protección de datos, non sempre coincidirán cos aquí presentados, posto que non se mostran os apelidos que teñan menos de cinco ocorrencias por concello. Os mapas dos apelidos en España tomáronse da

Cómpre dicir que algúns dicionarios galegos recollen a voz *solíño* ‘pau que se utiliza para unir a grade ou o arado ó xugo’, pero é difícil de xustificar o seu uso como sobrenome con ese significado. Tampouco se pode garantir que proveña do diminutivo do s. *sol* (lat. SOLEM ‘id’), como alcume cariñoso. Quizais se podería explicar, pero tampouco hai certeza, como un derivado do adxectivo só usado como cognome de nenos abandonados e pensar que, dado o pouco corpo fónico do adxectivo (que na zona presenta a forma única *só* tanto no masculino coma no feminino), o *-l-* castellanizante serviría de interfixo para o diminutivo (cf. portugués *sozinho*).

Aínda cabería a posibilidade dunha orixe foránea nalgún caso, pois en Italia tamén hai os apelidos *Solino* (e a variante *Sollino*), patronímico que provén do mesmo nome persoal, aínda que é “rarissimo” (Caffarelli/Marcato 2008, s.v.). Calquera que sexa a súa tipoloxía, a orixe é descoñecida. Desde o século XVI, o apelido empeza a documentarse máis frecuentemente:

Grigorio Solino a.1528, *Gregorio Solino*, clérigo de Santa María de Ardán (Marín, Po) a.1530, *Pedro Soliño*, pescadeiro de Pontevedra a.1565, *Juan Soliño*, veciño de Cangas a.1592 AHUS, *Silvestre Soliño*, mariñeiro a. 1752 CMECangas, *Bernarda Soliño*, revendedora de peixe a. 1752 CMEPontevedra.

E lémbrese que, como era frecuente nos sobrenomes, xerou unha forma feminina, hoxe desaparecida, coma a que levaba de segundo nome *María Soliña* ou *Soliño*, muller xulgada polo Santo Oficio no século XVI en Cangas, na mesma zona das atestacións históricas. Unha variante *Solino*, na mesma área, sen dúbida ten a mesma orixe e foi castellanizada.

2.2. Apelido *Cochón*

O apelido *Cochón* é aparentemente un sobrenome, aumentativo de *cocho* ‘porco’⁵, como o parece demostrar a documentación antiga, sempre sen a prep. *de*, característica dos segundos nomes toponímicos. A súa supervivencia como

web *Apellidos y nombres más frecuentes* do Instituto Nacional de Estadística, cuxo enderezo consta tamén nos recursos indicados na bibliografía.

5 Ou galicismo (cf. fr. *cochon*), segundo algúns estudosos das cantigas como Carolina Michaelis (DDGM, s.v. *cochon*) ou no Glosario da web *Cantigas Medievais Galego-Portuguesas* (Lopes 2011).

delexical despectivo tense explicado por estar fóra da área onde hoxe a palabra ten vitalidade (Boullón 2006: 239 e ss.).

Con todo, hai catro topónimos *Cochón* en Galicia (Co₂, Lu₁, Po₁) e, posto que hai un gran número de persoas portadoras do apelido censadas nos concellos de Poio e Pontevedra, isto parece indicar que, con gran probabilidade, este está referido á aldea homónima da parroquia de Campaño (Pontevedra). Isto obrigaría a clasificalo como un apelido toponímico, en que o nome de lugar probablemente deriva do substantivo *cocho*, rexistrado nos dicionarios co significado ‘pequena herdade cultivada’ e emparentado co verbo *acochar* ‘agochar, agachar’.

Apelido *Cochón*

○ Topónimos *O Cochón*

2.3. Apelido *Alvariño*

Un caso semellante, pero menos complexo en canto á etimoloxía, é o apelido *Alvariño*, que ofrece dificultades para a súa clasificación en calquera dos tres grandes grupos.

Por un lado, aínda que non parece moi probable, podería ser patronímico e referirse a un fillo de Álvaro. Pero algunhas atestacións antigas da zona de Santiago, e aínda que hoxe non se rexistra ningún topónimo *Albariño* no NG, apúntano como toponímico, referido a un nome de lugar hoxe desaparecido: *Juan da Hedreira, Labrador*, veciño de *Albariño*, na parroquia de Herbogo, Rois a.1632 ACS. Quizais teñan este carácter toponímico en atestacións antigas de arquivos santiagueses:

Pai *Alvarino* e Migeel *Alvarino*, serviçaes a.1380 DocSantiagoBelvís, Juan de *Alvariño* a.1509, Pedro de *Alvariño* a.1519 AHUS.

Finalmente, e pola distribución actual, parece que o foco principal apunta a un xentilicio (e polo tanto un sobrenome) do lugar de *Alvariños* en Ortigueira, quizais un fitotopónimo derivado de *albar*, coma o nome da *uva albariña* que tamén lle dá nome ó viño, adx. proveniente do lat. ALBUM ‘branco’ aplicado a distintas plantas, se é que á súa vez o nome da localidade non fai referencia a portadores do apelido.

Apelido *Albariño* (38 ocorrencias)

Apelido *Alvariño* (1586 ocorrencias)
← *Alvariños*, parroquia de San Claudio, Ortigueira

2.4. Outros apelidos co sufixo *-iño*: *Soutiño*, *Calviño* e *Cerdeiriña*

Hai algúns outros apelidos co sufixo derivativo ou diminutivo *-iño* que son aparentemente toponímicos, pero que seguramente se correspondan con xentilicios ou sobrenomes relativos á filiación ou parentesco coma o caso de *Soutiño*, *Outeiriño*, *Salgueiriños*, *Calviño* ou *Cerdeiriña*. Vexamos algún:

Soutiño, con 164 portadores, é aparentemente un toponímico (*Soutiño* ou *O Soutiño* Co, Lu, Po₂) derivado de *Souto* (lat. SALTUM ‘bosque’), tamén voz común que se xeneralizou como ‘bosque de castiñeiros’. Pero hai atestación antigas que o poñen en cuestión:

Eu, dom Savascham Rodrigues archidiano de Deça, ... aforo a vós, Johán Afonso *do Souto*, por vós et por dúas persoas depòys de voso finamento que sejam fillos ou fillas de *María Soutinna*, vos a muller, o meu casal de Souto. a.1390 TMILG

Ademais, o feito de que hoxe o apelido estea concentrado en concellos en que non se rexistra o topónimo, reforza a idea de que nalgún caso sexa sobrenome.

No caso de *Calviño*, a atestación medieval *Lourenço Calvo, dito Calvino* a.1340 TMILG, podería indicar filiación con respecto a alguén apelidado tamén *Calvo*, polo que o diminutivo sería semellante a “o Novo” ou “o Mozo”. E encontramos séculos máis tarde, no xvi, varios documentos do ACS en que un *Juan Calviño*, de Santa María de Rus, figura en relación coa compra e arrendamento do lugar de *Calvos*, nesa mesma freguesía, polo que o sobrenome aquí semella un xentilicio.

Tamén podería ser xentilicio *Cerdeiriña*, xa que o topónimo non se rexistra na área actual de concentración do apelido, que si está próxima a unha parroquia chamada *Cerdeira*.

Apelido *Cerdeiriña*

- Topónimos *A Cerdeiriña*
- Parroquia de *Cerdeira*
(San Xoán de Río)

2.5. Os xentilicios, a medio camiño entre os toponímicos e os sobrenomes

Un comentario á parte merecen aínda os xentilicios, en canto á decisión de incluílos no grupo dos sobrenomes ou no dos toponímicos, xa que nalgún caso foron considerados co grupo dos apelidos procedentes dun nome de lugar⁶.

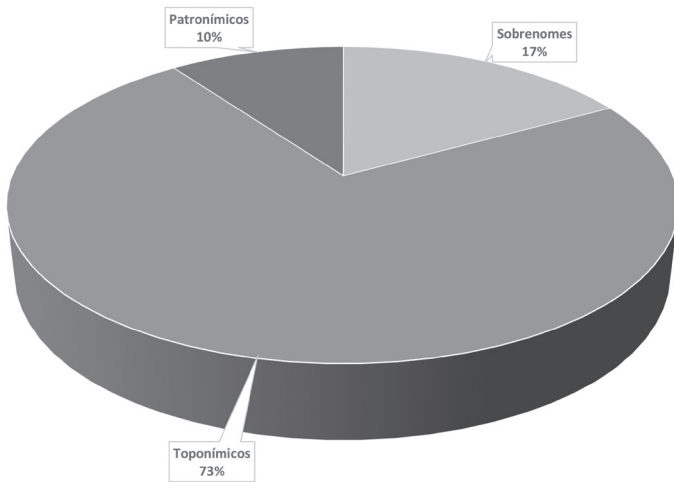
Formalmente correspóndense con sobrenomes, pois son palabras do léxico común. Cuestión á parte é a súa motivación, isto é, se realmente sinalan orixe ou procedencia. Aínda que iso mesmo sucede cos topónimos (cf. o xograr *Pero Amigo de Sevilla*, que parece que recibe o nome non pola súa orixe, senón por estar asentado en Sevilla e ser beneficiado no repartimento de Xerez da Fronteira e de Murcia (Beltrán 2005: 226 e ss.), ou un exemplo posterior de *Hernando Gallego, natural de Tierra de Bega del lugar que se llama Gilbuena* (Ávila) a.1561 AHUS).

3. PORCENTAXES NA TIPOLOXÍA DOS APELIDOS

O DAG conterà aqueles apelidos galegos dos que hai máis de 30 ocorrencias, isto é, que se rexistran 30 ou máis veces en primeiro e segundo lugar. Calculamos que recollerá arredor de 6.700 apelidos. Neste momento, con algo máis de 5.909 apelidos estudados, un 88% das entradas deste futuro dicionario, ten clasificados como sobrenomes 1024 apelidos, un 17%.

Segundo cálculos de Ana Boullón nun artigo sobre a configuración lingüística dos apelidos galegos feito sobre os 2000 máis frecuentes (2012), os sobrenomes resultan un 21% do total. Na situación actual do DAG, cos 5.909 apelidos máis frecuentes, a porcentaxe baixa arredor de catro puntos, ó 17%, mentres os toponímicos supoñen o 73% amais do 10% de apelidos patronímicos.

6 Así parece facelo Boullón (1999) cando trata o que ela chama *nomes étnicos* baixo o epígrafe inicial de “Os nomes de orixe como fonte de formación de apelidos”, en que tamén inclúe os toponímicos.

Tipoloxía dos apelidos (DAG)

Isto en canto a formas dos apelidos pois, en cantidade, os patronímicos son os máis abundantes. Só por facer unha aproximación, os catro primeiros apelidos en número de ocorrencias, os patronímicos *Rodríguez*, *Fernández*, *González* e *López*, rexístranse 804.471 veces na suma de primeiro e segundo lugar, case tanto coma o conxunto dos 1.024 sobrenomes, que supoñen 824.465 rexistros.

4. CLASIFICACIÓN SEMÁNTICA DOS SOBRENOMES

Tampouco é doado facer unha clasificación semántica exhaustiva dos apelidos delexicais pois, como xa dixemos, en principio, calquera apelido pode ser un sobrenome. Ademais, adoita haber certa confusión entre significado e motivación semántica.

Así –e por volver cun exemplo comentado máis arriba–, se *Cerdeiriña* ten orixe nun topónimo semellante, será apelido toponímico. Se, pola contra, se refire a un fillo de alguén co apelido *Cerdeira*, poderíamolo considerar patronímico, pero sería máis preciso clasificalo como un sobrenome motivado na relación de parentesco. Finalmente e se como parece, se lle aplicou a unha persoa

proveniente ou orixinaria da parroquia chamada *Cerdeira*, debería clasificarse como xentilicio, polo tanto, tamén como sobrenome.

Moitas palabras, ademais, sufriron mudanzas de significado ó longo do tempo. A voz *barragán*, de orixe incerta, quizais xermánica, común ó galego, ó portugués e ó castelán, debeu ter como significado primixenio o de ‘mozo, home novo’ (DCECH, s.v.) e xa na Idade Media, seguramente primeiro a partir do feminino, o de ‘persoa que vive en concubinato’ (cf. “que hũa ssa *barragãa* ouve un escudeiron” nas Cantigas de Santa María). Deste cambio de significado dá noticia Duarte Nunes de Leão (xvi-xvii):

Tal foi a extensão da palabra *barragão*, que os antigos chamavão ao homem ou molher que estão no vigor de sua idade, que hora chamamos aos que estão em amizade desonestas, a que chamarão barreguice (Leão 1606: 49).

O feito de que estea datado como segundo nome desde época temperá (*Petro Barragam* a.1050, *Pelai Barragán* a.1161 CODOLGA) axuda a confirmar o significado con que naceu como sobrenome. A ausencia naquel tempo dos matices pexorativos que a palabra ten na actualidade facilitou a transmisión e seguramente a súa supervivencia como apelido.

Por outra parte, a homonimia dalgunhas palabras dificulta coñecer cal delas motiva o apelido delexical. Sucede por exemplo cos apelidos *Gavela* e *Gabela*, o primeiro con 100 ocorrencias e o segundo apenas 11. Nesas dúas grafías poden confluír dous substantivos, *gavela* ‘feixe, porción de herba, toxo, palla etc. que se colle dunha vez cunha galleta’, de orixe escura e seguramente prerromana, e *gabela* ‘tributo ou imposto que se pagaba ó Estado’, que Coromines considera proveniente do árabe *qabala* ‘adxudicación dunha terra mediante o pagamento dun tributo’ e que xa se rexistra no século XIII no castelán, frecuentemente coa grafía <v>. O rexistro na documentación antiga castelá dun apelido *Gabilla*⁷ (*Pedro de Gabilla* a.1582, *Nicolás de Gabilla* e *Bárbara de Gabilla* a.1630 PARES) e mais de *Gavela* (*Juan García de Gavela*, de Laredo a.1487, *Antonio de Gavela*, de Bilbao a.1602 PARES) permite pensar que as dúas palabras puideron confluír no apelido galego, documentado polo menos desde o séc. XIV: *Fernán Gavela*, servente do mosteiro de San Martiño de Vilourente (Mondoñedo) a.1391 CD-Vilourente, *María Gabela de Prado*, veciña de Santiago a.1833 PARES).

⁷ Hoxe existe en España coas dúas grafías, *Gabilla* e *Gavilla*, aínda que con moi poucas ocorrencias (INE).

Tamén é problemática a polisemia, coma no apelido *Cacho*, datado desde a Idade Media, xa que a voz *cacho* figura nos dicionarios galegos cos significados de a) ‘recipiente redondo, baixo e de boca ancha’, b) ‘anaco, pedazo’, c) ‘cuberta dalgúns crustáceos’ e aínda d) ‘acio de uvas’ e e) ‘[animal, planta] que se envolve sobre si mesmo: *ourizo cacho*. E aínda se deben ter en conta outras alteracións semánticas coma a metonimia, a sinécdoque e a metáfora.

Así, os apelidos *Vello* e *Novo* poden considerarse no campo da idade coma no das relacións familiares, pois acostuman a aplicarse para diferenciar pai e fillo. *Bispo* podería incluírse no campo de profesións, cargos, dignidades... ou no de relixión. E deste xeito moitos outros.

Por iso, nos grupos que se establecen a seguir, mesmo nos catro primeiros (1-7), que están constituídos por adxectivos e substantivos que claramente describen circunstancias físicas, de carácter ou morais, de actividade ou de procedencia, entre outras, tampouco podemos garantir que as palabras teñan o uso recto esperado, e polo tanto, que significado e motivación coincidan. Por exemplo, o devandito apelido *Bispo*, á parte dunha posible orixe toponímica, que non podemos descartar pois hai polo menos un lugar chamado *Bispo* en Lugo e dous *O Bispo* en Lugo e A Coruña, non se lles aplicaba a persoas con esa dignidade ou cargo, se non probablemente ós seus serventes ou parentes ou mesmo, non se pode desestimar, de xeito irónico a un individuo que se comportase coma alguén de rango señorial: *Petrus Bispo*, miles a.1244-1248, *Iohanne Iohannis, dicto Bispo, clerico* a.1264 CODOLGA, *Alfonso Bispo*, notario, veciño da cidade de Santiago a.1495 ACS.

Pola contra, nos campos semánticos 8-15, as palabras teñen sempre un uso desviado e non sempre poderemos chegar a garantir cal foi a motivación, que adoita ser metafórica a partir dalgunha característica do obxecto nomeado. Mesmo quizais se debería dubidar en casos en que cremos ter datos sobre ela, coma para o apelido *Saco*, sobre o que se di na rúbrica dunha das cantigas de escarnio e maldicir: *um jogar que chamavam jogar Saco, e era mui mal feito*. Ou para *Vinagre*, que é sobrenome de polo menos de tres mercadores santiagueses do século XVI, *Nuno Vinagre*, *Johán Vinagre* e *Jácome Vinagre* TMILG, polo que podemos pensar que a motivación é profesional, sen esquecer que pode definir perfectamente un carácter acedo ou agre.

Proponse entón a seguinte clasificación, á que se achega algún exemplo do repertorio actual:

1. Profesión, cargos, dignidade, estatus, sociedade: *Bispo, Ferreiro, Alcalde, Cabaleiro, Vasalo* etc.
2. Trazos físicos: *Calvo, Curto, Delgado* etc.
3. Trazos de carácter: *Cordo, Fiel, Seco* etc.
4. Xentilicios: *Castelán, Castelao, Esturao, Galego* etc.
5. Idade: *Meniño, Vello, Serodio* etc.
6. Relacións familiares: *Neto, Parente, Sobriño* etc.
7. Relixión: *Romeu, Santorum, Abadía* etc.
8. Animais: *Carneiro, Pita, Touriño* etc.
9. Partes do corpo: *Cabeza, Pernas, Cabelo, Fociños, Testa* etc.
10. Obxectos: *Fol, Saco, Buceta, Fungueiro* etc.
11. Cores: *Branco, Negro, Preto, Castaño* etc.
12. Produtos: *Cinza, Ferro, Carbón* etc.
13. Alimentos: *Vinagre, Manteiga, Fariña* etc.
14. Plantas: *Caravel, Liño, Estalote, Folla* etc.
15. Vestimenta e adornos: *Saia, Correa, Capa, Alfaia* etc.
16. Expresións: *Quivén, Vivas e Cadaía*.
17. Topónimos: *Albariño, Cerdeiriña, Soutiño* etc.
18. Hipocorísticos?: *Lolo, Marcote, Periquín*.
19. Escuros ou dubidosos: *Milego, Cutrín (Cotrín), Atadel, Cousillas* etc.

Ó respecto destes grupos, cómpre facer algunhas consideracións, xa que os catro últimos non responden realmente a unha clasificación semántica en sentido estrito.

O apartado 16, que denominamos *Expresións*, recollería, ata o momento, un pequeno conxunto de tres apelidos que non teñen un significado común, senón que se poden entender como modismos que caracterizan os individuos a quen se lles atribúen. *Quivén* (que tamén presenta a variante *Quibén*, datado por primeira vez no século XII, cremos que se debe considerar proveniente do latín *ECCUM HIC VENIT* e non de *QUI VENIT*, xa que o elemento inicial mantén a forma *qui* (entendida como abreviación do adverbio *aquí*) mesmo en época romance e

só nunha das atestacións localizadas adopta a forma *que*, como sería o esperado para a conxunción:

Johanne *Qui Uenit* a.1195, Martinus Pelaiz dictus *Qui uenit* a.1226 CODOLGA, Gómez *Qui Ben~Quibén* a.1580, María *Que Ben* a.1585 ACS, Benito *Quibén* de Leira a.1673 GALICIANA etc.⁸

O apelido *Vivas* tamén se data xa a partir do século XII: *Petrus~Petro Vivas* a.1171 e a.1181, *Miguel Vivas*, eleito de Viseu a.1300-1354 CODOLGA. Aínda que *Vivas* tamén foi usado como nome persoal aplicado a un neno como augurio de longa vida, o primeiro testemuño, en romance, do XIII, parece sinalar que a súa orixe é unha expresión formada co imperativo do verbo *vivir*:

María *que Vivas, de Mourazos* (Verín) a.1265 CDMontederramo, Catalina *Vibas* a.1556 AHUS, Catalina *Vivas*, veciña da cidade de Santiago 1566 ACS, José María *Vivas* a.1832 GALICIANA.

Finalmente *Cadaia*, aínda que con moita prudencia, podería considerarse unha alteración da expresión *cada día*, como parece indicar unha das atestacións medievais de quen seguramente sexa a mesma persoa: *frates Martinus Cadaia* a.1219, *frater Martinus Cadadia* a.1220 CODOLGA.

O apartado 17 refírese a nomes de lugar (xa comentados ó longo deste texto) que son usados con motivación diferente da toponímica, principalmente, 'parente de', ou como xentilicio.

O grupo 18 inclúe tamén, con moitas dúbidas, de aí a interrogación, un número limitado de apelidos que realmente non encaixa nin nos patronímicos nin nos toponímicos, e tamén dificilmente, nos sobrenomes ou delexicais, xa que carece de calquera significado identificable, aínda que si dunha motivación evidente, a do cariño e a familiaridade. Poderíanse corresponder cunha tipoloxía, a dos hipocorísticos⁹, moi antiga na historia da nosa onomástica (Boullón 1999: 69 e ss.), xa moi produtiva no século X entre os segundos nomes, que

8 Non podemos garantir a relación destes apelidos con *Quiveo* e *Quiveu*, hoxe os dous con menos de 30 ocorrencias, aínda que tamén poderían estar formados a partir dunha locución ou expresión. Aparentemente atéstanse na I.M., como en *Iohán Pédrez ditu Queveo* a.1259 e *Iohan que Vêo* a.1276 TMILG, e quizais nesta ocasión proveñan de AC HIC VĒNIT (en perfecto latino, galego moderno *veu*) fronte ó presente que consideramos que conteñen os apelidos tratados VĒNIT, gal. mod. 'vén'.

9 Do gr. ὑποκοριστικός 'o que fala ou chama con voz suave'.

empeza a minguar no XII e que se mantén ata o XIII ou XIV, nos inicios da lingua escrita, como un aditamento nas cadeas onomásticas (cfr. *Marinam Froile de Balone, cognomento Riolam* a.1220 CODOLGA). En principio os que inclúo neste grupo son tres apelidos –*Lolo, Peliquin* e *Marcote*–¹⁰, xa datados nos séculos XIII e XIV, aínda que para eles non se poden descartar outras orixes das que non temos constancia, polo que se engaden con dúbidas, como xa dixen.

Así, *Lolo* podería ser un hipocorístico antigo (*Johannes Dominici dictus Lolo* a.1307 CODOLGA) ou o adxectivo *lolo* recollido nalgúns dicionarios co significado de ‘que lolea, que abanea’.

Peliquin, pola súa parte, é un aparente hipocorístico de *Pero* (moderno *Pedro*) que podemos datar, en textos en latín, xa a principios do século XIII en documentos da catedral ourensá: *Petrus Petri dictus Periquinus* a.1227 CODOLGA, aínda que na actualidade tamén se podería considerar toponímico, pois *O Peliquin* é un barrio da cidade de Ourense que aparentemente xerou segundos nomes antigos: *Diego Lopes de Peliquin* a.1475 TMILG.

Da mesma maneira, *Marcote* rexístrase xa no século XIII nas cadeas onomásticas (*Alffonso Iohannis Marcote* a.1288 CODOLGA¹¹), e se non se corresponde co substantivo *marcote* ‘leitón’, poderíamos pensar nel como un hipocorístico, xa que a terminación *-ote* non lles é allea (cf. o medieval *Pedrote* a.1424 TMILG e os aínda frecuentes *Pepote, Mingote, Xanote*).

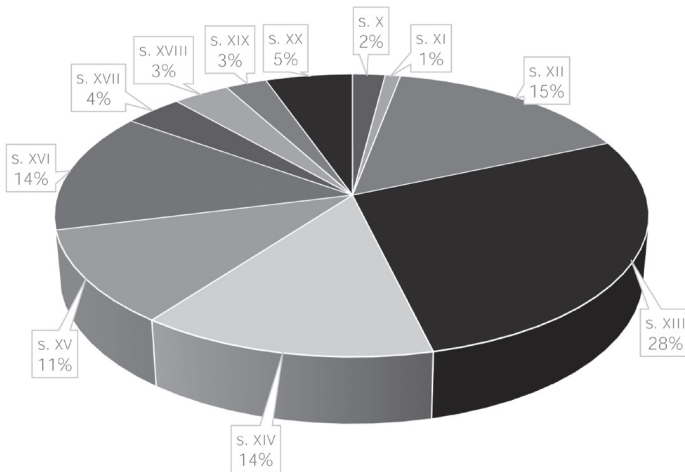
Finalmente, o grupo 19, duns 40 apelidos, inclúe aquelas formas moi difíciles de clasificar para as que non puidemos determinar o seu significado e para as que, con bastante certeza, descartamos que pertencen ás outras tipoloxías, patronímica ou toponímica ademais de que, en ocasións, non se pode excluír que teñan unha orixe foránea.

10 Aínda que non se poden tampouco descartar outros como *Liño*, moi castelanizado en *Lino, Meno* e mesmo *Piño*.

11 Hai unha atestación máis antiga, *Johannes Petri dictus Marcot* a.1235 CODOLGA, que nos obriga a non descartar a posibilidade dunha orixe foránea, no apelido francés *Marcot*, considerado hipocorístico do nome persoal *Marc*.

5. A DATACIÓN DOS SOBRENOMES

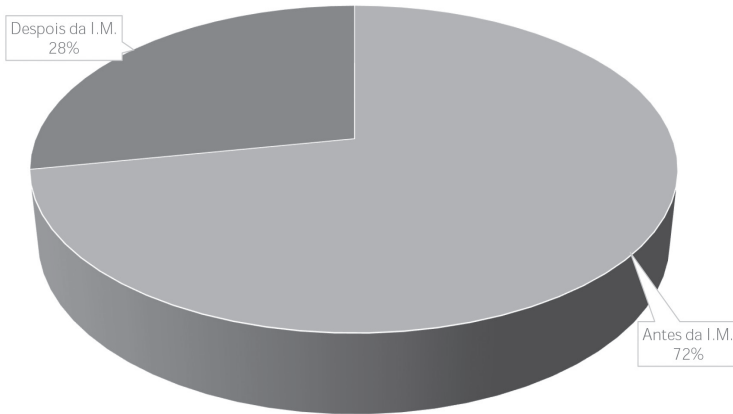
Reducín as 1.024 variantes inicialmente tipificadas como sobrenomes a 751 apelidos distintos. Excluí as formas castellanizadas, como *Mosquera*; as variantes gráficas, como *Beloso* ou *Abeijón*, se non implican variante dialectal (principalmente as que produciu o fenómeno do seseo coma *Serto*), pero non as vacilacións de vocalismo átono (*Romaos*, *Romaus*) ou as variantes morfolóxicas (*Louzán*, *Louzao*)¹². Deses 751, eliminei finalmente cinco (*Barón*, *Bastos*, *Cabo*, *Caleiro* e *Caseiras*), clasificados no DAG como *sobrenomes* ou *toponímicos*, porque as primeiras atestacións son claramente toponímicas. Son, pois, 746 apelidos.

Datación dos apelidos delexicais por século da primeira atestación localizada

Un 71% destes apelidos, 540, documéntanse xa na Idade Media, e o restante 29% nos séculos seguintes. Isto non quere dicir que estes últimos nacesen posteriormente, senón que non se deron localizado na documentación antiga consultada.

¹² Sigo, aínda que non estritamente, o modelo normativo RAG (2016).

Porcentaxe de apelidos delexicais datados antes e despois da Idade Media

O actual apelido *Millor*, por exemplo, existe xa na Idade Media, aínda que non o puidemos localizar na documentación escrita galega ata o século xx. Sabémolo porque o seu uso medieval como sobrenome deixou pegadas na toponimia, na localidade chamada *O Pormellor* (Cuíña, Ortigueira, Co), que provén da cadea onomástica *Pedro Mellor*. Así figura aínda o topónimo nun documento do século xvi en que dá noticia da venda da “chousa de *Pero Mellor*” en Cuíña a.1549-1561 AHUS.

Seguramente moitos dos apelidos delexicais dos que non temos constancia antes do século xvi quedarían documentados se dispuxésemos de máis material dos arquivos dixitalizado ou transcrito. Localizalos non é un traballo sinxelo, aínda que ferramentas coma a *Cartografía dos Apelidos Galegos* (CAG) facilita, naqueles casos en que están moi concentrados nunha área, poder centrar a busca en textos documentais relativos a concellos ou parroquias concretas.

5.1. Clasificación das primeiras atestacións por séculos

A seguir enuméranse os 746 apelidos delexicais, a partir dos cales se fixeron os cálculos anteriores, clasificados por século e con indicación, entre parénteses, do número de formas documentadas. Independentemente de que as formas actuais

que presentan algúns apelidos e as súas variantes nacesen en época distinta, datámolas todas pola primeira atestación. Así, o actual *Ferreiro*, documéntase xa no século X con forma latina (*Patricio Ferrario* ts. a.941 CODOLGA) e é nese século onde o situamos. E aínda que *Bellón*, posible variante de *Abellón*, este datado no século XIII, non o rexistramos ata tres séculos despois, incluímolos no mesmo século cá forma primitiva.

Século X (15):

Ferreiro, Primo, Pintos, Pinto, Pinta, Pardal, Oleiro, Mouro, Moura, Marqués, Franco, Corvo, Calvo, Bo, Barroso.

Século XI (7):

Porco, Porca, Meiriño, Mazas, Maza, Esquerdo, Barragán.

Século XII (115):

Abade, Alamán, Albariño, Albo, Alemán, Alvariña, Alvariño, Amarelo, Amoroso, Barba, Barbas, Batalla, Bispo, Bodelo, Branca, Branco, Bravo, Cabalo, Cabeza, Camba, Cañoto, Canteiro, Carbón, Cardo, Casado, Castelán, Castelao, Corzo, Costal, Cota, Cotón, Cousido, Crespo, Cuba, Daián, Deán, Deus, Doncel, Espada, Espadas, Faba, Febreiro, Ferro, Ferros, Fol, Fole, Furtado, Gabián, Gago, Galego, Galo, Garza, Gata, Gato, Golpe, Infanta, Infante, Infantes, Infanzón, Labora, Lado, Lima, Longo, Manso, Maragoto, Mariño, Marra, Marras, Martelo, Merchán, Mogo, Moleiro, Mourelo, Muleiro, Negro, Neto, Pagán, Palla, Palmeiro, Pombo, Pardo, Parente, Patiño, Peleteiro, Pernas, Pico, Picos, Pombo, Porteiro, Prego, Pulpeiro, Queixada, Quivén, Rei, Roxo, Saco, Salgado, Sardiña, Sobriño, Sola, Tación, Temperán, Temporao, Testa, Tizón, Vaca, Vacas, Vaqueiro, Varela, Vasco, Velosa, Veloso, Vivas, Xerpe, Xordán, Xuíz, Zapata.

Século XIII (205):

Abella, Abellón, Acedo, Agudo, Agulla, Alegre, Alfaia, Alfeirán, Baleiro, Ballón, Baluga, Balugo, Barata, Barato, Barreiro, Barriga, Basoco, Becerra, Ben, Beserra, Besteiro, Besteiros, Bestilleiro, Botas, Bretón, Bugallo, Cabaleiro, Cabirta¹³, Cabreiro, Cachaza, Cadaía, Caiño, Calaza, Caldeiro, Caldeirón, Calvete, Calzado, Capón, Caramelo, Caravel, Carneiro, Carpinteiro, Carrizo, Carro, Carrón,

13 Así é o apelido moderno, aínda que as documentacións máis antigas rexistran *Cabrita*.

Carros, Castaño, Cebada, Chica, Chico, Coego, Coello, Colazo, Conde, Condesa, Cordeiro, Cordo, Cortés, Cortón, Corvacho, Coutado, Criado, Croque, Croques, Cubeiro, Cumprido, Curto, de Ben, Delgado, Doce, Don, Dos Reis, Dourado, Duro, Ervella, Escribán, Escudeiro, Esporas, Esquerdeiro, Esturao, Fabeiro, Fanego, Farelo, Fariña, Farto, Feixó, Fermoso, Fero, Ferreño, Ferrín, Ferrón, Fiel, Fiusa, Fiúza, Formoso, Frade, Fraile, Freire, Gabiño, Gacio, Gaio, Galiña, Galiño, Gallardo, Gamardo, Garzón, Gascón, Graíño, Grande, Guedella, Guerra, Guerras, Guerreira, Guerreiro, Laso, Leal, Leite, Leitón, León, Lobo, Lobos, Lombardo, Louro, Louzán, Louzao, Maldoado, Mancebo, Manteiga, Maseda, Mel, Meleiro, Meniño, Mestre, Mestres, Mociño, Monteiro, Mosqueira, Mouriño, Moxón, Navarro, Neno, Neves, Niño, Ogando, Ouro, Parceira, Parceiro, Pasarín, Paseiro, Pata, Pato, Pego, Peliquín, Penado, Peón, Pequeno, Perna, Picado, Picón, Pimentel, Porra, Portugués, Radío, Ramallo, Ramos, Raposo, Rascado, Ratón, Rebolo, Redondo, Romea, Romeu, Rubia, Rubio, Ruso, Ruzo, Salido, Sancristán, Santorum, Sarabia, Saraiba, Sarmento, Seco, Silvestre, Sineiro, Soalleiro, Tato, Tenreira, Tenreiro, Tirado, Torneiro, Torrado, Touriño, Traveso, Trigo, Trigos, Vasalo, Vecín, Veciño, Vello, Xamardo, Xaneiro, Xeada, Xordo, Zapateiro.

Século XIV (104):

Alfaiate, Amado, Baleato, Biqueira, Bonhome, Boquete, Buxo, Cacheira, Cacheiro, Cacho, Caloto, Calvelo, Calviña, Calviño, Cámara, Cao, Capa, Capas, Carneiro, Carreiro, Cervelo, Cerviño, Chantreiro, Chantres, Coengo, Conchado, Concheiro, Corcova, Coroado, Coronel, Correa, Couceiro, Dos Santos, Falcón, Faraldo, Fidalgo, Fociños, Folla, Forneiro, Francés, Freiría, Fustes, Gabela, Gabelas, Gaciño, Garda, Gavela, Gavelas, Gracia, Guisado, Lixeiro, Lobato, Lolo, Loriga, Machado, Maneiro, Maneiros, Marchán, Marchante, Marcote, Melado, Mercador, Milleiro, Negreiro, Novo, Olive, Olives, Olívez, Orive, Orives, Ourives, Ovelleiro, Ovelleiro, Palleiro, Parrado, Paxariño, Pedreiro, Peiteado, Peixoto, Penteado, Pillado, Pintor, Pita, Porras, Pose, Preto, Queixeiro, Queixo, Rapela, Rapelo, Raxo, Rico, Rouco, Salvado, Santo, Santos, Simal, Solla, Trenco, Troiteiro, Varón, Verde, Verdes, Vizoso, Xoga.

Século XV (80):

Alcalde, Balseiro, Barbeiro, Barbeiros, Bico, Biscaíño, Bobo, Bogo, Borrallo, Bragado, Brasa, Bravos, Buceta, Buxía, Cabelo, Cacharro, Cacharrón, Cadrado, Camacho,

Canario, Capelán, Capelao, Cardeiro, Carrasco, Carreteiro, Casqueira, Casqueiro, Chamorro, Citoula, Claro, Colmeiro, Corcovado, Coruxo, Couciño, Cousiño, Dono, Fariñas, Fresco, Gaitero, Galante, Gardado, Garnelo, Garrida, Garrido, Guardado, Labrador, Macho, Mariscal, Mascato, Moirón, Mourón, Pan, Pardeiro, Pateiro, Patón, Pensado, Pesado, Porro, Prata, Pratas, Prateiro, Prol, Raíña, Rolo, Rosón, Serodio, Sevillano, Siso, Soliño, Subiela, Tecelán, Tesouro, Trillo, Veleiro, Vermello, Vinagre, Viturro, Xastre, Xato, Zubiela.

Século XVI (102):

Abadía, Aguado, Agulleiro, Alcaide, Ansia, Ansias, Aragonés, Armas, Bailón, Baio-lo, Bastón, Baúlo, Bellón, Botana, Bugueiro, Buxeiro, Cabezas, Calvin, Caramés, Carpente, Carrete, Cascón, Cascudo, Caseiro, Casteleiro, Catalán, Colmeeiro, Copeiro, Coque, Cordobés, Cotrín, Cotrofe, Cousillas, Crego, Cubas, Cupeiro, Cuquexo, Cutrín, Anxelo, dos Anxos, Duque, Espantoso, Fachado, Facorro, Feito, Felpeto, Forte, Fouce, Fragueiro, Gamallo, Garra, Garrote, Golías, Grandío, Gu-lías, Igrexas, Ledo, Liño, Maián, Maiáns, Marón, Maroño, Maroto, Mazá, Mazás, Menor, Mesura, Mexía, Milego, Millos, Monxe, Morena, Moreno, Oliva, Pampillo, Panadeiro, Pardiño, Pasarol/Paxarol/Pásaro, Pastor, Pavón, Peneireiro, Pichel, Pi-chín, Polín, Pulido, Puñal, Rancaño, Rañón, Rexedor, Rexo, Romano, Saia, Salva-dor, Santeiro, Teiga, Terceiro, Valente, Veceiro, Verdugo, Xurado.

Século XVII (27):

Anello, Babarro, Basteiro, Bouzán, Brandeiro, Carregado, Claros, Códeas, Cruza-do, Faxina, Faxinas, Formigo, Herba, Manivesa, Meno, Mor, Morquecho, Pillo, Poceiro, Potente, Queipo, Rifón, Romasanta, Sabio, Testas, Zambrano, Zamorano.

Século XVIII (26):

Avilés, Barril, Brandido, Castañón, Cinza, Cribeiro, Diaño, Felpete, Fiaño, Fume-ga, Maior, Mandado, Mangana, Marte, Mesías, Mexías, Paiño, Paradelo, Picallo, Picallos, Roqueiro, Soriano, Taracido, Trincado, Trinquete, Tumbeiro.

Século XIX (19):

Carballés, Caruncho, Estalote, Expósito, Fabello, Falque, Funqueiriño, Funquei-ro, Gabieiro, Gañete, Incógnito, Morgado, Pintado, Potel, Reverendo, Romaos, Ro-maus, Ronquete, Santorio.

Século xx (40):

Atadel, Berciano, Cabido, Caridade, Casaleiro, Cavaco, Certo, Comendador, Comendeiro, Concepción, Copa, Copo, do Nacemento, Doado, Dolores, Doado, Dores, Encarnación, Español, Esperanza, Favorecido, Frei, Fungueiro, Leites, Malleiro, Merchante, Mouco, Nacemento, Parracho, Perol, Petisco, Rosario, Rostro, Sal, Seisdedos, Serto, Turco, Verdura, Vigairo, Xiz.

6. SOBRE A TRANSMISIÓN DOS APELIDOS

Na Idade Media, cando se conforma o sistema onomástico galego, aparentemente os segundos nomes patronímicos, toponímicos e delexicais son denominacións espontáneas que rara vez se herdan. Non obstante, como acabamos de ver para os sobrenomes, unha parte considerable do repertorio actual existía xa entre os séculos ix e xv e chegou ata hoxe, polo que, aínda que non podemos garantir a continuidade da transmisión, esta funcionaba xa na época medieval:

Johán Romeu, fillo de Martín Romeu a.1298 CDOscos; Johán do Soverall, fillo de Pero Martís do Soverall a.1324 TMILG; Aras Pérez Chantreyro, notario público de Santiago, fillo de Lourenço Peres Chantreyro TMILG¹⁴.

Adoita considerarse que en España foron os preceptos do Concilio de Trento (1545-1563) os que asentaron tanto os apelidos actuais coma o sistema de dobre apelido, pola obriga que imponían de rexistrar os bautismos nos libros parroquiais, xunto cos nomes de pais e padriños, para terminar coa *cognación* ou parentesco espiritual e evitar así matrimonios prohibidos. Xa desde o século xv, en varios sínodos episcopais se establecera a obriga de levar libros de rexistros parroquiais pero, de calquera xeito, para estes rexistros nunca se estableceu un criterio sobre que apelidos nin en que orde, se eran varios, se lle debían impoñer ó neno nacido (Fernández 2015: 120).

É evidente, non obstante, que nos textos medievais as cadeas onomásticas corresponden de xeito moi maioritario a membros da nobreza, do clero ou da burguesía, aqueles que realizaban actos xurídicos de compra, venda, arrendamento, doazón etc. Por iso, a verdadeira novidade dos libros bautismais é que

¹⁴ Para outros exemplos de transmisión do apelido na Idade Media véxase Aira (1999: 567 e ss.).

supoñen un rexistro amplo da poboación e seguramente en moitos casos constítuen o primeiro asento por escrito de segundos nomes toponímicos e delexicais que xa estaban xeneralizados en séculos anteriores e que non chegaron ata nós.

Con respecto ós patronímicos, estes deixaran de ser produtivos a partir de mediados do século xv (Aira 1999: 570). Non obstante, está moi divulgada a idea de que se prohibiu o seu uso no Concilio de Trento (Ros 2015: 30), aínda que como acabamos de dicir, os textos tridentinos non establecen ningún criterio ó respecto da asignación de apelido.

Fóra dos libros bautismais, en que máis que recoller os apelidos dun nacido se rexistra o dos pais, sen que iso supoña que o individuo os use á maneira actual na súa idade adulta, seguen sendo os estamentos superiores atrás mencionados os que figuran na documentación e, polo tanto, os que alteran os seus segundos nomes a vontade, porque seguramente tamén a fixación do apelido teña que ver moito coas clases elevadas, a liñaxe e a herdanza (Fernández 2015: 98).

O seguimento pormenorizado dos apelidos parroquiais dunha freguesía concreta pode dar indicios de cal foi a estabilidade e a súa transmisión nese territorio particular ó longo do tempo. Por exemplo, Lema (2018: 291) conclúe que, no século xvii, para a parroquia de Berdoias (Vimianzo, Co), os fillos herdaban o apelido do pai e as fillas o da nai, agás entre as persoas da fidalguía, que, de maiores, escollíanos segundo ó seu agrado. Evidentemente é un traballo arduo que, para o conxunto de Galicia se magnifica polo número considerable de parroquias.

Tamén podemos encontrar información sobre a transmisión de apelidos e a variabilidade que esta transmisión presenta no século xviii en Boullón (2017: 93 e ss.), a partir de datos do Catastro de Ensenada.

Véñse considerando que o uso dos dous apelidos paterno e materno se establece no século xviii cos Borbóns e que se consolida coa Lei Provisional de Rexistro Civil de 1870 (Torrelles 2016)¹⁵. Previamente a esta Lei, houbo varios intentos de deslindar por parte dos gobernos liberais o poder civil do eclesiástico, coma un decreto de 1841, que obrigaba ás capitais de provincia, ás cabezas de partido e a todas as poboacións de máis de 500 habitantes a levar un rexistro da conta que os párrocos debían dar ós alcaldes de nacementos, matrimonios e defuncións.

¹⁵ Algúns datos máis pormenorizados sobre a oficialización do sistema de dobre apelido e a súa transmisión poden verse en Alfaro 2012.

O regulamento de 1870 o que realmente establece é a inscrición directa con nomes e apelidos das persoas (art. 45), sen indicar que estes teñan que ser o paterno e materno nin tampouco a orde, pero, e máis importante, tamén a prohibición de modificar estes apelidos sen permiso expreso das autoridades competentes (art. 69), o que abre o camiño para a súa definitiva fixación.

7. CONCLUSIÓNS

Ó longo destas páxinas analízanse os apelidos tipificados como sobrenomes ou delexicais contidos no corpus actual, atendendo ós criterios para a súa delimitación e ás dificultades que presentan pois, malia as aparencias, só un estudo pormenorizado de cada apelido pode establecer a súa tipoloxía e non sempre de maneira definitiva, pois non en tódolos casos hai información de abondo.

Ofrécese tamén unha clasificación semántica todo o pormenorizada posible, que intenta deslindar significado e motivación, aínda que isto non sempre será posible, pois hai tres grupos duns poucos apelidos que, mesmo estando fóra do repertorio léxico, adquiren significados metafóricos que permiten encadralos dentro dos sobrenomes. O resultado desta clasificación evidencia a gran variedade que presentan.

Finalmente, quíxose destacar a súa antigüidade, pois máis das tres cuartas partes documéntanse xa na Idade Media e, malia que a transmisión e a fixación dos apelidos é un suceso relativamente recente, a herdanza das formas evidénciase na actualidade.

BIBLIOGRAFÍA

- Aira González, Raquel (2002): “Vitalidad del procedimiento patronímico para la formación de segundos nombres en gallego medieval”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.), *Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas. Santiago de Compostela, 20-25 de setembro de 1999*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 563-572.
- Alfaro de Prado Sagreda, Antonio (2012): “El nacimiento del sistema oficial del doble apellido en España”, *Hidalguía* 351, 207-236. Resumen en <https://es.scribd.com/document/122685236/El-sistema-oficial-de-doble-apellido-en-Espana>
- Beltran, Vicenç (2005): *La corte de Babel. Lenguas, poética y política en la España del siglo XIII*. Madrid: Gredos.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VI-II-XII)*. Tübingen: Niemeyer.
- (2006): “Antroponimia e territorio: sobre a difusión dos apelidos en Galicia”, en Rosario Álvarez, Francisco Dubert García e Xulio Sousa Fernández (eds.), *Lingua e territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 235-255. Disponible en http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/lingua_territorio.pdf, <http://hdl.handle.net/10347/9920>
- (2012): “Aspectos metodológicos para o estudo dos apelidos detopónimos na Galicia”, *Quaderni di Semantica* XXXIII, 1, 183-204.
- (2017): “La antroponimia en Galicia en el siglo XVIII”, *Namenkundliche Informationen* 109/110, 78-107.
- Caffarelli, Enzo e Carla Marcato (2008): *I cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*. 2 vol. Torino: UTET.
- CDMontederramo = Lorenzo, Ramón (2016): *Colección documental do mosteiro de Montederramo*. 3 vols. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Coa colaboración de Maka Pérez.
- CDOscos = Álvarez Castrillón, José Antonio (2011): *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Villanueva de Oscos (1139-1300)*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- DAG = Boullón Agrelo, Ana I. (coord.), Luz Méndez, Gonzalo Navaza e Antón Palacio: *Dicionario dos apelidos galegos*. [En preparación]

- DCECH = Coromines, Joan e José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- Fernández Pérez, Enrique Antonio (2015): *El nombre y los apellidos: su regulación en derecho español y comparado*. Sevilla: Universidade. Tese de doutoramento inédita.
- García González, Javier (2012): “Identidades y actitudes en el contacto entre el árabe y el español medieval y su reflejo en algunos cambios semánticos”, *e-Spania* 13. doi: 10.4000/e-spania.21036
- Leão, Duarte Nunes de (1606): *Origem da lingua portuguesa*. Lisboa : Impresso por Pedro Crasbeeck. Disponible en <http://purl.pt/50/1/index.html#/1/html>
- Lema Suárez, Xosé María (2018): “Os primeiros apelidos dunha parroquia galega: Berdoias (séc. XVII)” en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Antroponimia e lexicografía*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 237-294.
- Martínez Lema, Paulo (2017): “Léxico y onomástica personal en la documentación medieval gallego-portuguesa”, *Rivista italiana de onomástica* 23/1, 71-88.
- Notzon, Beth e Gayle Nesom (2005): “The Arabic Name System”, *Science Editor* 28/1, 20-21. Disponible en <https://www.councilscienceeditors.org/wp-content/uploads/v28n1p020-021.pdf>
- Real Academia Galega (2016): *Os apelidos en galego. Orientacións para a súa normalización*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <http://academia.gal/documents/10157/704901/Os+apelidos+en+galego.pdf>
- Ros Cubas, Ander (2015): “Euskal deituren jatorriari buruzko gogoetak. Reflexiones sobre el origen de los apellidos vascos. III”, *Antzina* 19, 30-28.
- Torrelles Torrea, Esther (2016): “La elección del orden de los apellidos por parte de los progenitores y los criterios de determinación a falta de acuerdo en la Ley de Registro civil 2011”, *Revista Crítica de Derecho Inmobiliario* 753, 185-222. Disponible en <https://libros-revistas-derecho.vlex.es/vid/eleccion-orden-apellidos-parte-632746125>

Recursos en internet

- ACS = Arquivo-Biblioteca da Catedral de Santiago. Disponible en <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac?usr=null>
- AHUS = Arquivo Histórico da Universidade de Santiago. Disponible en <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/fondos/accesoweb.html>
- CAG = Boullón Agrelo, Ana I. e Xulio Sousa Fernández (dirs.) (2006-): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/cag/>
- CME = Ministerio de cultura (2004-): *Catastro de Ensenada* [web]. [s.l]: PARES. Disponible en <http://pares.mcu.es/Catastro/>
- CODOLGA = López Pereira, Eduardo (dir.) (2006-): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://corpus.cirp.es/codolga/>
- CORDE = Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. Disponible en <http://corpus.rae.es/cordenet.html>
- CorpusPortugués = Mark Davies (2004-2015): *Corpus do Português* [web]. Utah: Brigham Young University / National Endowment for the Humanities. Disponible en <http://www.corpusdoportugues.org>
- DDGM = González Seoane, Ernesto (coord.) (2006-2018): *Dicionario de Dicionarios do Galego Medieval* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/DDGM/index.php>
- DRAG = González González, Manuel e Antón Santamarina Fernández (dirs.) (2006-): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <http://academia.gal/dicionario>
- GALICIANA = Xunta de Galicia (2016-): *Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia* [web]. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Disponible en <https://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/inicio/inicio.do>
- INE = Instituto Nacional de Estadística (2018): *Apellidos y nombres más frecuentes* [web]. Madrid: INE. Disponible en https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177009&menu=resultados&tsecc=1254736195497&idp=1254734710990

- Lopes, Gracia Videira, Manuel Pedro Ferreira [*et al.*] (2011-): *Cantigas Medievais Galego Portuguesas* [base de datos online]. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA. Disponible en <http://cantigas.fcsh.unl.pt>
- NG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2003-): *Nomenclátor de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Disponible en <https://www.xunta.gal/nomenclator>
- PARES = Ministerio de Cultura y Deporte (2008-): *Portal de Archivos Españoles* [web]. Madrid: Ministerio de Cultura y Deportes . Disponible en <http://pares.mcu.es/>
- TMILGa = Varela, Xavier (dir.) (2007-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.es/tmilg/tes>

Alcumes colectivos no *Portal de ditados tópicos galegos*

David Rodríguez
Instituto da Lingua Galega

No inicio dos anos 70, Camilo José Cela emprendeu os traballos para a redacción do *Diccionario geográfico popular de España* (DGPE), co que pretendía reunir unha inxente cantidade de ditados tópicos, isto é xentilicios e alcumes dados aos habitantes dunha localidade no seu conxunto, así como paremias e cantigas con este tipo de referencias xeográficas. A obra combinaría material xa publicado e datos obtidos a través do traballo de campo levado a cabo coa colaboración de Correos, cuxos carteiros compilaron milleiros de enquisas por todo o territorio español. Lamentablemente, este proxecto nunca chegaría a completarse: do DGPE só viu a luz o primeiro tomo, dedicado a cuestións metodolóxicas e ós ditados tópicos referentes a España na súa totalidade. No ano 2008, o Instituto da Lingua Galega (USC) e a Fundación Camilo José Cela (FCJC) asinaron un convenio para a edición das case 1.400 fichas con información relevante recollidas en Galicia. Grazas a este traballo publicouse en 2011 o *Portal de ditados tópicos galegos* (PDTG, <http://ilg.usc.es/ditados>), que é a fonte empregada neste breve estudo para achegármonos ós alcumes colectivos do noso país.

1. O *DICCIONARIO GEOGRÁFICO POPULAR DE ESPAÑA*

O escritor Camilo José Cela, premio Nobel de Literatura de 1989, cultivou unha gran paixón polas diferentes manifestacións da cultura popular ó longo de toda a xeografía española. Este afecto cristalizou, dunha banda, nos seus aclamados libros de viaxe, como *Viaje a la Alcarria* (1948) ou *Del Miño al Bidasoa. Notas de un vagabundaje* (1952). Doutra banda, a crítica sempre sinalou a constante filtración de elementos folclóricos na súa obra literaria, xa desde a súa *opera prima*, a tremendista *La familia de Pascual Duarte* (1942), cuxo protagonista se expresa nunha fala rural estremeña e recorre a refráns populares cando non é quen de expresar os seus pensamentos mediante un discurso normal, un procedemento narrativo habilmente tecido polo iriense (véxase, por exemplo, Oddo 2002).

Porén, quixo ir máis lonxe e deseñou un ambicioso *Diccionario Geográfico Popular de España*, que recollería en dezanove tomos o que el mesmo deu en definir como “la más desnuda y frágil huella del hombre, su voz nombrando o no más que aludiendo al otro hombre que ve y a su paisaje doméstico y familiar” (Cela 1998), isto é, xentilicios ou alcumes que reciben os habitantes das localidades, así como todo tipo de refráns e cantigas que fan referencia a unha aldea, unha vila, unha cidade ou ás súas xentes. A isto hai que engadir unha categoría máis que non estaba prevista, pero que si aparece nos materiais: a do topónimo festivo ou pseudotopónimo. Semella que o enxeño popular non só idea alcumes para os poboadores, senón tamén para as poboacións.

Como veremos, estes “ditados tópicos” –talvez a denominación con maior fortuna na tradición ibérica para designar estas informacións– adoitan facer referencia a unha característica ou un feito histórico real, como a designación de *zapateiros* ou *picheiros* para os habitantes das localidades coruñesas de Noia e Santiago de Compostela, respectivamente, pola abundancia, en tempos, destas industrias. Do mesmo xeito, poden basearse en características verídicas para xogar ó equívoco. É coñecida a sentenza que afirma que *El trono del Rey de España es el primero después del de Dios* (Cela 1998); a súa intención propagandística e autolaudatoria é evidente, pero se acudirmos á literalidade, ó que se refire é a que Madrid, sede da Corte, é a capital europea situada a maior altitude, concretamente a 655 metros sobre o nivel do mar, fronte ós 33 de París ou os 24 de Londres, por citar os “eternos inimigos” do reino.

Con todo, é moi habitual que estes ditados tópicos sexan chanzas que se dedican unhas a outras as localidades veciñas, aproveitando o xogo de rimas ou usando un feito real para tomar o pelo ao imputar algunha característica. Así, coñecemos o proverbio *El buen garbanzo y el buen ladrón, de Fuentesauco son; pero son más finos los de Vitigudino* (Alonso 2005). E aínda que non nos consta que en Fontesaúco (Zamora) o índice de criminalidade supere o normal, si que é certo que existe unha denominación de orixe para o seu garavanzo.

Este carácter burleiro ponse de manifesto tamén no feito de que se repitan as anécdotas, pero referidas a diferentes localidades. Deste xeito, encontramos na Pontenova (na Terra de Miranda) o dito *Os de Miranda levan o pan na manga*, ó tempo que na parroquia de Miranda, no concello de Castroverde, se rexistra unha variante un pouco máis elaborada: *Se vas a Miranda, leva o pan na manga, e cutelo para cortar, que alí non che han de dar*. Aínda máis, ultrapasando a raia

con Portugal, ben lonxe das localizacións que acabamos de mencionar, é ben coñecido este ditado mirandés: *Se fures a Miranda, lhieba pan na manga, vino na borracha, q'alha num s'acha*.

1.1. A posta en marcha do proxecto

Conta Camilo José Cela Conde, fillo do famoso escritor, que seu pai “era muy dado a tener «raptos de actividad ajena», es decir, inventaba algo que luego significaba mucho trabajo para otros” (*Público* 4/III/2010). En efecto, pouco despois de dar á imprenta o primeiro tomo do seu polémico e tamén inconcluso *Diccionario secreto*, emprende o proxecto do DGPE co fin de acometer unha recompilación exhaustiva dos ditados tópicos de todas as vilas de España. Para isto, Cela consegue que Correos poña ó seu servizo a todos os carteiros, entre os que distribúe unha enquisa que teñen que completar en todas as localidades da súa demarcación. A colaboración postal garántelle a cobertura total do territorio, incluso en áreas rurais de moi difícil acceso, algo imposible de obter cun custo e nun tempo razoables mediante investigación directa do escritor sobre o terreo ou mesmo xuntando un bo equipo de bolseiros de colaboración. Ademais, cómpre ter en conta que naquela altura moitos dos carteiros facían o seu traballo a pé, a cabalo ou en bicicleta, polo que o seu contacto coas persoas e coa propia xeografía era moi intenso. O seu propio fillo será o único non carteiro que realizará traballo de campo para o proxecto, cubrindo enquisas en varias localidades da serra madrileña.

Deste xeito, a comezos de 1971, Cela envía máis de 30.000 fichas ás xefaturas de Correos de todo o estado. A meirande parte delas sería devolta e ata hoxe este material está conservado na FCJC, sita na localidade coruñesa de Iria Flavia (da que a familia Cela ostenta o marquesado). Un número significativo –é necesario precisalo– está en branco ou carece de información relevante, pero no seu conxunto constitúe un patrimonio de inmenso valor.

Os anos sucesivos son de notable traballo neste proxecto, especialmente no que respecta á recuperación de materiais contidos en obras literarias e, sobre todo, en estudos de destacados paremiólogos que se ocuparan de ditadolo xía tópica, como o humanista Gonzalo Correas ou, xa no século xx, Gabriel María Vergara Martín ou Luis Martínez Kleiser. Algúns avances do formato pretendido para o DGPE aparecen en libros de homenaxes: a Rafael Lapesa, José María

Pemán, Antonio Rodríguez-Moñino ou Antonio Pérez Gómez (Cela 1972, 1974, 1975 e 1978, respectivamente).

En xullo de 1980, Camilo José Cela toma posesión como Catedrático de Literatura y Geografía Populares en Palma de Mallorca, posto no que se xubilaría por idade en 1986, ó negarse o Reitorado a concederlle a distinción de emérito. Na súa vida académica “CJC impartió durante varios años las clases de doctorado, llevándose a los alumnos a la biblioteca de su casa de La Bonanova, mucho mejor dotada que la de la universidad. Los que pasaron por su insólita y divertida docencia recuerdan con cariño aquellas clases” (Cela Conde 1989).

A pesar da súa xubilación, Camilo José Cela non abandona a actividade académica neste campo. En 1991 dirixe un curso de verán sobre o refraneiro español en El Escorial (Universidade Complutense), evento en que definiu o refrán como “la primera cuna de la expresión sentimental del español” (*ABC* 2/VII/1991). No ano 2001 deféndese a tese de Gaspar Sánchez Salas, secretario persoal do escritor, dedicada á ditadoloxía tópica de Jaén, baixo a dirección do propio Cela e de Carlos Alvar. O proxecto do DGPE é tamén estímulo declarado para que outros autores emprendan traballos de ditadoloxía tópica en áreas xeográficas específicas (Tejero 1989).

Por desgraza, como vai dito, este DGPE nunca chegou a ver a luz na súa totalidade. Dos 19 tomos previstos, aparece unicamente o primeiro (Cela 1998), dedicado á presentación dos obxectivos da obra e da súa metodoloxía, así como á exposición dos ditados tópicos referidos a España no seu conxunto.

2. AS FICHAS GALEGAS DO DGPE E O PROCESO DE EDICIÓN

O modelo de ficha é común a todas as áreas enquisadas. Ademais dos datos de localización xeográfica (causa de non poucos problemas para nós, pois o esquema proposto non se adapta ó modelo territorial galego), pídese a resposta ás seguintes cuestións¹:

- Cal é o nome ou os nomes que reciben os naturais da localidade?
- Cal é o alcume ou os alcumes que reciben, no seu conxunto, os habitantes da localidade?

1 Traducimos do orixinal castelán.

- Coñece o alcume ou os alcumes que reciben, no seu conxunto, os habitantes dalgunha localidade diferente da súa? Sírvase transcribilo, co nome da localidade a que se refire.
- Coñece algún refrán, dito ou copla en que figure o nome da localidade ou o alcume dos seus habitantes?

Cómpre salientar que non só se pide información sobre a propia localidade, senón tamén sobre as poboacións veciñas, pois visto que boa parte destes ditados son de carácter burleiro e mesmo despectivo, é natural que o informante estea máis aberto a divulgar as miserias alleas que a contar as desgrazas propias.

DICCIONARIO GEOGRÁFICO POPULAR ESPAÑOL

Camilo José Cela
De la Real Academia Española
La Bonanova
Palma de Mallorca

La ciencia de la geografía nos exige a todos la mayor seriedad en las transcripciones verdaderas, al margen de cualquier otra consideración; con esto quiere señalarse que, en las respuestas al presente cuestionario (que siempre figurarán anónimas), no debe omitirse ningún apodo, aunque pudiera parecer insultante, ni ningún refrán o copla, aunque encierre palabra mal sonante u ofensiva.

No dude usted en añadir cualquier otro dato que juzque de interés, empleando para ello el presente cuestionario (al dorso) o una o varias cuartillas supletorias.

Se ruega que el presente cuestionario sea rellenado a máquina o, de no ser ello posible, con letras mayúsculas.

Se ruega asimismo que, una vez cubierto, se remita a la dirección que figura en el encabezamiento.

1. Localidad PUNTEDEUME 2. Ayuntamiento y Provincia PUNTEDEUME (Coruña)
3. Comarca natural LAS MARTIÑAS 4. Administración de Correos PUNTEDEUME

5. ¿Cuál es el nombre o los nombres que reciben los naturales de la localidad?
(En el sentido en que los de Madrid son madriñenos o matritenses.)
EUMESSES y PONTUMIENSES.

6. ¿Cuál es el apodo o los apodos que reciben, en su conjunto, los habitantes de la localidad?
(En el sentido en que los de Madrid son gatos o ballenatos.)
PARRÓCHEIROS; VILANCHOS; PIXIS.

7. ¿Conoce el apodo o los apodos que reciben, en su conjunto los habitantes de alguna localidade diferente a la suya? Sírvase transcribirlo, con el nombre del pueblo a que se refiere.
Los de ÁRES: Xabrentos; de GABAÑAS: Legartos; de HOMBRE: Carem-
bufeiros; de MLÑO: Seboleiros; de Betanzos: Repoleiros; de FE-
RROL: Cacos; de Villapodre: de Coruña: Casacilleiros.

8. ¿Conoce algún refrán, dicho o copla en que figure el nombre de la localidade, o el nombre o el apodo de sus habitantes? Sírvase transcribirlo.
Al llegar a Puntedeume
lo primero que se ve
es el Castillo de Andreu
y el Monte de San Miguel.
(Gañción popular)

Pontedeume, Pontedeume
ponte de tiro metal
quen che puxo ese nome
non te saupo bautizar.
(Del "Gañcionario popular ga-
llego" de José Pérez Balles-
teros - 1884)

sigua a la vuelta...
1520 988 - Palma II, 10 - Palma

Ficha recollida en Pontedeume

Outro punto importante sobre o que hai que chamar a atención é a defensa explícita que realiza Cela da pluralidade lingüística española, ó decidir incluír ditados e topónimos na súa lingua orixinal e alertar contra a grave deturpación sufrida por estes:

Hay no pocos topónimos españoles no castellanos, que en español corrieron muy desgraciado camino y, contra su dolorosa evidencia arbitraria o malsonante y en defensa de nuestra común cultura y de nuestra pluralidad, saludable pero también difícil de asimilar y administrar, quisiéramos restablecer hasta donde nos fuere posible su forma pertinente. [...] Con el gallego [...] la nómina de los gratuitos desafueros cometidos contra su integridad pudiera hacerse interminable [...]. En España hay tres lenguas románicas y una de misterioso origen que, si de pretensiones y alturas mayores o menores, son igualmente válidas o naturales, cualquiera de ellas con relación a las otras; quizá no fuera demasiado pedir a los españoles un mínimo amor y un cierto respeto a las grafías y a los sonidos que, ajenos a su propia lengua familiar, tampoco son por eso menos necesarios, útiles y evidentes (Cela 1998).

No que respecta ós nosos materiais, convén indicar que a case totalidade dos refráns, cantares e alcumes están en galego, mentres que é frecuente que os xentilicios se presenten castellanizados, especialmente nas súas terminacións. Por poñer un exemplo dos moitos que hai, encontramos o xentilicio *ribeiranos* en referencia ós habitantes de Ribeira, na provincia da Coruña.

Como se sinalou anteriormente, as fichas orixinais do DGPE consérvanse na FCJC. As referentes ó territorio galego ascenden a un total de preto de 1.800. Para proceder á súa edición, o primeiro paso foi dixitalizalas e gardalas en ficheiros gráficos con formato pdf. Lamentablemente, aproximadamente un terzo desas enquisas está en branco ou contén información irrelevante; acontece ás veces que só se consigna o nome da localidade e o carteiro indica que non hai datos, ou ben inclúense informacións non pertinentes para o proxecto, como alcumes de persoas e familias. Así, para a edición electrónica empregáronse 1.212 fichas que si conteñen información relevante. Estas foron transcritas literalmente e as formas incluídas nos diferentes campos foron etiquetadas e transferidas a unha base de datos, clasificadas en cinco categorías: xentilicios, alcumes colectivos, refráns, cantigas e pseudotopónimos. Transcribíronse tamén as notas dos propios carteiros e reservouse un espazo para as observacións dos investigadores.

Todo isto integrouse no PDTG, accesible desde o sitio do Instituto da Lingua Galega. A súa pantalla de busca permite facer consultas por texto libre,

polo lugar de recollida da ficha, polo lugar de referencia (xa que unha ficha compilada en Vilamarín pode conter información sobre Carballedo, por exemplo) e polo tipo de dato (lembramos as cinco categorías de que falabamos no parágrafo anterior); tamén poden combinarse estes criterios para afinar a busca. A información contida nesta base de datos regularizouse ortográfica e gramaticalmente, unha condición indispensable para facilitar a pescuda, pero isto non vai en menoscabo do respecto ós materiais orixinais, pois desde a pantalla de resultados o usuario pode acceder tanto ó ficheiro gráfico do orixinal dixitalizado como a unha transcripción literal de todo o seu contido, útil para unha mellor comprensión de moitas enquisas manuscritas.

Como resultado temos unha base de datos accesible en liña que contén un total de 3.922 formas extraídas das 1.212 fichas cubertas con información pertinente, o que dá unha media de 3,23 datos por ficha. A súa distribución por categorías fica do seguinte xeito:

- **1.207 xentilicios:** *vigueses* (Vigo), *muradáns* (Muros), *encrobenses* (Encroba), *xalleiros* (Xallas de Castriz)...
- **1.572 alcumes colectivos:** *cesteiros* (Chacín), *marisqueiros* (Razo), *caciques* (Ordes), *lagartos* (Vilarmao), *vilanchos* (Pontedeume)...
- **328 refráns:** *Do Condado, nin xente nin gado* (Ortigueira); *Vacas de Mandaio e nenas de Cesuras, aparta delas coma de Xudas*...
- **786 cantigas:** *Viva Rus e viva Ardaña, l Entrecruces tamén, l cos seus mociños bailando l no mango dunha sartén*.
- **42 pseudotopónimos:** *Vilapodre* (Ferrol), *Terra sen medo* (Monfero), *Curral de vacas* (Mougán)...

Xunto coas follas de enquisa, consérvase tamén numeroso material complementario. En ocasións, trátase de reportaxes de xornais, postais ou folletos de turismo recompilados polo propio Cela, aínda que na maioría dos casos o que encontramos é o intercambio epistolar do escritor galego cos carteiros ou con algún administrador de Correos para agradecer algunha información interesante; pero non faltan tampouco cartas cruzadas con personalidades locais (o director dun xornal, o crego da parroquia etcétera), que completan as indicacións dos carteiros e ós que ás veces Cela formula algunhas preguntas concretas de

diferente tipo, como a grafía dalgún topónimo ou os municipios que se integran nunha determinada comarca.

3. ALCUMES COLECTIVOS

Os alcumes colectivos, tamén chamados pseudoxentilicios (Cela 1998) ou xentilicios festivos, son denominacións para os habitantes dunha determinada entidade de poboación ou demarcación xeográfica que non necesariamente teñen que derivar do topónimo correspondente (aínda que algúns si gardan relación formal, como veremos) e que adoitan facer referencia a algunha característica súa, sexa máis ou menos real ou inventada. O proceso para a súa creación pode atender a condicionantes moi diversos, pero todos eles teñen en común un certo ton humorístico, mesmo burleiro, representado nalgúns casos dunha maneira máis evidente.

Se repararmos nos datos do apartado anterior, observaremos que a categoría dos alcumes colectivos é a máis prolífica das cinco, cun total de 1.572 formas rexistradas na base do PDTG. Por que hai máis alcumes colectivos que xentilicios? Somos un país cun gran número de entidades de poboación moi pequenas que non desenvolveron un xentilicio propio e é moi común que os veciños dun lugar se refiran ós doutro, simplemente, como *os de...* [nome do lugar]. Pero se resulta que esta parroquia queda no alto do monte, é moi posible que os da vila se refiran a eles tamén como *os montañeses* ou *os da serra*, con todas as implicacións denotativas e connotativas que isto ten.

A psicoloxía social define o endogrupo como o grupo de referencia a que pertence un individuo. A súa identidade social vén definida pola percepción das semellanzas, polo manexo duns códigos comúns e, de maneira moi especial, pola valoración negativa do exogrupo (Vander 1986). Neste sentido, a creación e uso de alcumes colectivos reforza a cohesión endogrupal, pois incide nesa negatividade cara ós outros a través (e isto é o que máis nos interesa), dun código común (no caso, lingüístico). No relativo á percepción das semellanzas, estas poden actuar incluso como elemento ponte de cohesión intergrupala (Sherif/Hovland 1961), pois dous grupos de persoas, poñamos de Redes e Mugardos, poden encontrar un punto de unión chamando *xabrentos* ós de Ares. Tendo en conta que se trata de adxectivos caracterizadores, que teñen valor deíctico espacial e

que son de utilidade nas nosas relacións interpersoais, podemos afirmar que os alcumes colectivos cumpren unha tripla función: léxica, xeorreferencial e social.

As motivacións para a formación deste tipo especial de xentilicio e de alcume (esta caste de híbrido) poden ser moi variadas. En ocasións son máis ou menos transparentes aínda no momento actual; isto é, dan conta dos pratos típicos do lugar, de plantas que crecen en abundancia, de oficios tradicionais etcétera. Porén, un número considerable de formas semella non obedecer a unha realidade obxectiva, senón que se trata de creacións acuñadas coa idea de rir dos da aldea veciña, con maior ou menor malquerenza. Poderíamos establecer aquí unha primeira división motivacional entre realidade obxectiva e realidade subxectiva; terémola en conta no comentario, pero desbotamos esa idea para facer a clasificación porque existen constantes solapamentos entre estas dúas categorías. Cando se chama *toxeiros* ós habitantes da parroquia de Páramo (Castroverde), estase facendo referencia á abundancia da planta *Ulex europæus* ou talvez a que son xente arisca? Sexa como for, preferimos limitarnos a facer unha selección dos elementos motivacionais máis produtivos para os alcumes colectivos rexistrados no PDTG e escollemos algúns exemplos ilustrativos que comentaremos a seguir.

3.1. Produtos do campo

Camilo José Cela era *pementeiro*, que é o alcume colectivo que se recolle no PDTG para os naturais de Padrón. Neste caso, a orixe da denominación escapará a poucos, pois os pementos de Herbón (cuxos frades franciscanos introduciron desde América) gozan de moita sona. O ditado tópico *Os pementos de Padrón, unhos pican e outros non* (coñecido mesmo alén das nosas fronteiras) dá conta da peculiar característica que levou á cadea británica de alimentación Tesco a poñelos á venda nos seus supermercados baixo a denominación comercial *Russian Roulette*. Ademais dos *pementeiros* de Padrón, encontramos tamén *pimenteiros* en Arnois (A Estrada), Sirgueiros (O Incio) e Xove.

Outro cultivo que de inmediato nos transporta a unha vila concreta da nosa xeografía é o repolo. Quen non lembra *A cantiga de Betanzos* cantada polo grupo A Roda? *Arroz con chícharos, / patacas novas, / repolo de Betanzos / e mais cebolas*. En efecto, os de Betanzos son *repoleiros*, e trátase dunha designación que se recolle en ata catro puntos diferentes, polo que entendemos que o seu uso está estendido e ben consolidado. Con todo, os betanceiros non levan o monopolio,

porque tamén se rexistra a forma *repoleiros* para os habitantes de Bens (A Coruña) e de Madriñán (Lalín).

Hai máis produtos da horta, de uso moi común, que serven para crear alcumes colectivos cunha motivación bastante transparente, cinguida a unha realidade obxectiva. Así, temos *ceboleiros* en Bascuas (Vila de Cruces), Miño, Valdanta (O Bolo), Vilanova dos Infantes (Celanova) e Viveiro, ou *fabeiros* en Acedre (Pantón), Anseán (O Corgo), A Laxe e Recaré (O Valadouro) e Nete (Vilalba). Encontramos *ervelleiros* en Ducío (Cuntis), *greleiros* en Outes e *rabiceiros* en Visma (A Coruña). Pero a estrela da nosa terra e da nosa mesa é, sen sombra de dúbida, a pataca, pois atopamos ata quince ocorrencias da forma *pataqueiros* espalladas polas catro provincias. Parece lóxico pensar que un elemento tan central na nosa cultura represente un papel protagonista como factor motivacional para a creación de alcumes colectivos.

3.2. Plantas silvestres

Xa antes mencionamos os *toxeiros* de Páramo, pero hai máis casos en que os habitantes dunha determinada localidade levan por pseudoxentilicio algunha forma relacionada coa flora salvaxe. Temos así, por exemplo, os *saramagueiros* de Viascón (Cotobade), forma recollida en catro parroquias distintas do mesmo concello, ou os *cantroxeiros* de Viladequinta (Carballeda de Valdeorras).

Como adoita acontecer co léxico referente a especies animais e vexetais, ás veces encontramos mostras de variación diatópica; ante un mesmo elemento motivador, unha planta abundancial, no caso, observamos solucións diferentes en distintos puntos do territorio. É o caso da *Calluna vulgaris*, que nos dá *carrasqueiros* no Viso (Redondela) e *queiroeiros* en Uxes (Arteixo).

Outras veces sucede que o alcume non vén directamente polo nome da planta, senón pola parte que dela se aproveita. É bastante coñecido que na Gudiña son *torgueiros*, pero non é *torgo* (nin *torga*, como si se lle chama noutros lugares) o nome que eles lle dan á planta do xénero *Erica*, senón *uz*. Entre as altas montañas, a máis de mil metros de altitude, con invernos longos e rexos, non crecen o rebolo nin o castiñeiro, senón só monte baixo, plantas fortes que resisten a neve e o vento carcoal: a xesta, o toxo, a carqueixa... De entre todos estes arbustos, o que mellor lume fai é a uz. E máis concretamente a súa raíz, que se ía apañar á montaña para despois secarse e gardarse na casa coma un tesouro, pois

ofrecía un gran rendemento, cun elevado poder calorífico e unha combustión lenta e duradeira.

3.3. Peixes, moluscos e mariscos

A riqueza do noso mar é lendaria. A peculiar orografía das nosas costas propiciou que historicamente fosen coñecidas por ter abundancia de produtos pesqueiros de gran calidade. Non é de estrañar, logo, que algúns deles acabasen propiciando nomes para os habitantes das localidades mariñeiras, moitos dos cales se dedican, precisamente, a faenar procurando a súa captura (e unha boa chona que levar para a casa).

Aínda que hoxe xa non ten a relevancia que tivo nos xantares das familias galegas, a sardiña foi, en tempos, un alimento fundamental, case totémico, e non só nas poboacións próximas ó mar. A da salgadura é unha técnica que se coñece, polo menos, desde época romana e que se foi mellorando co paso dos séculos. As sardiñas salpresas chegaban ó interior e constituían unha comida básica para a poboación. Tanto, que acabaron inspirando o alcume das parroquias de Arcos (Cuntis), Botos (Lalín) e Toiriz (Vila de Cruces). Curiosamente, os únicos *sardiñeiros* da costa que atopamos nos materiais do PDTG son os de Aldán (Cangas). Porén, si encontramos algún caso máis en que a sardiña miúda motiva o alcume colectivo dos habitantes de localidades costeiras. Achamos *parrocheiros* en Carnoedo (Sada) e Pontedeume. E topamos de novo aquí coa variación léxica diatópica, pois máis ó sur achamos os *xoubeiros* de Saiáns (Moraña), poboación que, por certo, tampouco ten precisamente vistas ó Atlántico.

Xa no capítulo de mariscos, destacamos os *percebeiros* de Razo (Carballo), coas súas augas frías e ben batidas, e os *berberecheiros* de Vilarrube (Valdoviño), co seu estuario areoso, moi propicio para este tipo de bivalvo. No referente ós cefalópodos, os *pulpeiros* de Mugardos e os *choqueiros* de Redondela semellan ser os máis afamados, especialmente os segundos, pois a forma é referida en ata doce enquisas diferentes. Uns e outros comparten, ademais, a tradición de celebrar anualmente unha festa gastronómica en torno ó elemento motivador do seu alcume.

Todo o que vimos ata agora neste apartado son produtos do mar. Non queremos concluílo sen facer mención á troita, talvez o peixe máis emblemático dos nosos ríos. Os encoros, a sobreexplotación e, de maneira xeral, a deterioración do

medio fan que hoxe escasee, pero houbo un tempo en que abundaba e era parte elemental do sustento en moitas casas. En virtude disto, encontramos *troiteiros* en Cela (Outeiro de Rei), Ponte Caldelas, A Regueira (Oza dos Ríos) e A Xesta (Lalín).

3.4. Alimentación

Entroncando cos apartados anteriores, falaremos agora dos alcumes colectivos relacionados cos hábitos alimentarios. Dentro desta categoría, o máis sonado posiblemente sexa o dos coruñeses, referenciados como *cascarilleiros* en vinte e seis enquisas do PDTG, mais outras dúas en que a forma anotada é *cascarillas*. No inicio do século xx había na cidade da Coruña, daquela capital de Galicia, numerosas fábricas de chocolate. Grandes mercantes e patachos pequenos de cotío descargaban no seu porto toneladas e toneladas métricas de cacao. A cascarilla era un subproduto daquel cacao, a lámina fina que o cubría, que se torraba e se trituraba para despois poder facer infusión con ela. Era moito máis barata có café e có chocolate, pero tamén moito máis amarga, polo que conviña botarlle ben de azucre. A profusión con que se consumía na cidade e o feito de que se considerase un alimento de segunda categoría (ou mesmo de pobres) propiciou doadamente a burla e aínda que xa son poucos os que almorzan con cascarilla, o alcume mantense vivo con forza ata os nosos días.

Se antes falabamos das patacas ou das sardiñas como elementos centrais da nosa cultura gastronómica, non podíamos deixar pasar esta sección sen facermos mención ó mundo do pan. Encontramos diferenzas segundo o tipo de fariña empregada. Dunha banda temos os *boroeiros* de Bastavales (Brión) e doutra os *pantrigueiros* de Cela (Mos) e Ousá (Friol). Cabería preguntarse se, máis alá dunha simple indicación da materia prima empregada, detrás destas denominacións non se agochará unha alusión máis ou menos velada á condición económica dos habitantes destas localidades, pois é sabido que antigamente comer pan branco, pan de fariña triga, era considerado un signo de finura e de certo estatus social, mentres que comer pan de fariña milla viña significar todo o contrario. Sen saírmos de todo o que envolve a manufactura do pan, e incidindo tamén neste aspecto da pobreza, achamos a forma *fareleiros*, en referencia ós habitantes de Santa Mariña do Monte (San Sadurníño), pois farelos son as fariñas grosas,

con cascas e partes de grans non moídas, que eran descartadas e normalmente destinadas para a mantenza dos porcos ou outros animais domésticos.

Como resposta a esa valoración negativa do exogrupo de que falabamos, non son poucos os alcumes que veñen abundando na idea da escaseza de recursos. Ademais dos *fareiros* que acabamos de comentar, atopamos *os do unto vello* en Bóveda (Lugo) ou *os do caldo acedo* en Carracedo (Caldas de Reis), que veñen polo mesmo camiño. A forma *raspeiros*, en referencia ós poboadores de Darbo (Cangas) vai un pasiño máis alá, pois suxire que aproveitan a *raspa*, formada por aqueles restos de comida que quedan pegados á pota, mentres que os de San Xusto (Carballeda de Valdeorras) son moito máis explícitos cos seus veciños de Pumares, a quen chaman, directamente, *famentos*. Esta mesma liña claramente despectiva ímola atopar en apartados posteriores, segundo vaiamos avanzando na nosa clasificación.

3.5. Oficios

No apartado anterior falamos do pan, pero reservamos os *panadeiros* de San Cristovo de Cea para este dedicado ás profesións que, por maioritarias ou por simbólicas, acaban caracterizando a todos os habitantes dunha localidade. Esta dos oficios é unha das motivacións máis recorrentes para a creación de alcumes colectivos. Xa comentamos no inicio do artigo as denominacións *zapateiros* e *picholeiros* (ou *picheiros*) para os de Noia e os de Santiago de Compostela, respectivamente. Trátase de formas ben coñecidas e amplamente documentadas nos nosos materiais, pois a primeira aparece en oito enquisas e a segunda recóllese en dezanove. Porén, aínda sendo moi sonadas, talvez se vexan superadas por outros dous pseudoxentilicios que adoitan ir da man e que fan referencia a numerosas localidades da provincia de Ourense, ou mesmo a toda ela no seu conxunto: *afiadores* e *paraugueiros*, dúas ocupacións intimamente ligadas e que habitualmente eran desempeñadas polas mesmas persoas. Tan representativos son estes oficios, que incluso se rexistra para a totalidade da demarcación provincial o pseudotopónimo *Terra da chispa*, en alusión ás faíscas que saltan da pedra de amolar ó pasar o fío de navallas, coitelos e tesoiras.

Hai outros moitos oficios tradicionais que motivaron a creación de alcumes colectivos. Temos *canteiros* en Fontao (Vila de Cruces), Pontevedra, Rante (San Cibrao das Viñas), San Miguel de Outeiro (Vilamartín de Valdeorras), Tameiga

(Mos) e Vincios (Gondomar); *carboeiros* en Loña do Monte (Nogueira de Ramuín), Ombreiro (Lugo), Torcela (Piñor) e Zobra (Lalín); *albardeiros* en Vila-boa (A Pontenova); *ferreiros* en Camposancos (Lalín) e Ferreiravella (Riotorto), neste último caso, o oficio está ligado mesmo co topónimo; *cesteiros* en Chacín (Mazaricos), Entrecruces (Carballo) e Martín (Bóveda); *muiñeiros* en Landrove (Viveiro); *labregos* en Peiteiros (Gondomar) e Rus (Carballo); *zoqueiros* en Carballeda (Piñor) e no Porriño; *oleiros* en Buño (Malpica de Bergantiños), Covas (Pereiro de Aguiar), O Seixo (O Bolo) e Tioira (Maceda)...

Como se pode observar, trátase dun campo moi produtivo. Na súa maior parte, aínda coñecendo o ton con que os veciños adoitan empregalos, son nomes bastante transparentes, cunha motivación obxectiva e sen un especial espírito burleiro, pero atopamos un par deles que si nos parece que operan con algunha sorna. Trátase dos *avogados* de Meda (A Veiga), profesión tradicionalmente vista con certo desprezo e desconfianza desde o mundo rural, e os *letrados da vila* de Santo Estevo de Ribas de Sil, que con ese complemento de nome levan media volta máis de señoritismo no alcume.

3.6. Xeografía e terreo

Ademais de aludir ós habitantes dunha determinada localidade, loxicamente encadrada nun espazo concreto, hai alcumes colectivos que cumpren a súa función xeorreferencial dun modo aínda máis preciso, dando conta das características físicas do territorio. Dentro desta categoría, a forma máis repetida nos datos do PDTG é *montañeses* (xa antes mencionada), que aparece en dezanove enquisas. A isto habería que sumar tres ocorrencias de *os da montaña*, dúas de *os do monte* e máis unha de *veciños da montaña*. Na mesma liña vai o menos específico *os de arriba* que refiren en Brión para os das parroquias de Luaña e Cornanda. Moi semellantes son tamén os pseudotopónimos *serranos* e *os da serra*, recollidos en cinco ocasións cada un. Alén da simple referencia tópica, cómpre ter en conta, como se explicou no apartado 3, toda a carga connotativa que comportan estes alcumes para quen os pon, pois tradicionalmente os habitantes da montaña eran considerados brutos, incultos, pobres...

Se pasarmos da xeografía física á xeografía política, encontramos tamén un elemento motivador para os alcumes colectivos: a fronteira. Preto do límite con Portugal, os de Cortegada, Monte Redondo (Padrenda) e Pontedeva, tres

localidades moi próximas entre si, levan o nome de *raianos*. O carteiro de Salvaterra de Miño recolle o mesmo alcume para a súa vila e, como curiosidade, *União Desportiva Os Raianos* é o nome do equipo de fútbol de Messegães, a vila que hai atravesando o río, un pouco máis alá de Monção e antes de chegar a Melgaço. Xa na raia seca, preto da mítica Fraga dos Tres Reinos, que marcaba a intersección das antigas fronteiras de Galicia, León e Portugal, os de Manzalvos levan o pseudoxentilicio *raiotos*, coa mesma raíz léxica pero diferente sufixo.

Falando das características do terreo, non tanto da súa forma, senón da súa constitución, observamos o alcume *xabrentos*, que xa foi mencionado anteriormente. Ós nados en Ares dáselles ese nome porque a vila foi construída sobre o *xabre*, sobre a area. Podería ser unha caracterización de todo inocente, poderían mesmo ser *xabreiros*, pero o sufixo escollido parece querer deixar ver as intencións de quen emprega o apelativo. Algo moi semellante acontece cos *brañentos* de Valadares (Outes) e cos *brañudos* de Paradela (Toques); dá para pensar que hai algo máis que a simple indicación de que se trata dun terreo húmido, de prado ou monte baixo.

E para pechar este apartado, unha forma que nos resultou moi curiosa, pois está inspirada nunha illa que, asemade, inspirou outro ditado típico ben sonado: *O que pasou a Marola pasou a mar toda*. No Golfo Ártabro, na división entre as rías de Ares e Betanzos e a ría do Burgo, que abre paso á enseada da Coruña, fronte á punta do Seixo Branco, encóntrase a illa da Marola (a canda o illote do Marolete). Pois ben, as mellores vistas destas rochas insulares e, ó fondo, da entrada da ría de Ferrol, téñenas os veciños de Dexo (Oleiros), que por este motivo (ou talvez só por pura envexa) son chamados *marolentos*.

3.7. Xogos de palabras

Cando se trata de meterse co veciño, o enxeño dá para moito. E do mesmo xeito que hai refráns e cantigas que condenan a unha localidade pola rima fácil (pensemos, por exemplo, en *San Martiño de Siós, trinta veciños, corenta ladrós*), danse casos de poboacións enteiras que son vítimas dos xogos de palabras. Así, cadra que os habitantes de Ver (Bóveda) teñen unha vía férrea preto e os da parroquia veciña de San Martiño de Bóveda enfiaron rapidamente unha idea con outra para chamalos *miratréns*. Talvez menos finos, pero máis mordaces, andaron os que lles colocaron o alcume ós de Bande cando se lles ocorreu chamarlles *bandidos*.

Outro caso semellante a este, en que se xoga coa terminación do topónimo para chegar a unha palabra xa existente é o dos *xuencos* de Xove. Un pouquiño diferente é o dos *retorcidos* da Retorta (Friol), pois aí o xogo de participios é digno dos máis matinales historiadores da lingua. Teñen de peculiar estes *retorcidos* un orgullo pola súa identidade que deixaron plasmado na seguinte cantiga recollida na mesma ficha: *Xa que somos da Retorta / e nos chaman retorcidos / estamos moito no alto / non temos medo ós veciños.*

Nos exemplos que acabamos de comentar, o resultado é sempre unha palabra cunha relación completamente arbitraria cos habitantes do lugar (devida só a unha semellanza formal), pero preexistente. Os casos que imos ver agora son diferentes, trátase de topónimos modificados ós que se lles engadiu un sufixo para crear unha forma completamente innovadora, que ten aparencia de xentilicio, pero que inevitablemente transmite certa vibración depreciativa (ou polo menos esa é a nosa percepción). Mellor é ver algúns exemplos e xulgar: *barallos* de Barallobre (Fene), *cacheirentos* de Cacheiras (Teo), *corneallos* de Córneas (Baleira), *feañosos* de Feás (Aranga), *luañudos* de Luaña (Brión), *paramucos* de Páramo (Castroverde) ou *teixerudos* da Teixeira (Maceda).

3.8. Animais

Poderíase pensar que esta sección tería máis sentido despois da de plantas, pero vai aquí colocada porque en realidade ten máis que ver coa seguinte, que é a de calidades persoais. Cando empregamos o nome dun animal como alcume estamos empregando un arquetipo; nun xogo de ida e volta, tomamos a caracterización prosopopeica que del nos chegou a través da cultura para transferirla ó ser humano. Así, cando dicimos de alguén que é moi *raposo*, queremos dicir que é moi astuto, moi arteiro, como a famosa “dolosa vulpes” de Fedro. É precisamente este animal un dos que inspiran un maior número de pseudoxentilicios, pois *raposos*, *raposeiros* e *zorros* suman un total de vinte e seis ocorrencias na base do PDTG. Chama a atención que outro dos alcumes máis repetidos neste apartado sexa *cucos*, recollido en vinte enquisas, pois o cuco é un animal ó que tradicionalmente se lle atribúen as mesmas características de astucia e habilidade para conseguir os seus obxectivos có raposo. Será que non nos fiamos dos nosos veciños? Talvez estes alcumes falen máis de quen os pon que de quen os leva.

Seguindo coas aves, atopamos *corvos* en León (Portomarín), Ludrio (Castro de Rei), Muxía, Pacios (Baralla) e Salaia (Palas de Rei). Aínda que é omnívoro, vese comunmente como un carnizán, o que leva a relacionalo coa morte e, por extensión, coa escuridade e a desgraza. Incidindo neste aspecto, na parroquia de Barrán (Piñor) van un paso máis alá e colócanlles un epíteto ós seus veciños de Carballeda, ós que chaman *corvos negros*.

Como vemos, nunca se escollen animais con características nobres (afouteza, lealdade, intelixencia...), deses que aparecen nos escudos de armas das casas señoriais, e se algunha vez se fai, non se trata dos mellores exemplares. No apartado da alimentación falabamos das referencias á pobreza e á fame; pois ben, reservamos para aquí dous exemplos de animais, o can e o cabalo, que en principio transmiten calidades positivas, pero ós que se lles sobrepón unha carga de negatividade por estar famélicos. Trátase dos *cadelos fracos* de Piñeirás (Guntín), dos *facos* de Vilaquinte (Carballedo) e os *faquexos* de Cova (Pobra de Trives). Doutra banda teríamos os *moscas ladras* de Moeche, alcume en que a un animal molesto se lle suma un atributo aínda menos desexable.

3.9. Calidades persoais

Cando se trata de falar mal do veciño, para que andarmos con referencias veladas, metáforas e xogos de palabras? Nada como unha boa alusión directa ós seus defectos máis vergoñentos. A motivación para a creación dos alcumes colectivos clasificados nesta categoría adoita ser puramente subxectiva e diríase que a súa finalidade é a simple ofensa. Nótase que para isto temos ben solto o maxín, porque é, con moito, o caixote que contén unha mostra máis variada de exemplos; tantos, que ben merecerían un estudo específico. Comezaremos falando de características físicas. Son *orelludos* en Teaño (Cuntis) e *cabezudos* os seus veciños de Estacas (tamén Cuntis). Pola súa parte, en Bares, son *xorobados*, talvez pola forza implacable do nordés, que inclina a xente ó camiñar.

Hai outros alcumes relacionados con enfermidades. Temos así *tiñosos* na Baíña (Agolada), O Burgo (Lugo) e Cambados e tamén *sarnosos* en Arnosso (Pontearreas). Neste último, o xogo de palabras tiverono bastante doado de facer. Estas dúas formas fan fincapé na cuestión da insalubridade, igual que acontece cos *carrachentos* de Oza (Carballo), os *carracheiros* de Carbia (Vila de

Cruces), Mesego (Cuntis), os *carrachas* de Brocos (Agolada) e Coles e os *carrachos* de Piñeiro (Cuntis).

Algúns outros pseudoxentilicios teñen que ver co estado anímico; sempre negativo, por suposto. En Vilanova de Arousa son *tristes*, en Anxeriz (Tordoia) e Cangas, *choróns*. En Frexulfe (O Valadouro), no Mazo (Vilamartín de Valdeo) e en Vilartelín (Baralla) son *sombrizos*. Descoñecemos o porqué do seu pesar. Talvez gardase relación (novamente) coa escaseza de medios e se sentisen abatidos porque, como os de Cedeira, os de Loeda (Piñor) e os de Dadín (O Irixo), tiñan que andar *descalzos*.

Unha vertente diferente é a daqueles alcumes que fan referencia á conduta dos individuos. Antes falabamos da alimentación e da fame, pero comer en exceso tamén é un defecto imputable. Tanto, que atopamos ata vinte e oito casos de *papeiros* nos nosos materiais, mais outros catro de *papudos*, ós que hai que sumar os *lapacaldos* da Ferreirúa (A Pobra do Brollón) e de Ferreira de Pallares (Guntín) e os *lambepatos* de El Puente de Domingo Flórez (León), chamados así polos veciños de Rubiá, nunha invectiva transfronteiriza. E se comer de máis é pecado, beber en exceso non ten perdón, por iso quedaron rexistrados os *borrachos* de Abavides (Trasmiras) e Artoño (Agolada) e os máis enxeñosos *furapipas* de San Lourenzo de Oliveira (Ponteareas).

Pero lambóns e bebedores non acostuman facer mal a ninguén; hai comportamentos peores. Sempre segundo os datos do PDTG, que recolle a sabedoría popular, os da seguinte listaxe non son xentiña que mereza a nosa confianza: *comenencias* os de Rábade, *rabudos* os de Razamonde (Cenlle), *revoltosos* os de Mourengos (Vilasantar), *trampuceiros* os de Casdueiro (Pantón), *refalseados* os de Vilaverde (Palas de Rei), *mangantes* os de Celeiro de Mariñaos (Barreiros), *cacos* os de Ferrol, *roubamantas* os de Enxerto (Carballeda) e *matóns* os de Montemaior (A Laracha).

Aínda ben que sempre nos quedarán os *santos* da Puxeda (Palas de Rei).

4. A MODO DE CONCLUSIÓN

Aínda que todos estes alcumes pasan polo filtro transformador da burla, cómpre non perder de vista que, a fin de contas, o mecanismo que opera na burla é o do humor. É de destacar tamén que, grazas ós avances na educación e nas comunicacións, as rivalidades entre localidades veciñas xa non son o que eran e aquelas tensións intergrupais que moitas veces acababan por dirimirse a paus nas festas desta ou aquela parroquia son cousa xa, en xeral, do pasado. Máis pola contra, semella haber certa tendencia a aceptar o alcume colectivo como un elemento identitario que se leva con orgullo, o que explica nomes como o da *Asociación Cultural Os Torgueiros* da Gudiña ou o club de fútbol feminino *Discalzas SD* de Cedeira, por citar dous exemplos dos anteriormente comentados.

Neste traballo abordamos unha mínima parte dos alcumes colectivos recollidos no PDTG. Con el tentamos tamén poñer de manifesto a riqueza dos materiais galegos compilados por Camilo José Cela para o seu DGPE. Sería desexable que se acometese unha empresa semellante á nosa coas fichas doutros territorios, para que se divulgue este patrimonio e, ó tempo, para dar sentido ó esforzo de milleiros de carteiros que recolleron unha inxente cantidade de ditados tópicos, así como á iniciativa catalogadora do Nobel galego.

Podemos tamén sinalar que o PDTG non se esgota coa edición das fichas galegas do DGPE. A web aspira a incorporar outros materiais, procedentes de refraneiros, de cancioneros, de artigos monográficos consagrados ó tema ou, incluso, da colaboración dos propios lectores e usuarios que queiran enviar os ditados que coñezan e perpetuar así esta rica herdanza cultural.

BIBLIOGRAFÍA

- PDTG = Álvarez Pérez, Xosé Afonso (dir.) (2011-): *Portal de ditados tópicos galegos* [web]. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.es/ditados/>
- Alonso Martín, Feliciano (2005): *Refranero geográfico de Castilla y León*. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Cela, Camilo José (1972): “Dictados tópicos leoneses (La Cabrera, Babia y Laciaña)”, *Studia hispanica in honorem R. Lapesa III*, 123-146.

- (1974): “Dictados tópicos gaditanos”, en *En torno a Pemán*. Cádiz: Diputación provincial, 209-218.
- (1975): “Media gruesa de dictados tópicos del Campo Arañuelo carcereno”, en *Homenaje a la memoria de Don Antonio Rodríguez-Moñino (1910-1970)*. Madrid: Castalia, 205-222.
- (1978): “Sobre dictados y sus formas”, en Dámaso Alonso [et al.], *Libro homenaje a Antonio Pérez Gómez*. Cieza: La Fonte que Mana y Corre, vol. I, 193-209.
- (1998): *Diccionario geográfico popular de España. 1. Introducción a la dictadología tópica*. Madrid: Noesis.
- Cela Conde, Camilo José (1989): *Cela, mi padre*. Madrid: Temas de hoy.
- Cruz Herrera, M^a del Pilar (1997): *La formación de gentilicios, seudogentilicios y otros dictados tópicos en las Comunidades de Madrid y Castilla-La Mancha*. Madrid: Universidad Autónoma. Tese doutoral inédita.
- Oddo Bonnet, Alexandra (2002): “Los refranes en *La familia de Pascual Duarte*”, *Paremia* 11, 49-54.
- Sánchez Salas, Gaspar (2001a): *Estudio y análisis de topónimos de Jaén*. Madrid: Universidad de Alcalá. Tese doutoral.
- (2001b): “Camilo José Cela y la dialectología tópica: conceptualización de una nueva disciplina”, *Extramundi y los Papeles de Iria Flavia* 27, 89-110.
- (2002): *Diccionario geográfico popular de Jaén*. Barcelona: Caruena.
- Sherif, Muzafer e Carl L. Hovland. (1961): *Social judgment: assimilation and contrast effects in communication and attitude change*. New Haven: Yale University Press.
- Tejero Robledo, Eduardo (1989): “Literatura popular en la Comunidad de Madrid (Refranero. Dictados tópicos. Cancionero)”, *Didáctica. Lengua y Literatura* 1, 133-187.
- (1990): “Aproximación a la literatura geográfica popular leonesa”, *Didáctica. Lengua y Literatura* 2, 257-326.
- Vander Zanden, James (1986): *Manual de Psicología Social*. Barcelona: Paidós.

Nomes de usuario/a de editores/as da Wikipedia.

Motivacións da escolla

Adrián Estévez Iglesias
Fundación Otero Pedrayo

Esta presentación ten a súa orixe nun traballo académico feito en 2014 para a materia de Onomástica Galega, do grao en Lingua e literatura galegas da Universidade de Santiago de Compostela. Fixen unha investigación sobre os nomes de usuario das persoas que editan na Wikipedia en lingua galega, cun obxectivo duplo: dunha banda entender as motivacións á hora de escoller o dito nome, e doutra facer un corpus de alcumes e intentar comprender se existe algún patrón.

1. INTRODUCCIÓN

Tradicionalmente o termo *alcume* referíase só ao nome dado de forma coloquial a unha persoa en lugar do seu propio, “tomado dos seus defectos físicos, morais ou doutras circunstancias” (DRAG). Mais na actualidade a definición dada no Dicionario da Real Academia Galega xa inclúe unha nova acepción, a do nome de usuario ou usuaria. “(Informática): Nome, xeralmente curto e fácil de recordar, usado por un internauta ou por un grupo de internautas nas conversas, grupos de novas ou outras aplicacións de Internet para asegurar o seu anonimato”. Non obstante, o *alcume* en Internet é diferente do da vida real, pois na rede preserva o anonimato, mentres que na súa acepción usual é unha denominación usada pola contorna social do usuario coa que se coñece a persoa.

Aproximadamente a partir do ano 2000 tivo lugar a emerxencia do que se deu en chamar a web 2.0. Xurdiron varias aplicacións en Internet que permitían a interoperabilidade e colaboración entre as persoas usuarias da rede como creadoras de contido nunha comunidade virtual. Isto levou á necesidade de nos identificar ante o resto da xente como membros da comunidade, co obxecto de facilitar a comunicación. Neste traballo estúdanse este tipo de nomes escollidos polos usuarios, que denominaremos *nicks* para non confundir cos *alcumes*.

2. A IDENTIFICACIÓN DOS USUARIOS DA WIKIPEDIA

Algunhas desas webs, entre elas a Wikipedia, permiten manter o anonimato, sen que sexa obrigatorio rexistrarse. Outras moitas, como os blogs ou as redes sociais, requiren rexistrarse, pero entre estas unha boa parte dan a posibilidade de escoller o nome de usuario ou usuaria. Este é un factor moi importante, porque cadaquén escolle o nome polo que quere ser coñecido. Xa que logo, a definición dada para *alcume* empata así coa de *pseudónimo*: “Nome ficticio co que un autor asina a súa obra para esconder a súa identidade” (DRAG). Deste xeito, na Internet que hoxe coñecemos, os nomes de usuario ou usuaria están a medio camiño entre o *nick* (permite conservar o anonimato) e o *pseudónimo* (serve para rexistrar a autoría dunha obra ou colaboración).

É necesario e útil identificármonos? Na Wikipedia é posible editar de forma anónima, sen rexistrarse e escoller nome de usuario. No historial dos artigos queda gravado quen editou en cada momento, e se se edita de forma anónima queda rexistrado o enderezo IP (do inglés *Internet Protocol*) de acceso. Mais ter un nome de usuario ou usuaria facilita a comunicación. Entre as persoas que editan de forma habitual, é frecuente interactuar con outros usuarios e usuarias, xa sexa para pedir axuda, dar consellos a usuarios novos ou pedir explicacións. Amais, só os usuarios e usuarias rexistradas poden participar nas votacións que se levan a cabo, entre outras as que establecen as normas e políticas da Wikipedia.

O nome de usuario ou usuaria escollido é válido para todos os proxectos Wikimedia (por exemplo, se me rexistro na Wikipedia en lingua galega como *Pepiño do Bolaño*, este nome servírame para o Wiktionary en inglés, WikiData ou Commons, entre outros). Non obstante, non se pode escoller *calquera* nome: existen normas ao respecto, para evitar que haxa suplantacións de identidade, que haxa nomes ofensivos (insultos, descualificativos) ou promocionais (dunha determinada marca con intereses comerciais, por exemplo). Os nomes de usuario poden incluír caracteres alfanuméricos e utilizar distintos alfabetos. Porén, non pode haber nomes de usuario repetidos, polo que é posible que o alcume que queiramos escoller xa fose elixido por outra persoa. Doutra banda, é posible mudar o nome, se a persoa o solicita.

No movemento wiki, cada vez ten máis importancia o factor humano. Recentemente vén de constituírse A3Gal (Asociación de Amigos e Amigas da

Galipedia e o Coñecemento Libre). Os encontros presenciais son habituais, amais de estar promovidos pola Fundación Wikimedia. Nestas xuntanzas o alcume adoita quedar á marxe, pero en ocasións unha persoa está tan asociada ao seu nome de usuario que o resto do grupo se dirixe a el co dito apelativo, sen que isto sexa un problema.

Desde que comecei a editar de forma habitual na Wikipedia, en agosto de 2007, consecuentemente iniciiei relacións virtuais co resto da comunidade. Intrigoume o apelativo elixido por algunha das persoas e comecei a preguntarme a que se deberan as escollas. De forma intuitiva vin que algúns deles eran máis transparentes e outros máis opacos. Detrás dos apelativos aparecían diversos motivos, como antropónimos, topónimos, datas, oficios ou afeccións, e supuxen que as eleccións dos alcumes ou *nicks* obedecen a diferentes motivacións.

Na Wikipedia en lingua castelá existe unha subpáxina de carácter non enciclopédico¹ onde as persoas usuarias poden expor as motivacións que as levaron a escoller o seu nome de usuario. Porén, estes só aparecen ordenados seguindo un criterio alfabético, sen seren analizados nin categorizados. Até onde eu sei, non existe unha páxina similar noutras linguas.

Ao ser este un fenómeno recente non hai aínda moita bibliografía sobre nicks e alcumes en chats e redes sociais. A principal investigadora ao respecto é a autora francesa Marcienne Martin, da Universidade de La Réunion, que dedicou a este tema a súa tese en 2005, o que sería o xerme das súas obras posteriores (2006, 2012). Os seus traballos teñen por obxecto a análise das novas construcións identitarias do suxeito comunicante xeradas polo uso de Internet. Estas construcións defínense tanto a través do pseudónimo escollido, como mediante o propio código de idioma establecido polas persoas usuarias desa ferramenta de comunicación. Estuda o uso do pseudónimo en Internet como alternativa antroponímica única, ao identificar un espazo social específico e diferente dos que existen na vida real e examina a influencia da esfera privada dos internautas na escolla do nome. Ten en conta diversos aspectos envolvidos neste proceso: semióticos (a xénese do nome), antropolóxicos (a construción identitaria), culturais (influencia do medio no comportamento e nas eleccións do individuo), sociolóxicos (a integración e o funcionamento do individuo en sociedade), semánticos, pragmáticos e mediáticos (diferentes formas de comunicación condicionados polos medio de comunicación de que se trate).

¹ https://es.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Significado_de_los_nombres_de_usuario

3. CUESTIONARIO

Para facer o corpus de nomes e coñecer as motivacións, o primeiro paso foi elaborar un cuestionario. As preguntas feitas buscan relacionar os nomes de usuario con diversos aspectos persoais, como a idade, o lugar de procedencia, o traballo e a formación académica, ou os intereses particulares:

- En que ano naciches? Es home ou muller? En que aldea, vila ou cidade vives?
- Cal é o teu nivel de estudos? Estudas na actualidade? Traballas na actualidade? De que?
- Cal é o teu nome de usuario? Cal é o teu nome real (contesta só se ten relación directa co teu nome de usuario)?
- O teu nome de usuario correspóndese con algún enderezo electrónico?
- De ser así, ese enderezo electrónico é de uso persoal, profesional ou ambos os dous?
- Utilizas este mesmo nome de usuario noutras redes sociais, foros ou páxinas web?
- A que se debeu a escolla deste nome?
- Foi o primeiro que seleccionaches ou preferías outro pero xa estaba seleccionado?
- Buscas que o teu nome se identifique cunha lingua determinada? Por que?
- Coñeces persoalmente algún outro usuario da Galipedia?
- Coñécíalo xa antes de comezares a editar?
- Pensas que o teu alcume pode influír na relación con outros usuario da Galipedia? Por que?
- Tes foto propia na túa páxina de usuario?
- Hai algunha cousa máis que queiras comentar?

Envieino a 150 persoas. O criterio escollido foi preguntarlle a aquelas con máis edicións na Wikipedia en lingua galega, estivesen ou non activas no momento en que o mandei (ao respecto, é preciso sinalar que o número de edicións non é un criterio que sinale a maior ou menor implicación da xente no proxecto, nin serve para xulgar o valor e as achegas dunha persoa en particular). En maior ou menor medida tiña trato persoal con elas, e a solicitude foi feita a través do correo electrónico ou, no caso de non sabelo, a través da propia páxina de conversa da Wikipedia. No correo electrónico no que se solicitaba a colaboración explicitábase que a información persoal é confidencial e que se respectaría o anonimato dos pseudónimos, pois o propósito non é identificar os alcumes, senón intentar comprender a que obedecen.

Preguntei a que se debía a escolla deste nome e se era usado noutras redes sociais, foros ou páxinas web. Cabía a posibilidade de que o nome de usuario non fose a primeira opción escollida –pois non se poden repetir– e que alguén escollese antes outro que xa estivese seleccionado. Algunhas das persoas consultadas teñen fotografía na súa propia páxina de usuario (espazo non enciclopédico onde cadaquén pode presentarse).

Preguntei se se buscaba que o nome se identificase cunha lingua determinada e se pensaban que o alcume podía influír na relación con outros usuarios da Galipedia. Preguntei tamén se a persoa coñecía persoalmente algún outro usuario da Galipedia, e se era así, se o coñecía xa de antes de comezar a editar. Para rematar, deixei aberta a posibilidade de que comentasen o que quixesen.

4. RESULTADOS XERAIS

Responderon a enquisa en total 65 persoas (algunhas máis das esperadas), das cales 60 foron homes e só cinco mulleres. Isto responde en certa medida á participación na Galipedia e na Wikipedia en xeral: calcúlase que só o 15 % das persoas que colaboran na versión en inglés son mulleres, o cal afecta aos contidos da mesma. Na actualidade, na Galipedia a porcentaxe é similar: as achegas ao longo dos 15 anos que leva activa foron principalmente feitas por homes.

Respecto á idade, non se puido establecer un patrón: respondeu xente de entre 18 e 74 anos, destacando o espectro entre 25 e 35 anos. Estas persoas, nadas na década de 1980, son as pertencentes á coñecida como xeración Y, que viviron na súa xuventude o cambio do mundo analóxico aos medios dixitais. Están precedidos pola xeración X, que viviron na súa mocidade a chegada de Internet, e veñen seguidos pola xeración Z, acostumada a Internet e as novas tecnoloxías xa desde a infancia. A socioloxía contemporánea defende que despois da xeración Z (nada a comezos do século XXI) chegou a xeración T, afeita aos trebellos táctiles xa desde cativos. Xa que logo, os membros da xeración Y ou *millennials* son (somos) quen vivimos na mocidade a emerxencia da web 2.0, polo que estamos máis habituados a escoller alcume para usar nas redes (Baird 2015).

Respecto á procedencia, 50 persoas residen en Galiza e 11 non. A maioría das persoas son dun contexto urbano, o que vai parello á realidade demográfica do noso país (máis persoas das provincias da Coruña e Pontevedra, e menos das

de Lugo e Ourense). Se ben existe unha fenda no acceso á rede no rural, isto non é unha limitación para ser parte de forma activa das comunidades virtuais. Da xente de fóra de Galiza, 9 persoas residen no resto do estado, outra en Escocia, outra en Bangladesh e outra nos EUA. Tanto o feito de residir no rural como na emigración pode estar relacionado co feito de escoller un alcume que responda á necesidade de identificarse con esa situación.

As persoas que responderon teñen en xeral unha boa formación académica, pois 45 das persoas (máis de dous terzos) remataron os estudos universitarios, e outras 8 están a estudalos na actualidade. 40 persoas están a traballar na actualidade, 11 non e 5 non responderon. Das que traballan, 13 son docentes, 6 funcionarios e 5 informáticos. Estas dúas preguntas (formación académica e situación laboral) foron pertinentes para coñecer se a motivación estaba relacionada con estes aspectos.

Á marxe das inquiredanzas onomásticas, a enquisa serviu para sermos conscientes da pouca diversidade respecto ao grupo humano que edita na Wikipedia (perfil de varón de mediana idade, urbano, con estudos avanzados, políglota e con competencias dixitais).

4.1. As motivacións onomásticas

A metade dos nomes de usuario (33) están relacionados co propio nome da persoa. Dentro deste grupo, establecín cinco subcategorías:

- Nomes propios (13), dos cales seis conteñen só o nome: *Basilio*, *Lara*, *Nicole*, *Servando2* [tivo un problema coa primeira conta que creara, chamada *Servando*], *Xosé* e *Xosé Antonio* [variante galeguizada do nome oficial, *José Antonio*]. Outros sete conteñen o nome e o primeiro apelido: *Eva Fuentes*, *Iago Pillado*, *Miguel.lima*, *Ramiro Torres*, *Xabier Cancela*, *Victoriaogando* e *Xabier Cid*.
- Acrónimos (11). Cada un obedece a un motivo particular, sen que se poida establecer unha mínima categorización: nome e parte do apelido (*Andrespe* < Andrés Pérez) inicial do nome e apelido (*Atobar* < Alejandro Tobar; *Tfeliz* < Tiberio Feliz), inicial do nome e parte dos apelidos (*Agremon* < Antonio Gregorio Montes; *Lmbuga* < Luís Miguel Bugallo), nome e parte dos apelidos (*Angeldomcer* < Ángel Domínguez Cerdeira), nome e iniciais dos apelidos (*Elisardojm* < Elisardo Juncal Muñiz), alcume e iniciais dos apelidos

(*Estevoaei* < Estevo e iniciais de Adrián Estévez Iglesias), parte do nome e apelido (*Krisko* < *Christian Marco*), parte do nome e apelido enteiro (*Mgl. branco* < Miguel Branco [apelido galeguizado]) e parte do apelido *Xas* < Manuel Igrexas).

- Combinacións con topónimos (3): *Albert Galiza* (Alberte, que se rexistrou cando estudaba en Madrid), *Loischantada* (Lois, que vive na Coruña mais é orixinario da vila de Chantada) e *PepedoCouto* (Xosé Couto, do barrio do Couto, no concello de Narón).
- Combinacións con cifras (2): *Anton45* (Antón e unha cifra aleatoria, unha das opcións que recomenda o propio sistema como posibilidade) e *JaviP96* (Javier Peña, nado en 1996). Esta variante é quizais unha herdanza da época dos rexistros de correo electrónico, cando era habitual incluír unha cifra para indicar a idade, o ano de nacemento ou simplemente unha querenza numérica particular.
- Variantes do nome (4): *Adorian* (Adrián en xaponés), *Beninho* (alcume derivado de Beni, á súa vez de Benedicto), *Imxavitooh* (derivado de Xavi, aínda que non se explica o proceso) e *Xoacas* (alcume agarimoso de Xaquín). Outro caso singular é o de *Nachonion*, referido ao hipocorístico de Ignacio máis o termo “nion”, que significa freixo en gaélico (este rapaz é enxeñeiro de montes).

Os outros 32 nomes de usuario non son transparentes e obedecen a distintas motivacións.

- Catro usuarios usan un alcume co que son coñecidos, xa sexa o propio (*Piquito*, como é chamado pola súa muller) ou de carácter familiar (*Lajoeiro* e *Pementa* son os alcumes dos avós dos usuarios). Pola súa banda, o usuario *Vilachán* escolleu ese nome porque é o segundo apelido da súa nai, de pouca frecuencia en Galicia (60 ocorrencias).
- Esta categoría cabería en certo modo incluíla no apartado anterior, pero preferín considerala xunto aos nomes non transparentes, ao non estaren directamente relacionados co nome propio da persoa.
- Catro usuarios buscan identificarse cun lugar: é o caso de *Gallaecio*, *Ibercastell* (de Ponferrada, identificase coa península Ibérica e con Castela e León), *Paradanta* (o monte da Paradanta, preto das Neves, e comarca do sueste de Pontevedra) e *Pontesiño* (parroquia da Ponte, en Silleda. O usuario non explicou cal

é o xentilicio dado aos habitantes da parroquia). Entra en relación cos tres nomes de usuario que mesturaban antropónimo e topónimo.

Por outra banda, o usuario *Porto* é alguén a quen lle gusta viaxar e o día en que se rexistrou visitara esa cidade portuguesa. Entende que ese nome de usuario amosa similitudes entre a cultura galega e a portuguesa.

- Oito usuarios usan léxico que se identifica coa lingua galega: o usuario *Fendetestas* entende que ese termo é representativo galego, do que está orgulloso; *Ogalego.gal* é o administrador dunha web con ese nome con exercicios para a aprendizaxe da lingua; *Furagaitas* é unha palabra de uso familiar deste home, da zona de Arteixo; *Pexego* é o nome dunha froita que lle gusta a esa persoa; *VaiPolaSombra* é unha expresión usada pola avoa do usuario. Destes seis usuarios, dous deles elixiron un termo que lles dese certo anonimato: *Calq* (de calquera) e *Nemigo*. Pola súa banda, un usuario buscou un nome que o identificase coa lingua aragonesa, *Chabi1*, pois nesa lingua o nome *Xabier* adoita escribirse *Chabier*.
- Catro usuarios escolleron un termo relacionado coa súa profesión: *Lameiro* é unha homenaxe ao veterinario ourensán Xavier Prado Rodríguez, escritor de poesía e teatro co pseudónimo *Lameiro* na revista satírica compostelá *El Cínife* (quizais por considerar *Lameiro* variante do seu primeiro apelido, *Prado*). Este xogo de reinterpretar o apelido propio era ata certo punto habitual nos autores galegos de finais do século XIX e comezos do XX: Luís Otero Pimentel asinou como *L. de Outeiro*, e Otero Pedrayo firmou como *Cerro de los Llanos*. Doutra banda, o historiador *Carronada* seleccionou o nome en castelán dunha peza de artillería mencionada na novela histórica *Trafalgar*; *Sobreira* usa este nome polo seu interese na botánica e como homenaxe a Xoán Sobreira Salgado (o padre Sobreira); *Xoio* é un biólogo que escolleu este nome pola súa brevidade e eufonía, máis alá dun posible significado metafórico da planta.
- Once persoas escolleron o seu nome de usuario en base a diversos intereses culturais:
 - Literatura: *Almaffi* é unha referencia ao escritor italiano Mario Maffi, de quen esta persoa leu con agrado o libro *La cultura underground*;
 - Música: *FleaRHCP* refírese ao grupo de California Red Hot Chili Peppers e ao alcume de Michael Peter Balzary, o seu baixista;

Moda: *Pernet* é o apelido da crítica de moda estadounidense Diane Pernet, considerada pioneira no seu campo nos medios dixitais.

Deporte: *Vivaelcelta* fai referencia ao club de fútbol vigués (rexistrouse primeiro na Wikipedia en castelán, e o nome de usuario mantense para todos os proxectos de Wikimedia);

Historia: *Gallaecio* débese ao interese pola historia, adaptación do nome dun personaxe da película *Gladiator* chamado Hispano; este nome, amais de referencia histórica, estaría relacionado co apartado de vencello a un espazo xeográfico. Pola súa banda, o usuario *Silverfox* (*raposo prateado* en inglés) escolleu ese nome en homenaxe ao militar alemán Erwin Rommel, alcumado *The Desert Fox* pola prensa británica.

Mitoloxía: *Breogan2008* é un personaxe que representa o pasado mitolóxico de Galiza; o usuario non deu explicacións respecto á cifra. *Woden* é o deus xermánico da inspiración, a furia e a adiviñación.

Informática: o usuario *Furado* identifícase con este nome, relacionado coa capacidade para chegar a pequenos recunchos a través de sistemas informáticos.

Idiomas: o usuario *Sernostri* indica que o seu nome é unha tradución chafalleira de “ser dos nosos”, mesturando o termo galego ‘ser’ co italiano ‘nostri’.

Física: *Amperio* escolleu ese nome logo de resolver un problema desta materia na escola.

4.2. Lingua

Máis da metade das persoas, até corenta, non procuran identificar o seu nome cunha lingua concreta; delas, a maioría indica que non pensou no asunto ao se rexistraren. 23 persoas si que buscan unha identificación: 21 co galego, unha co aragonés e unha co xaponés. As persoas que queren ter unha identidade lingüística en xeral fano por unha cuestión cultural máis que política (se é que poden separarse por completo estes dous aspectos): procúrase a difusión na rede da lingua galega. Isto entra en relación cunha certa militancia dupla, pois ao tempo que se edita na Wikipedia por favorecer o coñecemento libre, faise en lingua galega para termos na lingua propia unha enciclopedia de contido universal. En recoñecemento ó labor dos seus usuarios e usuarias, no ano 2018 a Galipedia

recibiu os premios Xoán Manuel Pintos do Concello de Pontevedra e Rosalía de Castro da Deputación da Coruña á Normalización Lingüística.

CONCLUSIÓNS

Como conclusión, debo sinalar que en boa medida os resultados foron os agardados: a maioría son nomes persoais e outros obedecen a diferentes motivacións, das cales algunhas eran máis deducibles e outras menos. A investigación serviu para comprender algúns destes nomes de usuario pouco transparentes. A maiores, algunhas das explicacións valéronme para formular hipóteses de cara a entender o significado doutros nomes de usuario de persoas que non contestaron o cuestionario.

Amais dos datos indicados, na enquisa incluíanse outras preguntas para saber se o alcume empregado era utilizado ben no correo electrónico, ben noutras redes, foros ou webs; porén, a xente non se implicou moito nas respostas e os resultados non foron moi concluíntes.

Preguntábase tamén se a xente pensaba que a escolla do nome de usuario podería influír na percepción que o resto da comunidade podía ter de cada persoa e, por tanto, na relación co resto da xente. A maioría da xente non cre que se deba prexulgar polo nome e entende que as relacións non deben estar marcadas por este factor. Algunhas persoas dixeron que preferían falar con usuarios que teñen un nome transparente. Polo xeral, asúmese que as persoas que editan de forma anónima, sen escoller nome de usuario, non queren ter continuidade no proxecto ou non queren establecer contacto con outras persoas.

Algo que me sorprende é que varias persoas, máis do que cabería pensar, comentaron que no momento de se rexistrar non eran conscientes de que o seu papel na Wikipedia ía ser tan activo como finalmente foi. Algunhas desas persoas manifestaron que de saber que ían editar tanto e que ían ter unha relación tan intensa co resto da comunidade de editores, escollerían outro nome. Mais a pesar de existir a posibilidade de modificar o nome de usuario, están xa tan afeitos ao seu alcume que agora decidiron seguir con el.

Outra das preguntas era se a opción escollida fora a primeira elección ou se o nome preferido xa estaba tomado. Na gran maioría dos casos non houbo problema e poucos usuarios tiveron que facer unha segunda escolla; dentro desta

casuística, a maior parte das eleccións consistiron en variar lixeiramente a primeira opción ou engadir un apelido.

Os datos amosan en xeral un forte vínculo das persoas coa súa terra, xa non só polos casos explícitos en que se fai referencia no nome de usuario ao lugar de procedencia (*O Couto, Galiza...*). En xeral enténdese que as persoas que colaboran na Wikipedia teñen un interese cultural, e no caso da lingua galega existen tamén motivacións de militancia na defensa do uso do galego.

Dáse o caso curioso de que varias das persoas consultadas, colaboradoras habituais da Galipedia, contan con artigo de seu na Wikipedia por teren relevancia enciclopédica. Seis persoas están nesta situación; quizais haxa máis pero prefiran permanecer no anonimato. Desas seis persoas que colaboran na Wikipedia e teñen artigo nela, tres teñen un nome de usuario bastante transparente (*Xabier Cid, Ramiro Torres, Atobar*), un derivado (*Xas*, de Igrexas) e outros dous sen relación co nome real (*Lameiro e Xoio*). Nos artigos sobre eles indícase que son editores da Galipedia, pero sen indicar o seu nome de usuario.

En xeral quedei moi contento coa implicación da xente. Houbo varios agradecementos e mostras de apoio pola realización deste traballo. Despois de rematalo comentei os resultados acadados en varios encontros estatais e internacionais (*Conferencia Celtic Knot* en Gales; *Wikimania 2018* en Cidade do Cabo; *Xornadas de Wikimedia España* en Murcia e Gasteiz) e as persoas coas que falei explicáronme que en termos xerais os datos son extrapolables a outras wikipedias. Tamén noutras linguas a maior parte dos alcumes teñen relación co nome propio e hai variantes relacionadas coa procedencia xeográfica, intereses particulares ou datas. Do mesmo modo, nas wikipedias de linguas minoritarias ou minorizadas, como o galés ou o éuscaro, existen tamén usuarios e usuarias que se queren identificar cun determinado idioma.

BIBLIOGRAFÍA

- Baird, Carolyn (2015): *Myths, exaggerations and uncomfortable truths: The real story behind millennials in the workplace*. Nova York: IBM Institute for Business Value. Disponible en <https://www-935.ibm.com/services/us/gbs/thoughtleadership/millennialworkplace/>
- DRAG = González González, Manuel e Antón Santamarina (dirs.) (2006-): *Diccionario da Real Academia Galega* [web]. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/diccionario>
- Martin, Marcienne (2005): *Les constructions identitaires du sujet à travers la mise en place de pseudonymes et l'émergence d'un nouveau code langagier via l'outil Internet*. La Réunion: Université. Tese de doutoramento. Disponible en <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00484359>
- (2006): *Le pseudonyme sur Internet. Une nomination située au carrefour de l'anonymat et de la sphère privée*. Paris: L'Harmattan.
- (2012): *Se nommer pour exister. L'exemple du pseudonyme sur Internet*. Paris: L'Harmattan. [Traduc. ao inglés: *A Name to Exist: The Example of the Pseudonym on the Internet*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016].

II

Perspectivas multidisciplinares no estudo da onomástica. Mesa redonda

Coa faz á terra volta. Toponimia e poesía en Eduardo Pondal /
/ MANUEL FERREIRO

A toponimia nos estudos ecolóxicos / JAIME FAGÚNDEZ

A toponimia galega e a Alta Idade Media.

A utilización de bases de datos toponímicas no estudo e
a xeolocalización do tempo histórico /

/ MARCOS FERNÁNDEZ FERREIRO E JOSÉ CARLOS SÁNCHEZ PARDO

Coa faz á terra volta.

Toponimia e poesía en Eduardo Pondal

Manuel Ferreiro
Universidade da Coruña

Eduardo Pondal (1835-1917), unha das figuras fundamentais da tríade de poetas do Rexurdimento, tivo unha traxectoria biográfico-literaria que o consolidou, tras a morte de Rosalía en 1885, como poeta nacional até o seu pasamento no día 8 de marzo de 1917. Aínda que médico por formación académica, iníciase na escrita poética desde moi novo e xa desde os seus primeiros textos literarios expresa a asunción dunha misión bárdica, liberadora do pobo galego a través da súa poesía.

Neste sentido, Pondal asume, manifesta e materializa literariamente unha firme vontade patriótica, que acha correspondencia na permanente reivindicación nacionalista *avant la lettre* que se percibe explícita nos seus textos poéticos e, indirectamente, noutros textos complementarios. Así deben ser contextualizadas e explicadas as alusións aos nacionalistas gregos e irlandeses (Marco Botzaris, Daniel O'Connell, Charles S. Parnell; vid. QP 77¹), a nacións europeas en proceso de liberación nacional (Polonia, Serbia, Ucraína...; vid., por exemplo, PM 62, PM 76²) ou con movementos de resistencia nacional (Cataluña, Escocia; vid. PM 21, PM 116) ou, aínda, a composicións dalgúns textos explicitamente anticasteláns, como símbolo de España, xa que Castela é considerada como “a gran prostituta / d’España no centro” (vid., entre outros poemas, PM 21, PM 22, PM 23 ou PM 61).

No entanto, e como contraste, en *Queixumes dos pinos*, a obra-mestra pondaliana, non achamos absolutamente ningunha ocorrencia da voz *galego* (*gallego*

1 As referencias aos poemas de Eduardo Pondal son feitas a partir da edición da súa *Poesía Galega Completa* (Pondal 1995-2005) en Edicións Sotelo Blanco (Santiago de Compostela), coas seguintes siglas: QP (= *Queixumes dos pinos*, vol. I, 1995), PI (= *Poemas Impresos*, vol. II, 2001), PM (= *Poemas Manuscritos*, vol. III, 2002).

2 Sobre este poema véxase Fernández Pérez-Sanjulián (2017: 170-171).

na lingua da época), que só se manifesta significativamente coa determinación *de Breogán (xente, fillos, raza... de Breogán)*. Para encontrarmos o noso xentilicio temos de recorrer a poemas impresos non recompilados polo poeta en libro ou aos poemas que deixou manuscritos, de todos os xeitos con moi poucas atestacións. Dun modo moi similar acontece co etnónimo Galiza ou Galicia, que só acharemos nun único poema de circunstancias: o nome da patria aparecerá sempre coas metafóricas denominacións *Erín* (ou *Erim*) e *Suevia* (e *Celtia* nunha ocasión), ou, aínda máis frecuentemente, nomeada novamente a través de sintagmas do tipo *terra / fogar / nazón / patria... de Breogán*.

Fronte a esta realidade elusiva, Eduardo Pondal delimita e xera na súa poesía a través da utilización de centos de topónimos un mapa simbólico que se circunscribe ao que podemos denominar –*grosso modo*– Bergantiños, verdadeira metonimia da nación galega enteira. Como é sabido, o poeta viviu toda a súa vida na Galiza, pois só pasou uns días por Madrid para facer as oposicións a médico militar, que exerceu durante dúas ou tres semanas na asturiana Fábrica de Armas de Trubia. Agás estas dúas saídas extragalegas, a que podemos sumar unha estadía duns meses en Ferrol, onde traballou como médico da Armada, Pondal morou sempre nos *pátridos eidos*, coa Ponteceso como centro permanente da súa existencia, e con dúas cidades de referencia: Santiago de Compostela, onde estudou Medicina e participou en eventos político-literarios durante a súa mocidade (lémbrese o Banquete de Conxo, en 1856), e A Coruña, cidade onde publicou *Queixumes dos pinos* en 1886 e onde pasou despois longos períodos, sobre todo a partir da súa instalación definitiva en 1908 até a súa morte en 1917. Así pois, Eduardo Pondal criouse e permaneceu a maior parte da súa vida nas terras de Bergantiños e territorios adxacentes, tal como se pode confirmar a partir da documentación conservada e dos datos biográficos coñecidos: á parte do Ponteceso nativo, o Bardo pasou tempadas longas como estudante inicial en Vilela de Nemiña (Muxía), mais tamén, en diferentes épocas, noutras vilas e comarcas próximas, cales Laxe, Corcubión ou Carballo, para alén das antecitadas estadias nas cidades de Santiago e A Coruña.

Esta vivencia da *nativa terra propria* proporcionoulle un coñecemento da terra que tripaba non só como habitante e viandante mais tamén como cazador e excursionista consciente, tal como se desprende da súa correspondencia³. A

3 As cartas citadas poden verse en Ferreiro 1991: 73-253, e 2017b: 155-232.

práctica da caza é atestada nunha carta a Rosalía (“Como bien, cazo mucho, y duermo mejor”; 31/III/1864). Nas moitas cartas escritas a Manuel Murguía pode percibirse como Pondal percorría o territorio por razóns diversas:

Mi querido amigo: Incluyo a V. la adjunta inscripción que dicen aquí hallarse grabada en una piedra natural del monte Pindo... Ni yo ni nadie de este pueblo supo descifrarla. V., que tiene en estas cosas vista más penetrante, descubrirá su verdadero sentido y la época a que pertenece. (3/II/1867)

Grato es sin duda vagar libremente por los patrios montes; no obstante, al sentarme sobre alguna roca del cabo de Nariga a la hora del crepúsculo, no puedo con mi corazón y me asalta una imperiosa pregunta: Y bien, ¿qué rumbo piensas dar a tu existencia? Basta de vacilaciones y de errores. Al fin, cuento 33 años. (5/III/1869)

Hace ya unos cuantos días que estoy en Corcubión. Acordándome de V., y por no perder el tiempo, he hecho una excursión al cabo de Finisterre; y tuve ocasión de observar, con este motivo, que las peregrinas afirmaciones históricas de Vicetto con respecto al Ara-Solis de los romanos, lo mismo que los ridículos detalles arqueológicos en que entra en la descripción de un supuesto templo al sol, son una serie de imposturas horribles por las cuales no se puede pasar al ver los sagrados fueros de la austera crítica tan maltratados. (6/II/1867)

Que Pondal realizaba decote excursións é tamén confirmado polas advertencias que seu irmán Cesáreo lle fai sobre os excesivos gastos que se derivaban desas viaxes (23/IV/1889):

Que tus hermanas te hayan atendido como un hijo siempre que estubiste a su lado, sin que te costase dispendio alguno, bien hecho estuvo; pero que esas consideraciones, que nunca reconociste, se alarguen a sostener los gastos de tus excursiones a su cuenta, míralo bien, que el deber de los hermanos tiene un justo límite.

A partir, pois, do coñecemento do espazo físico, Eduardo Pondal multiplica as referencias toponímicas nos seus poemas, concentrando o foco creativo nos “eidos nativos”, *lato sensu*, e dándolle visibilidade ás terras do bardo –persoa real e, asemade, personaxe literario– que clama pola redención da patria. Así, fixa un territorio conformado por un *continuum* xeográfico-natural entre comarcas contiguas (Bergantiños, Xallas, Soneira e parte de Fisterra), que comprende, en total, catorce concellos: Cabana de Bergantiños, Carballo, Coristanco, A Larcha, Laxe, Malpica e Ponteceso (e mais a parroquia de Anxeriz, no concello de

Tordoia), da comarca de Bergantiños; Mazaricos e Santa Comba, pertencentes a Xallas; Camariñas, Vimianzo e Zas, da comarca de Soneira; e, finalmente, Muxía e Dumbría, da comarca de Fisterra.

Naturalmente, o territorio estritamente pontecesán é o que conta con máis referencias na produción pondaliana. Eis un mapa do concello da Ponteceso cos

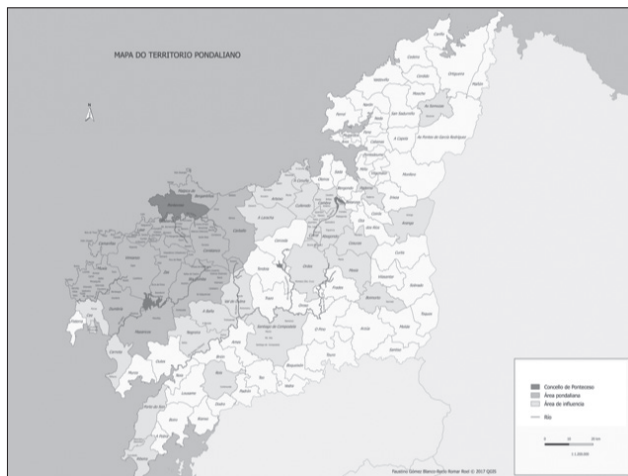

Mapa 1. Apéndice cartográfico de Rocío Romar Roel e Faustino Gómez Blanco; Ferreiro 2017a.

topónimos presentes nos poemas ‘xeográficos’ máis representativos⁴:

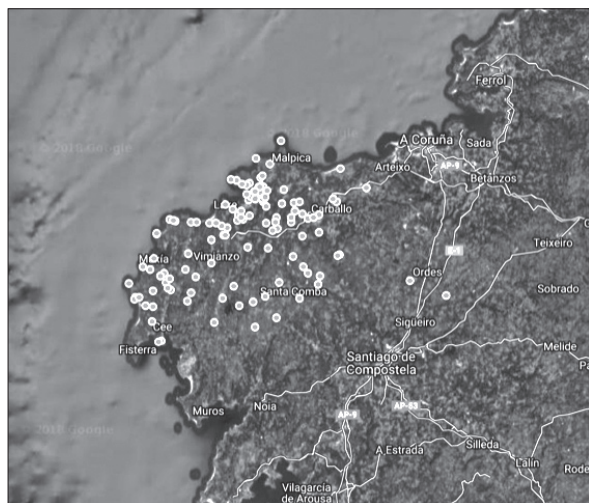
Ultrapasando a *pequena Ponteceso*, a lírica pondaliana tece e estende unha mesta rede de referencias toponímicas de todo tipo que se concentran na rexión do poeta, por máis que existan esporádicas presenzas de topónimos de terras veciñas, tal como unha representación cartográfica reflicte, explicitando o mapa da “xeografía pondaliana”:

4 Os mapas 1 e 2 foron elaborados a partir dos 84 poemas pondalianos antoloxizados en Ferreiro (2017a).

Mapa 2. Apéndice cartográfico de Rocío Romar Roel e Faustino Gómez Blanco; Ferreiro 2017a.

Para alén de representacións cartográficas, a través de Google Maps pode verse a concentración toponímica que xustifica o concepto *xeografía pondaliana*, referente real do mapa simbólico creado polo poeta:

Mapa 3. Mapa do territorio pondaliano realizado con Google Maps por Xosé Francisco Cotelo Torrado 2017: 18⁵.

5 <https://drive.google.com/open?id=1Yrb3nT1ETaoktsqnZgL5dUDxkpovdte&usp=sharing>

En conxunto, a onomástica toponímica (topónimos, orónimos, litónimos, hidrónimos, epónimos...) seleccionada por Pondal para a converter en materia poética, caracterízase pola procura dunha singularidade (derivada da súa conformación formal ou da súa capacidade evocadora), feito que explica que estas referencias onomásticas da produción poética do Bardo bergantiñán sexan maioritariamente de orixe prelatina e xermánica.

En calquera caso, na poesía de Eduardo Pondal podemos achar evocacións poéticas, con tratamentos literarios diversos, de múltiples lugares e os seus topónimos, que van alén de simples elaboracións poéticas de teor paisaxístico. Véxase, como mostra, un breve poema evocador das formacións rochosas de Pasarela, lugar xeolóxico e xeograficamente senlleiro, preto do monte Gundar (que deu nome a un dos bardos pondalianos), ben próximo do figueiral de Mórdomo, un amoroso *locus amoenus* da súa poesía:

Penedos de Pasarela,
cando vos vexo, penedos,
suspiro d'amor por ela.

(Pondal 1995: I, 33)

Para alén destas creacións poéticas arredor de topónimos, a biografía do poeta está presente en numerosos textos da súa lírica. Un exemplo significativo é o poema centrado na evocación dos anos escolares do futuro bardo en Vilela de Nemiña, con afectiva lembranza dos compañeiros e da súa procedencia:

Ó abrigo de vento circio,
sentada ó pé dos valados
qu'hai nos Casás de Nemiña,
os cabelos pieitando
cun lindo pieite d'ouro
que deslumbraba ó miralo,
cantaba a fada Rouriz
cousas do tempo pasado:

«Eran Manoel Leis e Baña,
Barrentos, Lastres e os Paz;
eran Piñeiro e Leis Busto,
Ruíz, Canosa e Currás;
Arxomil, o da Redonda
(nunca se m'esquencerán),
Pedro Rodríguez, Ocampo,

Lourenzo e Castro Romai;
Francisco, de Castiñeira,
Cristovo, morto en agraz;
Mauro Fernández, Menecho,
Manoel Romero e Pon...al».

Esta parte do seu canto
ben non se poido escoitar
(sopraba o aire mui recio
nos valados dos Casás),
e, cal son de doce corda,
ó lonxe foi espirar.

«Lastres era de Muxía,
a areosa, a seca, a triste;
Leis era de Suxo e Ocampo
da terra de Villarmide;
Leis Busto, de Coucieiro,
Barrentos, de Morpeguite;
de Corcubión os outros
non eran fóra dos lindes;
os outros, ouh Bergantiños!,
todos ti nace-los viches.

Estes foran os rapaces
que nunca me saírán
da memoria, porque un tempo
soían ben alegrar
estes lugares qu'agora
mui sós e tristes están.

Ouh rapacetes rebertes,
de tenro corpo lanzal
e tan libres com'os corvos
do facho de Touriñán,

nas c'lunas do meu palacio,
que baixo da terra está,
os vosos nomes garridos
para sempre hei de gravar».

(Pondal 1995: I, 56-58)

Por outra banda, a biografía do real Eduardo Pondal transparece en múltiples composicións, agora transmutado tamén en bardo enunciador da mensaxe profética polas terras bergantiñas. Véxase un significativo texto, en que un bárdico Pondal regresa de *lonxes terras* á terra natal, que o non reconece:

Volvendo de lonxes terras
con suidás no corazón,
vin dispois de longos anos
ond'a miña crianza foi:
pasei pola Ponteceso,
cheo d'ansia e de temor,
por ver se me conocía
a terra que me criou,
qu'o corazón vai temendo
n'atopar o que deixou.

Subín pola correduira,
qu'afonda-lo tempo soi;
abrín da Bouza a cancela,
que chiou cun triste son;
fun p'lo camiño do Couto,
que vai por riba do arró;
seguíñ por aquel camiño,
qu'o carro e o tempo escavou,
e ao pé daquela crus,
qu'ergueran nosos avós,
contemprei meu val nativo
con triganza e con tembror,
e afogada polas bágoas
escramei con triste voz:

«Val garrido, val garrido,
o da miña criazón,
ouh val, xa non me conoces,
tan mudado, ouh val, estou?
*Certo, ti ére-lo mesmo,
mas eu o mesmo non son.*

Certo, este é Lestemoño,
cos seus prados arredor;
aquele é de San Vicente
da Graña o rueiro bo;
aquele outro é Carballido,
a Cepeira má[i]s acó;
e Zrezo, e a Brixería,
e o Briallo no seu altar;
e o Couto e o seu campanario,
garrido e branqueador;
e Currás e a Matigueira,
preto do mar, má[i]s aló.

Lugares, caros lugares,
non me coñecedes vós?
Tan mudado m'atopades
daquel tempo que pasou?
*Certo, vos sóde-los mesmos,
mas eu o mesmo non son.*

Aquel é o agro de Dego,
aqueleoutro é Murazós;
má[i]s adiante Mularedo,
Canaveas máis aló;
aqueleoutras son as Senras,
dos trigos ledos e bos;
a agra de Mares, as Somas,
e a da Bouza má[i]s acó.

Lugares, que fui, lugares,
daquel tempo que pasou?
Prados, fontes e camiños,
non me coñecedes vós?
*Certo vos sóde-los mesmos,
mas, ai!, o mesmo eu non son».*

(Pondal 2003: III, 66-69)

Unha parte importante da xeografía pondaliana está conformada tamén polas referencias aos monumentos megalíticos (castros, dolmens), proba obxectiva dun pasado céltico da *nazón de Breogán*. Véxase, neste sentido, un breve poema que alude ao dolmen de Dombate (obxecto específico, ademais, dunha longa composición publicada en 1895) e mais á arca da Piosa (tamén glosada noutro poema de *Queixumes dos pinos*):

Dólmenes de Dombate e da Piosa,
e ti, ouh arca d'Ogas nomeada,
no voso vello musgo á idade nosa
o esplendor amostrás da edá pasada:
vós ocultades gloria esplendorosa,
vós morte aconsellades celebrada,
vós insinás de Breogán a xente
a vivir e a morrer gloriosamente.

(Pondal 2003: III, 56)

Outrosí, á conformación da xeografía pondaliana contribúe en grande medida a utilización de numerosos topónimos como verdadeiros antropónimos.

Carente dunha mitoloxía nacional que Pondal puidese utilizar na súas (re)creacións do pasado mítico do pobo galego, o poeta establece o principio de que moitos topónimos teñen a súa orixe no nome dunha persoa senlleira ligada, por vida ou por morte, a ese lugar. Así explica como Maroñas, nome dun humilde lugar de Mazaricos, tomou o nome da virxe celta Maroñas, que alí morreu en singular combate cos romanos:

Desde entonces, ouh Maroñas!,
de Xallas probe lugar,
tomache o nome garrido
da valente sin rival,
pois no teu escuro eido
Maroñas descansa en paz.

(Pondal 1995: I, 97)

Desta maneira, intensifícase a ‘densidade onomástica’ ao tempo que a existencia de bardos, guerreiros, mulleres combatentes e outros seres míticos nomeados a través dos topónimos contribúe ao proceso de dignificación e nobilitación da patria, elevando a materia poética os nomes da terra. Eis o *valente* Brandomil e o *escuro* Brandoñas, que deixan de ser uns lugares de *Zas* para se converteren nos célticos guerreiros que dialogan perante o inminente combate contra o romano invasor:

Coma o son do pinal que, murmurando,
mil soños formosísimos evoca,
como a voz do regueiro desbocando
de montesía e cóncava furoca,
tal do bo Brandomil o acento brando,
tal o discurso sai da nobre boca,
i [a]o tenro Brandoñas aconsella
a lutar pola patria doce e bella:

«Ouh Brandoñas, dos celtas tan querido,
dos teus avós garrida somellanza,
esvelto coma pino ben seguido,
airoso no brandir a dura lanza,
lixeiro coma os corzos e garrido
coma os lirios da gandra en comparanza,
quen ben luta..., a groriosa vida corre,
quen morre pola patria..., ese non morre!».

(Pondal 2002: II, 64)

A través dunha multiplicación intensificadora dos topónimos ‘bergantiñáns’, portadores, por veces, dunha conmovedora carga poética e afectiva, Eduardo Pondal crea un marco xeográfico e deseña un mapa simbólico (cfr. a Terra Chá de Manuel María ou o Courel de Novoneyra na literatura recente), que converte, como vimos, a Bergantiños nunha metonimia de Galiza, tal como ben expresou Carballo Calero en “O bo bergantiñán”, o prólogo ao capítulo dedicado ao Bardo na *Historia da literatura galega contemporánea* (1975: 237):

O bergantiñán ara a terra, sega o pan, derruba o piñeiro, caza a perdiz, leva anteposto o carro de táboas ou trinca a escota á vista da praia, iñorante de que pra todo galego culto os traballos e os días da súa vida, os traballos e os días do bergantiñán, locen orballados de gracia poética, por obra e gracia dun poeta daquela terra; de xeito que decimos Bergantiños, e inmediatamente coidamos en Pondal [...].

Na súa poesía, Pondal fixo o descubrimento da súa terra e verteu sobre ela a gracia do bautismo estético. Hoxe, ¿como falar de Bergantiños sen empregar as palabras, os versos de Pondal?

Con efecto, na poesía pondaliana Bergantiños é Galiza enteira, e as súas “[v]ilas, aldeas, rueiros, pontes, ríos, torrentes, castros, bosques, illas, fachos, praias, baixos” (Carballo 1975: 263) son os lugares e eidos dos seus contemporáneos e mais dos galegos e galegas de hoxe, destinatarios todos dunha obra ideada e construída como instrumento de liberación da patria opresa, cando cheguen os tempos profetizados polo bardo.

BIBLIOGRAFÍA

- Carballo Calero, Ricardo (1975 [1963]): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Cotelo Torrado, Xosé Francisco (2017-18): *Toponimia e antroponimia na obra poética de Eduardo Pondal*. A Coruña: Universidade. Traballo de Fin de Grao [inédito].
- Fernández Pérez-Sanjulián, Carme (2017): “Polonia no horizonte das Irmandades da Fala”, en Justo Beramendi *et al.* (eds.), *Repensar Galicia. As Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Museo do Pobo Galego, 169-184.

- Ferreiro, Manuel (1991): *Pondal: Do dandysmo á loucura (Biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- (2017a): *Esta é a terra dos eidos amigos. Antoloxía xeográfica da poesía pondaliana*. A Coruña: Deputación provincial.
- (2017b): *Eduardo Pondal, o cantor do eido noso*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Pondal, Eduardo (1995-2005): *Poesía Galega Completa*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco [4 vols.]. Ed. de Manuel Ferreiro.

A toponimia nos estudos ecolóxicos

Jaime Fagúndez
Grupo BioCost, Universidade da Coruña

A toponimia dun lugar recolle unha gran cantidade de información xeográfica, histórica e lingüística. A toponimia é unha expresión da creatividade e o pensamento dun pobo, e unha manifestación estática dun momento histórico e social. Pero ademais, moitos nomes de lugares están dedicados a elementos naturais e poden servir como fonte de información na exploración da súa distribución no territorio. As disciplinas relacionadas coa ecoloxía poden empregar este valioso recurso para xerar hipóteses e formular novos retos de investigación.

En estudos globais sobre a distribución das especies de flora e fauna a escala planetaria, algúns autores teñen atopado unha correlación entre a biodiversidade e a riqueza lingüística dos territorios (Axelsen/Manrubia 2014). Unha maior heteroxeneidade en paisaxes naturais e riqueza de especies fai que as comunidades locais diversifiquen o recurso lingüístico para adaptarse a un ambiente que require maior precisión ao nomear estes elementos. Esta hipótese podería aplicarse a outras escalas e outros elementos relacionados coa herdanza cultural e lingüística como son os topónimos.

O número de topónimos no territorio galego é moi grande e unha parte importante nomean lugares empregando nomes de plantas (Navaza 2006). Nun dos nosos estudos elaboramos unha cartografía de fitotopónimos (topónimos dedicados ás plantas), filtrando as bases de datos de toponimia por unha selección de nomes que recoñecen un grupo específico de plantas. Deste xeito, todos os topónimos relativos a carballos (*Carballido*, *Carballal*, *Carballo* e outras variantes) reúnen nun grupo que corresponde cunha especie, o carballo (*Quercus robur*). Noutro exemplo reunimos os topónimos relativos ao toxo (*Toxiza*, *Toxeira*, *Toxos* e outros) nun conxunto de especies que pertencen ao xénero *Ulex*. Creamos este concepto no que os topónimos dedicados a un determinado taxon, sexa unha especie, xénero ou familia, se tratan como unha especie biolóxica. Este concepto, que chamamos *especie toponímica* ou *topo especie* sérvenos para avaliar a riqueza e diversidade da fitotoponimia no territorio e relacionalo con variables que poden condicionar estas diferenzas.

Os nosos resultados mostran unha correlación positiva con diferentes factores naturais como a altitude, a densidade de cursos de auga e a frecuencia de hábitats naturais (Fagúndez/Izco 2016a). A distribución dos fitotopónimos non é azarosa e atopamos “puntos quentes”, con alta densidade destes nomes, concentrados principalmente no sur da provincia de Pontevedra, nas comarcas do Xurés e a Limia, e Terra de Caldelas en Ourense (Figura 1).

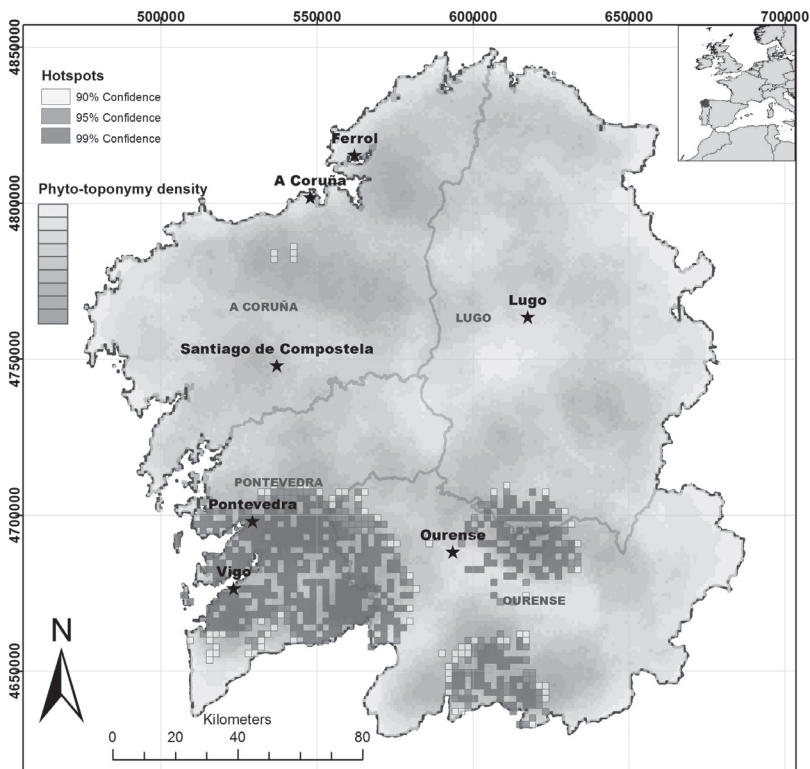

Figura 1: Distribución dos fitotopónimos de plantas silvestres en Galicia. Gradiente de densidade en verde e puntos quentes. Datos publicados en Fagúndez/Izco 2016a, dun total de 5992 fitotopónimos de 32 especies toponímicas.

Noutro estudo avaliamos a distribución das matogueiras dominadas por ericáceas (queirogas ou uces) e comparámola cos nomes dedicados a estas especies no territorio galego (Fagúndez/Izco 2016b). Para a nosa sorpresa, non atopamos unha correlación entre ambos e dous elementos. Unha posible explicación a esta

incongruencia é a desaparición de gran parte das queirogueiras en Galicia, un fenómeno que se ten descrito en gran parte de Europa por mor dos cambios de uso da terra, a intensificación agraria e o cambio global (Fagúndez 2013). Observando os cambios máis polo miúdo, vimos que a relación dos topónimos e as manchas de queirogueiras é maior nas zonas do interior e de maior altitude de Galicia, unha situación que se pode explicar pola desaparición das queirogueiras de zonas baixas fronte ás formacións de montaña, outro patrón que se ten descrito por toda a Europa Atlántica. Nos Países Baixos, as Illas Británicas, Francia ou Alemaña, a presenza de queirogueiras de zonas baixas (*lowland heaths*) diminuíu arredor dun noventa por cento, e a situación en Galicia non é moi diferente.

O estudo dos fitotopónimos desde unha perspectiva ecolóxica inclúe tamén a posibilidade de avaliar a presenza e importancia dunha determinada especie no territorio, localizar poboacións relictas de especies raras ou extintas, cuantificar a transformación da cobertura vexetal e os usos do solo e, en definitiva, achegar máis información á reconstrución das paisaxes do pasado. A toponimia é un legado cultural, lingüístico, histórico e xeográfico que debe preservarse, mais tamén nos mostra a relación da cultura popular cos elementos naturais, unha expresión da diversidade biocultural, que é a diversidade cultural motivada polo uso ou presenza de flora, fauna e xea (Loh/Harmon 2005, Pretty 2009). Conservar este patrimonio implica protexer a poboación local que usa e dá sentido aos nomes dos lugares, e valorar os seus coñecementos dos recursos e da terra. Os problemas do despoboamento e a desaparición dos sistemas tradicionais de explotación da terra en Galicia teñen un efecto directo sobre a biodiversidade e o legado cultural. Precísanse medidas urxentes e un novo plan para o rural que evite este proceso continuo de empobrecemento do país.

BIBLIOGRAFÍA

- Axelsen, Jacob Bock e Susanna Manrubia (2014): “River density and landscape roughness are universal determinants of linguistic diversity”, *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 281: 20133029. doi:10.1098/rspb.2013.3029
- Fagúndez Jaime (2013): “Heathlands confronting global change: drivers of biodiversity loss from past to future scenarios”, *Annals of botany* 111, 151-172. doi: 10.1093/aob/mcs257
- Fagúndez Jaime e Jesús Izco (2016a): “Diversity patterns of plant place names reveal connections with environmental and social factors”, *Applied geography* 74, 23-29. doi: 10.1016/j.apgeog.2016.06.012
- (2016b): “Spatial analysis of heath toponymy in relation to present-day heathland distribution”, *International Journal of Geographical Information Science* 30, 51-60. doi: 10.1080/13658816.2015.1017729
- Loh Jonathan e David Harmon (2005): “A global index of biocultural diversity”, *Ecological indicators* 5, 231-241.
- Navaza, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia Galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Pretty, Jules [et al.] (2009): “The Intersections of Biological Diversity and Cultural Diversity: Towards Integration”, *Conservation and Society* 7, 100-112. doi: 10.4103/0972-4923.58642

A toponimia galega e a Alta Idade Media. A utilización de bases de datos toponímicas no estudo e a xeolocalización do tempo histórico

Marcos Fernández Ferreiro
José Carlos Sánchez Pardo
Universidade de Santiago de Compostela

Para toda disciplina que se centre no estudo do pasado, o tempo e o espazo preséntanse como dimensións imprescindibles e simbióticas. Unha sen a outra carece de sentido para calquera estudo e investigación rigorosa de carácter histórico. Son os momentos e os lugares os que fornecen a información contextual, os que lle dan sentido á análise dos procesos, dos sucesos e das transformacións protagonizadas polos seres humanos, ás veces condicionándoos ata tal punto que mesmo poden determinar o propio devir histórico. Neste sentido, para achegarnos á primeira desas dimensións, ao tempo pasado, os historiadores empregamos aquelas fontes de información susceptibles de proporcionarnos datos e novas cronoloxicamente situables. En canto á aproximación ao espazo, ao territorio onde teñen lugar eses sucesos históricos, esta adoita pasar necesariamente polo emprego dunha ferramenta fundamental como é a toponimia. Ou, polo menos, isto ten que ser así naqueles casos nos que as fontes que nos proporcionan a información histórica teñen un carácter textual. En efecto, aquí o estudo da toponimia é practicamente o único xeito de achegarnos ao territorio daquilo que nelas se narra. Xa que logo, a toponimia para os historiadores non é un fin en si mesmo senón un medio; e un medio practicamente imprescindible de cara á consecución dos seus obxectivos.

Se a toponimia non variou ou se o fixo minimamente, como ocorre cos estudos históricos que analizan un tempo pasado próximo ao noso presente, a súa utilización ten un uso inmediato e sinxelo. Porén, a medida que nos afastamos do presente e centramos o estudo en períodos máis remotos, a apprehensión da información toponímica non resulta tan doada. Coa idea de amosar brevemente en que medida isto é así, e de que maneira o emprego dos topónimos históricos pode proporcionar potencialidades informativas moi relevantes aos estudos

sobre o pasado, pretendemos aquí e agora –de novo, tempo e lugar– presentar brevemente o traballo desenvolvido neste eido, no marco de dous proxectos de investigación sobre a historia altomedieval galega, así como, asemade, facer mención da nosa primeira aproximación deste tipo: aquela que lle deu forma á idea inicial de facer un uso cuantitativo e exhaustivo da toponimia, en consonancia cos avances con que as novas tecnoloxías revolucionaron a análise xeográfica.

O PROXECTO EMCHAHE

Dende hai aproximadamente un lustro, viñemos desenvolvendo dous proxectos de investigación sucesivos vencellados de maneira directa coa onomástica toponímica. O primeiro deles, en orde cronolóxica, e co que comezaremos esta presentación foi o proxecto EMCHAHE (*Early Medieval Churches: History, Archaeology and Heritage*)¹. Este proxecto propúxose como obxectivo un estudo interdisciplinar das igrexas altomedievais galegas. Interdisciplinar, porque dende o inicio abarcaba tres ramas de coñecemento distintas, aínda que moi interrelacionadas, como son a Arqueoloxía, a Historia e a Historia da Arte. A finalidade principal era reunir as ferramentas e métodos de traballo propios de cada un deses tres campos do estudo histórico e conxugalos, para incrementar o noso coñecemento sobre as igrexas altomedievais do noroeste peninsular e, a partir de aí, mellorar tamén as interpretacións históricas que se poidan tirar de tales coñecementos.

Unha das tarefas de base que se pretendía co proxecto, neste caso a que buscaba afondar na metodoloxía propia do traballo histórico con fontes escritas, era a de elaborar unha base de datos coa que se rexistrasen tódalas mencións a templos, igrexas, mosteiros ou lugares de culto galegos, presentes só na documentación escrita altomedieval, cun marco cronolóxico que abarcase os séculos VI ao X, pódolle fin por volta do ano 1000. Unha base de datos na que, a partir de tales mencións, poder localizar sobre o territorio e xeorreferenciar todos os lugares rexistrados. Sobra dicir que, para tal tarefa de identificación o traballo

1 Proxecto *Marie Curie Career Integration Grant* (PCIG12-GA-2012-334068) da Axencia Europea de Investigación (Comisión Europea, Programa “People” do “Frame Program 7”) na súa convocatoria do ano 2012 e desenvolvido entre os anos 2013-2017 no Departamento de Historia da Universidade de Santiago de Compostela.

coa toponimia actual, cos estudos de etimoloxía toponímica e coas análises sobre a evolución gráfica e fonética dos nomes de lugar dende a Idade Media até hoxe se fixo absolutamente imprescindible.

Unha vez elaborada a base de datos, os seguintes pasos serían a súa unión cos coñecementos que xa temos sobre restos artísticos prerrománicos, así como coas metodoloxías arqueolóxicas de cara á localización *in situ* de templos desaparecidos ou á datación e estudo daqueles aínda existentes a través da arqueoloxía da arquitectura. A interpretación de resultados, a partir de tal cúmulo de datos é o que se atopa en curso, e será así mesmo o que siga tocando para a investigación futura, permitíndose estudar unha gran cantidade de cuestións, tales como: a distribución espacial das igrexas, o seu dominio do territorio, os seus promotores e fundadores –ou promotoras e fundadoras–, a relación entre a calidade das obras materiais e o poder sociopolítico de tales promotores, ou mesmo a sobreimposición do Cristianismo no territorio e o seu sincretismo con cultos precristiáns previos, por poñer só algúns exemplos das potencialidades desta ferramenta.

Polo que respecta ás fontes históricas empregadas, foron todas aquelas editadas na actualidade, susceptibles de prover información sobre as igrexas do noroeste peninsular e datables entre os séculos VI e X, por moito que a meirande parte, sobre todo daquelas máis sistematizadas e de maior fidelidade, arranque a partir de finais da oitava centuria –referímonos en esencia ás coleccións documentais e aos cartularios monásticos que reúnen un tipo de documentación que poderíamos cualificar nun senso amplo como de carácter notarial–. Isto supuxo, en primeiro lugar, afrontar o problema da elevada dispersión das publicacións deste tipo de fontes, ás veces con artigos de investigación nos que se editou soamente un ou dous documentos pertencentes a aquel citado período. En segundo lugar, outro problema moi relacionado co anterior foi o da consulta dunha mesma escritura en varias transcricións e edicións, unhas veces simplemente porque foi publicada varias veces, outras porque certamente existe máis dunha copia medieval e manuscrita do mesmo acto xurídico. É dicir, un proceso previo de selección coidadosa e exhaustiva do material textual, co que se evitase unha multiplicación ficticia de noticias debida á repetición de exemplares. Para resolver esta cuestión procedeuse a un cotexo polo miúdo dos traballos e investigacións, ao tempo que á comparación e consulta dos propios manuscritos medievais, cando esta se atopa dispoñible en liña.

Cabe aclarar que a consulta dos manuscritos medievais se amosou especialmente relevante para os nosos obxectivos específicos, por canto puidemos descubrir que traballar coa toponimia supón un problema engadido, a saber: a existencia dunha maior cantidade de erros de transcripción textual, debidos a lecturas erróneas dos orixinais. Un maior número de grallas que puido constatare nalgúns dos manuscritos que foron elaborados por copistas de tempos plenomedievais. Pois, en efecto, debemos lembrar aquí que unha importante masa documental deste período puido ser conservada, precisamente, grazas ás copias que a partir dos exemplares orixinais se realizaron nas institucións señoriais propietarias de tales documentos. Falamos, nomeadamente, da redacción e composición dos seus libros-tombo ou cartularios, cos que se pretendía almacenar as probas documentais e xurídicas dos seus dereitos patrimoniais e do seu dominio xurisdiccional. Exemplos dese tipo de desatinos só poden coñecerse naqueles casos nos que existe máis dun manuscrito referido ao mesmo negocio xurídico, ora porque se copiou varias veces, ora porque conservamos tanto o exemplar orixinal así como tamén algunha copia. Porén, esta detección de equivocacións suxire a súa potencial existencia tamén naqueloutros casos –que son maioría, por certo–, para os que non podemos realizar cotexo ningún e nos que nos temos que conformar cun único exemplar conservado.

Pero a cousa non queda aí, non só temos un problema –neste caso irresoluble– coas copias manuscritas da época medieval, senón que tamén o número de grallas que cometen os propios diplomatas e historiadores contemporáneos, á hora de transcribir e editar o contido de tales documentos, se amosa igualmente superior no que se refire aos topónimos, con respecto ao número de equivocacións cometidas con outros elementos textuais. A razón parece bastante evidente: mentres calquera verba latina pode ser reconstruída máis facilmente apelando ao contexto textual no que se encontra –cando a súa lectura sexa difícil debido ao estado do pergamiño ou ao das tintas, por exemplo–, a transcripción dun nome propio, como é o caso dos nomes de lugar, resulta moito máis difícil, e precisa dun coñecemento moi específico sobre a toponimia daquel espazo concreto que alí se estaba a describir. Un coñecemento que, a gran escala, resulta completamente inabarcable, pero que, ademais, cos recursos dispoñibles que aqueles editores tiñan á man na época de moitas das publicacións destas fontes altomedievais era moito máis difícil de acadar aínda. En definitiva, un maior risco de erro que supón unha dificultade extra á hora de tratar de identificar e

localizar os topónimos en cuestión sobre o territorio actual. Ben que, neste caso concreto, polo menos, podemos recorrer aos propios textos manuscritos para, como dicíamos, ben corroborar ou ben corrixir a transcripción publicada.

Unha vez concluído o proceso de selección das fontes descrito acadouse o emprego de 639 escrituras diferentes anteriores ao século XI² e pertencentes a un mínimo de 26 institucións espalladas por todo o territorio galego³. Á parte, foron empregados tamén exemplares de certas institucións non galegas, pero que si tiñan intereses no espazo galego e que, por tanto, contaban con escrituras referidas a el, como é o caso das sés episcopais de Braga, Oviedo, Astorga e León. Este compendio completouse coa utilización doutras fontes escritas, non notariais pero encadrables nese mesmo marco cronolóxico-espacial, como son as Crónicas Asturianas, O Parroquial Suevo ou os textos de Valerio do Bierzo e de Frutuoso de Braga.

Polo que se refire aos resultados obtidos, cabe comezar remarcando o feito de que aquí só estabamos a procurar, única e exclusivamente, templos e igrexas, polo que o emprego da toponimia se reduciu sempre á busca e identificación de tales enclaves. E isto é importante porque fixo dun subsector moi específico, característico da toponimia galega, como é o dos haxiotopónimos –topónimos con denominación haxionímica–, unha clave central do noso traballo. Así mesmo, en moitas ocasións, o resto do material toponímico presente nun texto era o que permitía proporcionar os mellores indicios para a localización de tales centros eclesiásticos e para acoutar o espazo no que buscar a través da cartografía. En efecto, ás veces permitía aclarar o panorama, naqueles casos nos que a localización que se lle daba á igrexa non era identificable na toponimia actual; naqueles outros nos que simplemente non portaba sequera unha denominación, máis alá do seu haxiónimo; ou ben naqueles nos que, a pesar de indicarse o topónimo da

2 Foron excluídos 17 documentos por tratarse de completas falsificacións posteriores. No caso daquelas escrituras nas que non hai acordo historiográfico sobre a autenticidade do seu contido ou que se atopan probablemente interpoladas pero sen que saibamos que parte do texto é afectada pola interpolación, decidiuse incluír o seu contido na base de datos. Con todo, o rexistros derivados en exclusiva de tales documentos foron marcados como procedentes dunha fonte de autenticidade dubidosa.

3 Catedrais (4): Lugo, Mondoñedo, Ourense e Santiago de Compostela. Mosteiros da provincia da Coruña (7): Antelares, Caaveiro, Cis, S. Martiño Pinario, Soandres, Sobrado e Xuvia. Provincia de Pontevedra (3): Camanzo, Carboeiro e Lalín. Provincia de Lugo (7): Chouzán, Ferreira de Pallares, Ferreira de Pantón, Lourenzá, S. Vicente do Pino, Pombeiro e Samos. Provincia de Ourense (5): Celanova, Sta. Cristina de Ribas de Sil, S. Estevo de Ribas de Sil, Melón e S. Clodio do Ribeiro.

súa localización, este era moi frecuente e repetido no territorio. En todas estas circunstancias, moitas veces a identificación de topónimos de lugares dos que se dicía que limitaban co templo en cuestión ou que eran veciños ou próximos a el, facilitou considerablemente a obtención dunhas coordenadas de xeolocalización de maior exactitude.

Sexa como for, como se pode supor, e como se desprende desta descrición, a identificación toponímica non é sempre exacta, nítida e absoluta. Así as cousas, un dos campos obrigatorios para as nosas bases de datos tiña que ver con esa cuestión do grao de precisión das identificacións. Deste xeito, cada rexistro vai aparelado a un nivel de exactitude concreto que caracteriza tal identificación na toponimia e territorio actuais, daquela institución eclesiástica constatada nas fontes documentais altomedievais. Uns niveis de exactitude que abarcan desde “Alto”, até a imposibilidade de identificación “N.I.”. Unha precisión “alta” reflicte que a nosa localización é practicamente segura, isto é, que ou ben situamos directamente o lugar exacto ocupado pola igrexa documentada ou que sabemos que estamos moi próximos a el, o que a miúdo significa non saírse, como máximo, do límite parroquial. Pola súa parte, a catalogación dun rexistro cunha precisión de tipo “medio” indica que coñecemos o distrito medieval no que se situaba a igrexa, é dicir, a rexión, o val, a mandación, o *commiso*, o *comitatum* ou o *territorium* entre as variadas referencias de tipo supralocal político-administrativas que se rexistran na documentación altomedieval, pero que non sabemos a que igrexa ou lugar actual se correspondería (sobre distritos altomedievais: López Alsina 2013: 161-181; Baliñas 1998: 262-289; Bermúdez 2017). As razóns para esta imprecisión poderían resumirse nas seguintes: (1) que a igrexa mudase de advocación con respecto á que se lle daba na alta Idade Media; (2) que hoxe simplemente non exista e que non deixase nin evidencias materiais *in situ*, nin tampouco rastro ningún na toponimia actual; (3) que o nome do lugar no que era localizada non sexa identificable na actualidade na toponimia daquela área territorialmente delimitada; ou mesmo que, (4) en base á dedicación patronal do templo, teñamos máis dunha opción plausible dentro desa mesma área e nos visemos obrigados a decantarnos por unha delas, pero habendo argumentos tamén para defender outra posibilidade próxima.

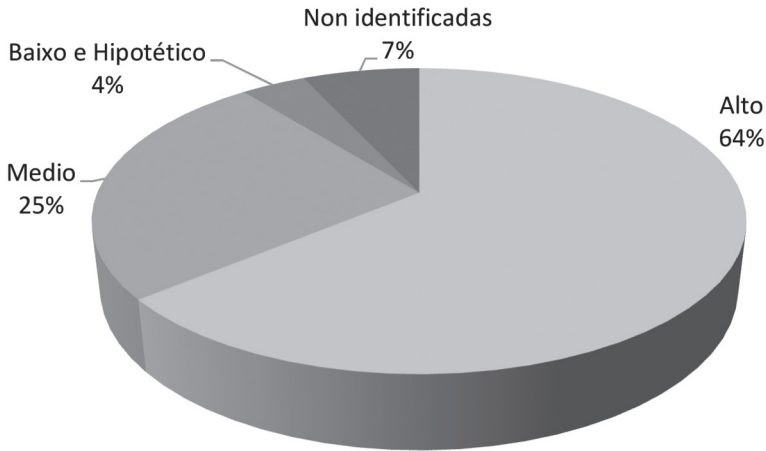
Loxicamente, os graos “baixo” e “hipotético” son os menos precisos e aqueles nos que as posibilidades de que a nosa identificación sexa equivocada son maiores. En xeral, trátase de hipóteses derivadas da afinidade toponímica

entre o lugar mencionado na fonte medieval e un nome de lugar actual, mais sen coñecer con seguridade se a igrexa en cuestión se encontraba nesa área ou distrito territorial, ou se estaba noutra. Ás veces, tamén se outorga un grao de exactitude baixo en base ao santo patrón do edificio eclesiástico, naqueles casos nos que se trate dunha advocación excepcional ou moi infrecuente e que carecemos doutros detalles para aproximarnos mellor. Mesmo lle damos esta cualificación a certas identificacións realizadas por outros investigadores en traballos de investigación anteriores, cando nós consideramos que a súa opción non é correcta, pero tampouco temos unha mellor contribución que ofrecer, polo que preferimos non seguir dando paus de cego, nin multiplicar as conxecturas sen razóns sólidas para facelo, e manter por iso a mesma localización que xa lles foi outorgada. Polo que respecta ao carácter de “hipotético”, este é raramente utilizado –de feito no caso da base de datos de igrexas só o fai para tres rexistros derivados do Parroquial Suevo– e baséase en intuicións nosas a raíz do coñecemento exhaustivo da documentación, xeralmente vinculadas á idea dunha certa ordenación na distribución xeográfica que se seguía ao elaborar listados de lugares neste tipo de escrituras. Aínda que tal vez sexa o menos exacto, a súa excepcionalidade fainos unilo, a efectos estatísticos, ao grao de tipo “baixo”. Finalmente, como xa indicamos, hai tamén certos rexistros sen identificación ningunha, nos que a información é tan escasa e descontextualizada no texto, que se fai imposible mesmo proporcionar unha situación potencial.

Pois ben, presentada de forma xeral a base de datos, os criterios metodolóxicos e a forma en que tiramos e nos axudamos da toponimia para a súa elaboración –ás veces mesmo a etimoloxía serve tamén de apoio–, podemos indicar moi brevemente uns resultados xerais. Así, na nosa base de datos do proxecto EMCHAHE temos verificada e documentada a existencia dunhas 680 igrexas en Galicia anteriores ao século XI (sobre a información recollida, vid. Táboa 1). Resultado moi salientable, tanto polas eivas da propia documentación, que deixa sen dúbida na escuridade informativa lagoas territoriais importantes debido ás súas propias nesgas, como tamén pola relevancia cuantitativa. En efecto, a cifra total representa máis dunha sexta parte do número de parroquias existente na actualidade (unhas 3.600), o que vén a amosarnos que o mapa parroquial clásico, que en esencia se configura entre os séculos XI-XIII, xa tiña una sólida base de partida previa e que, posiblemente, se (re)definiu a partir dunha rede eclesiástica rural, cualitativa e cuantitativamente importante, herdada dos séculos anteriores

—que afondaba mesmo na época suevo-visigoda—, a través do que os investigadores deron en chamar a *parroquia antiga* (López Alsina 1999, 2002).

Así mesmo, deses case 7 centenares de igrexas, o exhaustivo traballo coa toponimia medieval e coa actual, as potencialidades que proporcionan as ferramentas cartográficas dispoñibles (vid. bibliografía, sección Recursos) e a consulta de investigacións toponímicas elaboradas por outros filólogos e historiadores (ex.: Ares 2012-13, Freire 1998, Díaz 1998, Cabeza 2008), permitiunos definir a posición de tales igrexas cun nivel alto de exactitude en case dúas terceiras partes. En concreto, un 64% dos rexistros; ademais, o número de identificacións cunha precisión media é dun 25%. Deste xeito, nun 90% dos casos —607 daqueles 680— ou sabemos directamente de que igrexa se trata ou do núcleo exacto en que se situaba, ou ben, polo menos, a súa rexión supralocal, xeralmente equivalente a unha unidade xeográfica identificable, como pode ser o val concreto dun río específico.

Porcentaxe de rexistros de igrexas altomedievais do proxecto EMCHAHE segundo o grao de exactitude nas identificacións.

Táboa 1. A base de datos do proxecto EMCHAHE: igrexas altomedievais galegas até o ano 1000. Ficha de información para cada rexistro.

Campo	Subcampo	Descrición
ID		Código numérico identificador do rexistro.
Nome		Denominación da igrexa que é empregada nas fontes documentais do alto medievo.
Identificación actual	Provincia	Campos referidos á identificación da igrexa na toponimia actual.
	Concello	
	Parroquia	
	Lugar	
Localización (xeo-referencia)	X	Coordenadas xeográficas de localización do templo segundo o sistema UTM (ETRS89-Fuso 29N).
	Y	
Grao de exactitude da identificación	Alto	Definición do grao de exactitude da identificación actual (<i>vid. supra</i> , no texto, a descrición das catro categorías ou niveis).
	Medio	
	Baixo	
	Hipotético	
Información cronolóxica	Data de primeira mención	Ano de primeira aparición da igrexa nas fontes.
	Data de fundación	Ano da fundación do templo (ou aproximación segundo a información proporcionada na fonte).
	Datas de mención	Rexistro de tódolos anos de mención até o 1000 AD.
Fontes documentais		Referencia abreviada ao(s) documento(s) en que se rexistra a igrexa en cuestión.
Notas-descrición		Descrición do rexistro sobre cuestións varias segundo o caso: (1) contexto da mención do templo nas fontes; (2) notas para a identificación actual; (3) breve recensión histórica do templo; (4) autenticidade do diploma no que se rexistra a presenza desa igrexa, caso de estar en dúbida.
Propiedades asociadas		Cita textual latina á referencia a outras propiedades asociadas ao templo, no caso de seren contempladas.
Persoa(s) relacionadas coa igrexa	Fundador/patrón	Nome da persoa ou persoas que se vinculan á igrexa.
	Categoría social	Categoría social de cada unha desas persoas.
	Tipo de relación	Tipo de vínculo (fundador, herdeiro, doante...).
Bibliografía		Bibliografía sobre o rexistro, con especial atención a tres aspectos: localización actual do templo, interpretación dos textos en que é mencionado e autenticidade de tales soportes documentais.

O PROXECTO TERPOMED

O segundo dos proxectos, identificado co acrónimo TERPOMED (*Territorio y poder monástico en la Alta Edad Media. Una aproximación comparativa*)⁴ busca facer fincapé novamente na unificación disciplinar, pero agora reducindo o marco espacial e ampliando o temporal. O obxectivo é establecer a comparación entre dous mosteiros pertencentes a contextos histórico-espaciais moi diferentes, a respecto da influencia sobre o territorio que exerceu o establecemento dun gran poder monástico desas características. Os casos elixidos, pola súa relevancia histórica altomedieval, a cantidade de información conservada sobre eles para tal período e a súa fundación relativamente temperá, foron San Xiao de Samos, en Lugo, e San Salvatore de Monte Amiata, na rexión italiana da Toscana.

Novamente, o traballo volve a ser completamente interdisciplinar, pois debe valerse tamén da aportación dos estudos xeográficos e edafolóxicos sobre o paleoambiente, da práctica arqueolóxica e, como non, do traballo coa documentación escrita dispoñible. Con respecto a esta última cuestión, e con base no esforzo realizado para a elaboración da base de datos sobre as igrexas altomedievais galegas xa descrita, buscouse afondar nese mesmo tipo de achega informativa de carácter cuantitativo, pero agora cunha óptica distinta, a saber: elaborar e deseñar unha nova base de datos *ex profeso* para reunir nela absolutamente tódalas posesións documentables de carácter inmobiliario vinculadas ao patrimonio do mosteiro de Samos. Isto é, o mesmo tipo de aproximación ao territorio, moi especialmente a través da toponimia medieval e da súa identificación na actualidade, pero agora cun carácter moito máis específico e acoutado territorialmente falando, pois obviamente era previsible que a inmensa maioría das posesións de Samos se localizasen no seu entorno próximo. Isto é, na comarca de Sarria e límites e, dunha forma moito máis excepcional, en zonas máis afastadas fóra dese territorio, como así o demostraran xa outras aproximacións menos exhaustivas (Rodríguez Cancio 1978, Rodríguez González 2008: 52, López Salas 2017: 23). Agora ben, hai que destacar aquí tamén as posesións samonenses situadas no

⁴ Proxecto pertencente á convocatoria “Proxectos de Excelencia: Liña de reforzo de traxectorias emerxentes” (PG-065) da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia, para desenvolver entre os anos 2016 e 2020 no Departamento de Historia da Universidade de Santiago de Compostela.

territorio berciano e, por tanto, fóra do marco político autonómico da Galicia actual, que era o que delimitara antes o noso proxecto EMCHAHE.

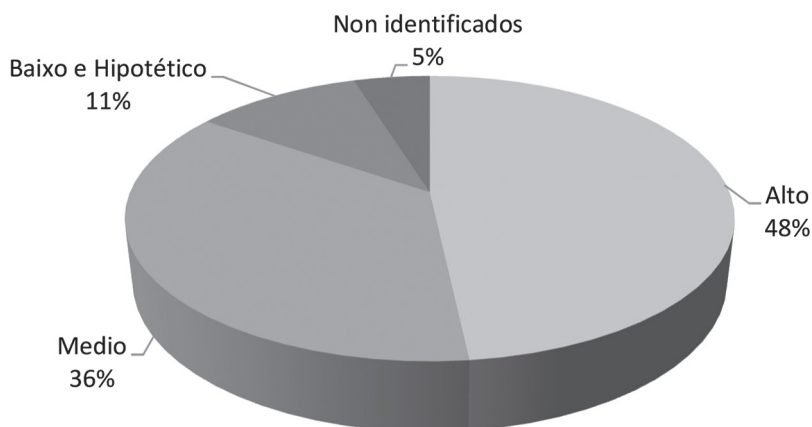
Esta nova base de datos incidiría na documentación de Samos conservada contida no seu cartulario ou libro tomo, elaborado a inicios do século XIII e no que se compendian 250 escrituras con datas extremas entre o ano 785 e o 1209. Xa que logo, desta volta o marco temporal é 200 anos superior ao do proxecto anterior. Ademais, a tales documentos engadíronse tamén outras 37 escrituras de Samos, situadas nas mesmas marxes cronolóxicas, e que se conservaron até o día de hoxe –algunhas tan só parcialmente– a pesar de que non foran copiadas no cartulario (Lucas 1986: 437-495).

Así mesmo, se o rango de datas que enmarcan a investigación é máis amplo ca en EMCHAHE, tamén o é o tipo de localizacións efectuadas. En efecto, mentres que antes estabamos a falar do rexistro e procura unicamente de templos e igrexas, agora, en troques, o traballo se centra no estudo de todo tipo de propiedades inmobiliarias e posesións que engrosaron o patrimonio e o dominio monástico samonense por aquela época. Falamos por tanto dun ámbito tipolóxico moito máis extenso, no que se poden detectar vilas, herdades, casais, casas, leiras e terras de cultivo, montes, froiteiras, viñedos, prados, veigas, ou mesmo muíños, covas, pesqueiras nos ríos etc. (Varela 2008, Marques 2014). Xa que logo, un traballo cunha amplitude xeográfica menor, pero moito máis exhaustivo e ambicioso, no que se ten que debullar as fontes diplomáticas de carácter notarial da época ata o seu máis nimio detalle. En consecuencia, non só o coñecemento da toponimia dos núcleos habitacionais se fixo imprescindible, senón tamén acudir a calquera fonte susceptible de fornecer información sobre os topónimos vinculados a elementos naturais, hidrografía ou mesmo directamente a todas aquelas recollidas de microtoponimia dispoñibles para a zona de estudo. Abofé, a importancia desas recolleitas que están a ser levadas a cabo ao longo dos últimos anos é de sobra coñecida, por canto permiten salvaguardar da desaparición este riquísimo patrimonio inmaterial, hoxe en proceso de rápido esvaecemento. Porén, tamén para a nosa investigación resultaron de gran importancia, pois, en efecto, aínda que a microtoponimia pareza amosar unha maior tendencia a verse afectada polo paso do tempo e pola mudanza das xeracións que habitan nun territorio, podemos afirmar que a identificación de nomes de lugar citados na documentación altomedieval é moi superior en exactitude para aqueles casos referidos a territorios nos que tales inventarios microtoponímicos

si foron elaborados e hoxe están dispoñibles ao gran público, respecto daqueles para os que isto non é así. Desta maneira, amosouse como unha ferramenta moi importante o emprego da base de datos online do *Proxecto Toponimia de Galicia* da Xunta de Galicia (García 2016: 316-320). O proxecto atópase en estado de execución e aínda moi incompleto, pois mentres tan só 16 concellos remataron con tódalas súas fases, son moitos os que nin sequera chegaron a iniciar ningún traballo (na web do PTG pódese consultar o estado do proxecto por concellos, vid. bibliografía). Non obstante, un deses termos municipais que completaron tódalas fases é precisamente o de Sarria, cuxa relevancia para a nosa base de datos sobre o dominio de Samos resulta de todo punto innegable.

Por outra banda, cabe engadir que, a pesar de que no caso da base de datos do proxecto TERPOMED as dificultades referidas á dispersión das fontes documentais non son aplicables, si o son tódolos demais comentarios xa expostos ao falar das igrexas de EMCHAHE. Certamente, tanto os problemas na transcripción e copiado dos topónimos –xa nos manuscritos, xa nas edicións de fontes–, como a necesidade de establecer unha gradación de varios niveis de precisión para describir a exactitude xeográfica das identificacións efectuadas, son aspectos que volven afectar aos traballos de investigación e pescuda sobre o patrimonio de Samos. Xa que logo, non é preciso repetilos en maior detalle nin reincidir novamente neles.

Se pasamos aos resultados, a estas alturas o número de rexistros da base de datos de inmobles do dominio do mosteiro de San Xiao de Samos, con algo máis do 80% das fontes documentais xa examinado, acada a cifra de 870 (sobre a información recollida, vid. Táboa 2). Como ocorría no caso das igrexas, continúan a ser unha clara maioría as identificacións do grao de máis alta certeza, aínda que o son nunha proporción menor. En efecto, deses 870 rexistros, 420, é dicir, un 48%, posúen un grao de exactitude xeográfica “alto”, para a súa localización. Outras 316 identificacións son de grao “medio”: un 36%. Temos un 8% e un 3% de casos de grao “baixo” e “hipotético”, respectivamente. E, finalmente, case un 5% de lugares “non identificados” en absoluto.

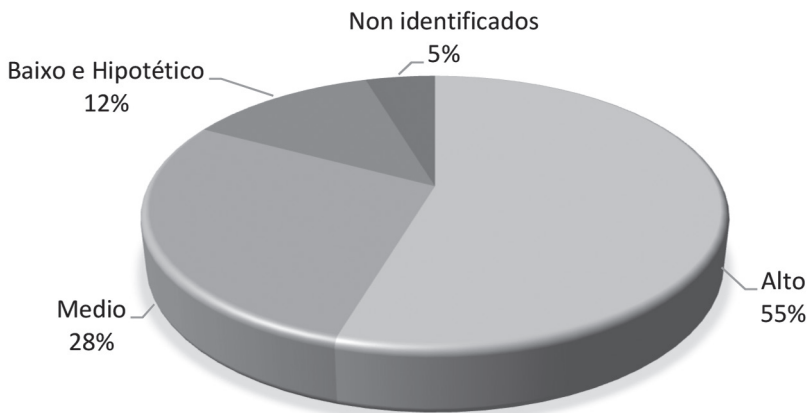
Porcentaxe de rexistros de inmobles do dominio do mosteiro de S. Xulián de Samos (LU) segundo o grao de exactitude das identificacións toponímicas (Proxecto TERMPOMED).

Estas cifras teñen que ser tomadas con cautela, pois a base de datos está aínda en proceso de elaboración e non só poden variar coa introdución de novos rexistros, senón que tamén os xa almacenados precisarán de revisión. Porén, o que revelan son unhas tendencias interesantes vinculadas ás diferenzas entre rexistrar un tipo de elementos máis facilmente localizables, como é o caso das igrexas, debido á súa maior supervivencia sobre o terreo, á súa monumentalidade inherente ou á súa posición como un fito referencial xeográfico, con respecto á procura doutras tipoloxías inmobiliarias variadas, cuxa historia tivo un carácter menos permanente e máis variable no tempo.

O primeiro que debe ser matizado das cifras anteriores é a diferenza entre topónimos e propiedades inmobiliarias. Certamente, moitos deses diferentes rexistros, vinculados a casas, leiras, unidades de explotación etc., eran situados nuns mesmos lugares. É dicir, baixo a mesma referencia toponímica, xa unha paraxe natural, xa unha aldea ou núcleo de poboación. Xa que logo, se nos centramos só no aspecto toponímico as cifras de lugares diferentes que se abarcan na localización deses 870 rexistros alcanzan arredor de 450 topónimos. Número de relevancia se pensamos na dispersión territorial esperable para os bens do

mosteiro de Samos que, como xa citamos, amosarán nunha proporción moi elevada nun encadramento xeográfico en torno á comarca de Sarria e aos territorios veciños a ela.

Así mesmo, a aclaración permite novamente matizar as cantidades do gráfico anterior, pois resulta evidente que tanto a mención de moitas propiedades nun lugar cuxa localización resulta imposible na actualidade, como a de moitos inmobles dentro dun lugar xeorreferenciado cun grao de exactitude elevado, podería condicionar os resultados e, por tanto, facer variar as estatísticas. O gráfico seguinte amosa a veracidade de tales sospeitas, especialmente no que se refire aos topónimos identificados cun grao alto de exactitude, que se incrementan nun 7%, e cos que reciben unha exactitude media, que descenden nun 8%. O 1% restante engádesse ás cifras de lugares con identificacións hipotéticas ou de baixa fiabilidade.

Porcentaxe de topónimos identificados, vinculados ao dominio do mosteiro de S. Xulián de Samos (LU), segundo o grao de exactitude da súa identificación (Proxecto TERMPOMED).

Táboa 2. A base de datos do proxecto TERPOMED: posesións do dominio monástico de San Xulián de Samos (séculos VIII-XII). Ficha de información para cada rexistro.

Seccións (subfichas)	Campo	Descrición
Identificación e Localización	ID	Código numérico identificador do rexistro.
	Nome	Denominación do inmoble empregado na fonte: [<i>topónimo (tipo+possessor)</i>].
	Situación xeográfica (AIM)	Cita latina da descrición xeográfica proporcionada na fonte.
	Comarca	Campos referidos á identificación da propiedade en cuestión na toponimia actual.
	Concello	
	Parroquia	
	Lugar	
	Microtopónimo	
	X	Coordenadas xeográficas de localización do inmoble segundo o sistema UTM (ETRS89-Fuso 29N).
	Y	
Grao de exactitude	Definición do grao de exactitude da identificación actual (alto/medio/baixo/hipotético).	
Características da propiedade	Tipoloxía	Tipo de propiedade (<i>agro, casal, ecclesia, molino, villa...</i>).
	Dependencia xurídica	Propietario intermediario (ex. subdominios monásticos).
	Porción?	Propiedade parcial: era unha porción do inmoble? SI/NON; se a resposta for positiva, indícase a fracción de Samos.
	Fracción	
	Superficie/límites	Cita latina dos límites da propiedade, cando aparecen.
	Samos: tipo de adquisición	Campos cronolóxicos vencellados co alleamento da propiedade: método de alleamento (doazón, compra, troco...), data de tal alleamento e observacións sobre as datas consignadas. Rexístrase tanto a adquisición por Samos como a súa perda patrimonial (moito máis excepcional).
	Data de adquisición	
	Samos: tipo de perda	
	Data de perda	
	Observacións sobre datas	
Descrición-notas	Descrición do rexistro a respecto do contexto da mención desa propiedade nas fontes (cando, quen, como e por que) e notas para a súa localización xeográfica na actualidade.	

Documentos	Documento	Campos de identificación de cada documento altomedieval no que se menciona o rexistro: código identificador do diploma, data, tipoloxía diplomática e resumo de contido.
	Ano	
	Tipo de documento	
	Rexesto	
	Cita da mención	Cita latina da pasaxe dese doc. que menciona o rexistro.
Persoas	Nome	Campos de identificación de cada persoa vinculada co inmovible: nome, título latino (<i>abbas, domnus, comite...</i>), categoría social correspondente e relación dese individuo con outros/as (esp. parentesco).
	Título	
	Categoría social	
	Parentesco-vínculo social	Campos sobre os vínculos desa persoa concreta para con ese inmovible, tanto a respecto de Samos, como anteriormente (vendedor, comprador, arrendatario, doante, herdeiro etc.), incluíndo as observacións que poidan resultar pertinentes.
	Vínculo: inmovible+Samos	
	Vínculos previos inmovible	
	Observacións	
Bibliografía	Cita bibliográfica	Cita da publicación na que se tratan cuestións vinculadas ao rexistro ou á súa identificación e páxinas que corresponda.
	Páxinas	

A TOPONIMIA NO ESTUDO DO POBOAMENTO MEDIEVAL

O último exemplo deriva do estudo realizado durante a tese de doutoramento dun de nós (Sánchez 2008). Neste traballo interesábanos reconstruír o máis exhaustivamente posible a rede de poboamento e organización territorial de dous territorios alto e plenomedievais galegos a partir da documentación dispoñible ata o século XIII. O primeiro deles é o territorio de Nendos, definido nas fontes como o espazo entre os ríos Mero e Mandeo, e situado no entorno das actuais Mariñas coruñesas, na provincia da Coruña. O segundo correspóndese integramente coa actual comarca da Terra de Celanova, na provincia de Ourense.

Para realizar este labor fixemos un baleirado de todas as fontes documentais publicadas con referencias a topónimos situados nestes territorios⁵. Durante o proceso de identificación de cada topónimo seguiu-se un método de procuras

5 Catedrais (3): Lugo, Ourense e Santiago de Compostela. Mosteiros da provincia da Coruña (8): Antealtares, Bergondo, Bribes, Caaveiro, Cis, S. Martiño Pinarío, Sobrado e Xuvia. Provincia de Ourense (1): Celanova.

xerarquizadas, en base principalmente ao índice toponímico dos principais tomos documentais, nos que se ordenan alfabeticamente os nomes de lugares que aparecen nos documentos. Dado que a grande maioría dos documentos fan referencia a actos xurídicos do mosteiro sobre a posesión de terras, poboacións e os homes que as habitan, a estrutura básica que atopamos na referencia documental é simplemente a mención, sen maior detalle, dos topónimos nos que se atopan as propiedades que posúen nun ou varios territorios de Galicia. Algunhas veces, o propio documento xa nos sinala especificamente que unha entidade se acha dentro da “Terra” ou “val” de Nendos ou de Búbal/Sorga (posteriormente coñecida como a Terra de Celanova), de modo que posuímos xa a seguridade da súa pertenza aos territorios do noso estudo. Pero noutras ocasións, atopamos nomes de lugares relacionados polo contexto do documento con algún dos dous territorios, pero dos que descoñecemos a súa localización real. Para comprobar se cada un destes lugares está no territorio de estudo, procedeuse a buscar todos os documentos nos que se menciona, revisándoos un por un na procura de indicios sobre a súa posible localización e outros datos de interese. Outro dos problemas máis frecuentes deste proceso constitúeo a diferenciación entre topónimos de igual nome, dado que se debe pescudar se cada mención se refire a unha entidade das zonas de estudo ou doutro territorio de Galicia. Tamén pode suceder que unha entidade desaparecese, cambiase de nome ou se mencione con nomes ou funcións diferentes en distintos documentos, especialmente no caso das igrexas e/ou mosteiros, dado que se poden denominar polo lugar ou vila onde se sitúan ou pola advocación, e tamén é posible que esta cambie co tempo.

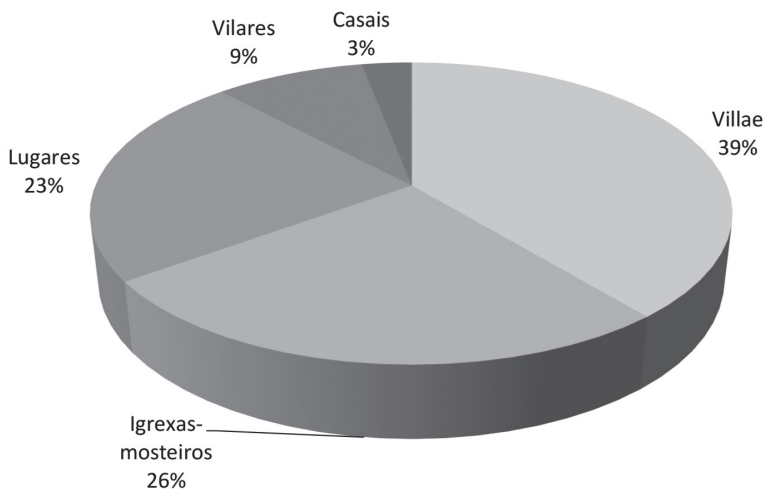
Por tanto, o método de traballo para esta procura e localización de referencias toponímicas aos territorios de estudo na documentación baséase no seguimento de cada topónimo a través de todos os textos dispoñibles, ou dito doutro xeito, en tirar do fío de cada referencia para atopar outra relacionada co territorio estudado. Desta forma, cada referencia atopada vains conducindo a outra diferente coa que inicialmente quizais non contabamos pero que vai ampliando a cantidade de datos sobre a zona do noso estudo. Á vez, e ao ir avanzando nesta tarefa de procura e localización van saltando fóra dos documentos datos e informacións indirectas pero non por iso menos importantes sobre o propio territorio e a súa organización espacial na Idade Media: as zonas de maior interese para o mosteiro ou poder que elabora o documento, os límites de cada vila ou igrexa,

os cambios de topónimo e de advocación... Toda esta información cualitativa complementa a mera análise cuantitativa.

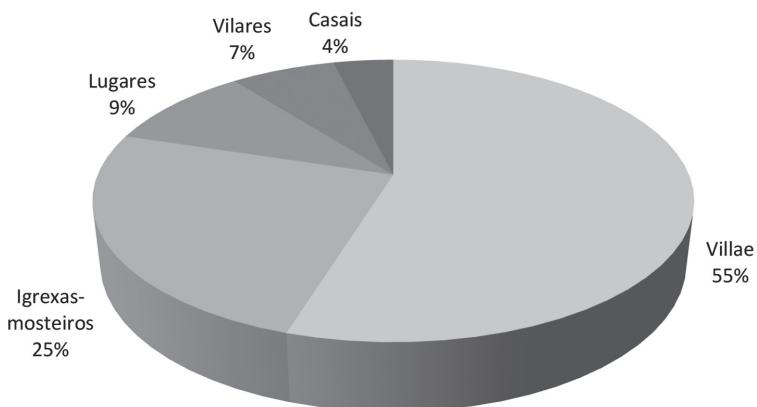
Para clasificar toda esta información, creamos unha base de datos xeorreferenciada na que indicamos o topónimo tal e como aparece na fonte documental, a nosa proposta de localización (concello, parroquia e lugar), a súa tipoloxía segundo a fonte (vila, vilar, igrexa, mosteiro, casal ou lugar). Obviamente, debemos aclarar que o listado de nomes e datos que elaboramos non reflicte en absoluto a totalidade do poboamento alto e plenomedieval nos dous territorios, senón aquel que foi preservado na documentación, pero si contamos deste modo coa información máis exhaustiva posible. Concretamente, no caso do territorio de Nendos fomos quen de recompilar un total de 310 entidades existentes nalgún momento entre o século IX e XIII. Delas, 240 foron identificadas con fiabilidade alta (o 77,4%), 54 con fiabilidade media (17,4%) e tan só 16 con fiabilidade baixa (5,2%). En canto ó territorio da Terra de Celanova, obtivemos un total de 265 topónimos; deles, 173 foron identificados con fiabilidade alta (65,3%), 77 con grao medio (29%) e 15 baixo (5,7%). A diferenza no grao de identificacións altas e medias entre ambos os territorios semella indicar que o territorio meridional, a Terra de Celanova, sufriu máis cambios na toponimia desde a Alta Idade Media que o territorio setentrional, Nendos.

Como vemos, a cantidade total de información de orixe documental nos dous territorios de estudo é bastante similar entre si. En efecto, en ambos os territorios atopamos unha cantidade proporcional de entidades documentais moi parecida: en Nendos poderíamos falar dunha “densidade informativa” (non real, recordémolo) dunha entidade cada 0,53 km² mentres que na Terra de Celanova sería dunha entidade cada 0,51 km². Pero sobre todo, é interesante constatar que, cualitativamente falando, o tipo de información relativa a cada zona de estudo tras un baleirado o máis exhaustivo posible das fontes documentais galegas dispoñibles é tamén moi semellante: ambos os territorios mostran unha estrutura territorial densa e complexa, con numerosos topónimos que indican unha ocupación e explotación importante do espazo rural e a existencia dunha organización social cada vez máis complexa. Con todo, dentro desa homoxeneidade global, e que se constata, como é ben sabido, de forma xeral, en toda a documentación galega, hai que falar de certas diferenzas na paisaxe que os documentos nos transmiten para cada territorio de estudo. En efecto, segundo esta información textual, en Nendos parece observarse entre os séculos IX e XIII

un poboamento máis disperso no que hai un maior número de mencións a entidades menores de poboamento como son os vilares, casais e lugares, namentres que na Terra de Celanova se constatan máis referencias a “villae” como núcleos principais de poboamento.

Tipos de entidades documentadas en Nendos

Tipos de entidades documentadas en Terra de Celanova

ALGUNHAS OBSERVACIÓNS SOBRE OS RESULTADOS DO TRABALLO COA TOPONIMIA NA DISCIPLINA HISTÓRICA

Antes de rematar, a modo de conclusión sobre os resultados, queriamos facer referencia a unha serie de observacións que consideramos de utilidade tanto para a historiografía como tamén para outras disciplinas que deban facer uso da toponimia histórica, e que poden ser extraídas a partir de toda esta experiencia de traballo cos topónimos altomedievais:

1. Os topónimos referidos a entidades e núcleos de poboación amosan unha maior facilidade de localización na toponimia actual e, xa que logo, unha maior supervivencia, ca aqueles referidos a axentes naturais. Un dato de interese dende o noso punto de vista por canto son estes últimos os que *a priori* teñen un carácter máis permanente sobre o terreo. Quizais isto demostra o carácter plenamente histórico da rede de poboamento disperso galego, que deste xeito afonda as súas orixes nun pasado que acada ata un milleiro de anos, e iso a pesar dos grandes cambios demográficos vividos coa transición cara a un réxime demográfico moderno ao longo do último século. Unha rede de poboamento que, unida á desaparición dos modos de vida tradicionais, se atopa agora fortemente ameazada e en vías dunha profunda transformación.

2. Dentro das referencias a elementos da xeografía física presentes na documentación do alto medievo, os montes parecen ter unha maior tendencia a verse afectados polo paso dos séculos e a mudar de denominación, pois a miúdo resulta difícil a súa localización exacta na toponimia actual. No caso dos ríos, esta variabilidade nominativa é percibida con gran claridade nos de pequena entidade, mentres que os caudais principais si amosan unha moito máis elevada estabilidade onomástica.

3. Os topónimos referidos a lugares ou espazos de maior entidade territorial adoitan presentar unha maior facilidade de localización e identificación, do que aqueles que denominaban lugares moi localizados e de carácter microtoponímico. Isto non resulta en modo algún sorprendente, é máis, parece unha situación lóxica. Con todo, os efectos do rexistro e recollida de topónimos e microtopónimos en vías de desaparición, como xa indicabamos ao falar do *Proxecto Toponimia de Galicia*, deixan o seu pouso nas posibilidades de localización. En liñas xerais, non resulta arriscado afirmar que a posibilidade de dispor dun máis

detallado mapa toponímico e microtoponímico do territorio mellora en boa medida as identificacións de referentes toponímicos altomedievais.

BIBLIOGRAFÍA

Recursos e ferramentas xeográficas

- Instituto de Estudos do Territorio (2014-): *Información Xeográfica de Galicia: Visualizador de Mapas* [web]. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en <http://mapas.xunta.es/visores/basico/>
- Instituto Geográfico Nacional (2017-): *Visor de mapas y ortofotos IBERPIX 4* [web]. Madrid: Ministerio de Fomento de España, Instituto Geográfico Nacional, Centro Nacional de Información Geográfica. Dispoñible en <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>
- Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (MECD): *Catastro de Ensenada: Buscador online de localidades* [web], en Portal de Archivos Españoles (PARES). Dispoñible en <http://pares.mcu.es/Catastro/servlets/ServletController?ini=0&accion=0&mapas=0&tipo=0>
- Precedo Ledo, Andrés e Manuel Gallego Prieto (2001): *Mapa de límites das parroquias. Cartografía territorial básica de Galicia*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia.
- Torres Luna, María. Pilar e Alberto J. Pazo Labrador (1994): *Parroquias y arciprestazgos de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Varela Barreiro, F. X. (dir.); Martínez Lema, Paulo (2008-2013): *Inventario Toponímico da Galicia Medieval (ITGM)*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.es/itgm/>
- Xunta de Galicia. (2014-): *Sistema de Información de Ordenación do Territorio e Urbanismo de Galicia, SIOTUGA* [web]. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en <http://www.planeamentourbanistico.xunta.es/siotuga/inicio.php>
- (2003-): *Nomenclátor de Galicia* [web]. Santiago de Compostela: Comisión de Toponimia. Dispoñible en: <http://www.xunta.es/nomenclator>.
- (2010-): *Localizador de toponimia de Galicia. Proxecto Toponimia de Galicia (PTG)* [web]. Dispoñible en <http://toponimia.xunta.es/gl/Buscador>

Estudos

- Ares Vázquez, Nicandro (2012-2013): *Estudios de toponimia galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Baliñas Pérez, Carlos (1998): *Gallegos del año mil*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Bermúdez Beloso, Mariña (2017): *O espazo do occidente peninsular e a súa organización territorial: (ca. 700-ca. 1250)*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento
- Cabeza Quiles, Fernando (2008): *Toponimia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Díaz Fuentes, Antonio (1998): *Toponimia de la comarca de Sarria*. Lugo: Diputación provincial.
- Freire Camaniel, José (1998): *El monacato gallego en la alta Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- García Cancela, Xermán (2016): “Historia da elaboración do *Nomenclátor* e do *Proxecto Toponimia de Galicia* (PTG)”, en Xesús Ferro Ruibal (ed.), *Estudios de onomástica galega. Microtoponimia: experiencias de recolla, didáctica e codificación [Xornada de estudo: Pontevedra, 17 de setembro de 2016]*. [A Coruña]: Real Academia Galega, 301-324.
- López Alsina, Fernando (1999): “Parroquias y diócesis: el obispado de Santiago de Compostela”, en J. A. García de Cortázar (ed.), *Del Cantábrico al Duero. Trece estudios sobre organización social del espacio en los s. VIII a XIII*. [Santander]: Universidad de Cantabria, 263-312.
- (2002): “El encuadramiento eclesiástico como espacio de poder: de la parroquia al obispado”, en José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.), *Los espacios de poder en la España medieval. XII Semana de Estudios Medievales (Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001)*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 425-457.
- (2013): *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela: Consorcio / Universidade, 2ª ed. [1ª ed. 1988].
- López Salas, Estefanía (2017): “El papel del clero regular en la ordenación del paisaje. El caso del monasterio de San Julián de Samos”, *Hispania Sacra* 69, 19-29. doi: 10.3989/hs.2017.002
- Lucas Álvarez, Manuel (1986): *Tumbo de San Julián de Samos (Siglos VIII-XI)*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia. [Nota: cartulario manuscrito,

- dixitalizado, na base de datos do AHUS, dispoñible en <http://arquivo.usc.es/ahus2/index>].
- Marques, André Evangelista (2014): *Da representación documental à materialidade do espaço. Território da diocese de Braga (séculos IX-XI)*. Porto: CITCEM / Afrontamento. Dispoñible en <http://ler.letras.up.pt/site/default.aspx?qry=id024id1538&sum=sim>
- Rodríguez Cancio, María Regina (1978): *Formación, consolidación y evolución del dominio del Monasterio de San Julián de Samos en los siglos IX al XIV (850 a 1325)*. Santiago de Compostela: Universidade. Memoria de licenciatura.
- Rodríguez González, María del Carmen (2008): “San Xulián de Samos. Unha instancia de poder na Idade Media”, en M. Carmen Folgar de la Calle e Ana Goy Diz (eds.), *San Xulián de Samos: Historia e arte nun mosteiro. Opus Monasticorum III*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 49-72.
- Sánchez Pardo, José Carlos (2008): *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento. Dispoñible en <http://hdl.handle.net/10347/2451>
- Varela Sieiro, Xaime (2008): *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: a arquitectura civil*. Verba: Anuario Galego de Filoloxía. Anexo 62. Santiago de Compostela: Universidade.

Índice

Limiar. Sobre os outros nomes das persoas	5
Víctor Fernández Freixanes	

I. Relatorios

Antropoloxía do alcume: casuística nunha comunidade rural	9
Xoán Carlos García Porral	

Alcumes e sobrenomes medievais en Galicia	33
Rosario Soto Arias	

Aproximación á clasificación dos alcumes en Galicia	79
Lidia Gómez Martínez	

Os alcumes da Moureira: nomes con historia	89
Anxos Rial Vidal	

Os sobrenomes nos apelidos	109
Luz Méndez	

Alcumes colectivos no <i>Portal de ditados tópicos galegos</i>	137
David Rodríguez	

Nomes de usuario/a de editores/as da Wikipedia. Motivacións da escolla	157
Adrián Estévez Iglesias	

II. Perspectivas multidisciplinares no estudo da onomástica.

Mesa redonda

Coa faz á terra volta. Toponimia e poesía en Eduardo Pondal 169
Manuel Ferreiro

A toponimia nos estudos ecolóxicos 183
Jaime Fagúndez

A toponimia galega e a Alta Idade Media
A utilización de bases de datos toponímicas no estudo e
a xeolocalización do tempo histórico 187
Marcos Fernández Ferreiro e José Carlos Sánchez Pardo

Academes

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

Os alcumes constitúen unha parte importante da antroponimia non oficial, aínda que, igual cós apelidos, están ligados á familia e adoitan transmitirse de xeración en xeración. En Galicia teñen vitalidade especialmente en ámbitos vilegos e rurais, pero, ao iren mudando os modos de vida, están comezando a minguar. Ademais, como non se consignan nos rexistros, faise necesario traballo de campo en cada zona para recadalos.

Esta xornada propónse deitar luz sobre eles desde diversas perspectivas: a antropoloxía, os seus inicios na Idade Media, a caracterización lingüística, a súa fixación nos apelidos e unha proposta didáctica baseada nunha área de Pontevedra, A Moureira. Ademais, examínanse os xentilicios festivos e a escolla dos nomes dos editores da Wikipedia.

A maiores do núcleo temático central, a xornada pretende mostrar algunhas vías multidisciplinares do estudo da onomástica e a súa utilidade en áreas distantes entre si: os estudos literarios, a botánica e a historia medieval.

Ana Boullón

Denimia

REAL ACADEMIA GALEGA

DEPUTACIÓN
PONTEVEDRA